

קלריס חרבוז

השתכנות מתקנת

נשים מזרחיות מתקנות עוול
ומחפשות בית

קואדום

קלריס חרבון

השתכנות מתקנת

נשים מזרחיות מתקנות עוול ומחפשות בית

קלריס חרבון

השתכנות מתקנת

נשים מזרחיות מתקנות עוול ומחפשות בית

קאדום

הוצאת הקיבוץ המאוחד

Claris Harboun
Affirmative Squatting

עורך סדרת קו אדום: גיורא רוזן

מערכת קו אדום:

דבי אילון

דינה מרקון

תמי ריקליס

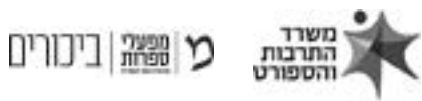
שרון ינאי

עורכת הספר: תמי ריקליס

עיצוב:

דפנה גרייף

הספר רואה אור בסיוע מרכז הספר והספריות
ובתמיכת משרד התרבות והספורט — מינהל התרבות.

תודה לקרן פרידריך אברט על תמיכתם.

תודה לקתדרה לזכויות אדם ע"ש אמיל זולא — הפקולטה למשפטים,
המכללה למינהל, על תמיכתה בספר.

השיר המופיע בעמ' 5: מעלה אבק, מילים ולחן: קובי אוז, ביצוע: טיפקט.
© כל הזכויות שמורות למחברים ולאקו"ם.

מסת"ב: 978-965-02-1132-5

© All rights reserved

© הוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ וקרן פרידריך אברט

ת"ד 2104, בני ברק 5112002

www.kibutz-poalim.co.il

הדעות המובעות בפרסום זה אינן משקפות בהכרח את דעותיה של קרן פרידריך אברט.
שימוש מסחרי בפרסומים של קרן פרידריך אברט ללא אישור בכתב של הקרן אסור בהחלט.

סידור, עימוד והפקה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, תל אביב

נדפס בישראל, תשפ"ב, 2021

"זה לא מרשים", חשבו אישים בממשלה,
"יש חלקים רעים על המפה
ושם למטה חסרה עוד נקודה".
החשובים הורידו פקודה:

"נבנה כאן עיר וגם נביא קצת אנשים
שימלאו בחייהם את הבתים החדשים.
זה טוב, הרבה ניקוד על המפה,
ובעיתון הרי הבטיתו חשיפה" (...)
במעלה אבק בערב
נאספים בצד הדרך,
זוכרים חלום
של נשכחים,
אחוה של נידחים.

מתוך "מעלה אבק", טיפקס. מילים ולחן: קובי אוז

ספר זה מוקדש לאהבות הכי גדולות בחיי, אלה שלימדו אותי לחוש, לחשוב, להקשיב, לראות, לדבר, לחלום ולהתנגד עם הלב: הבן שלי, משה יצחק חרבון, שליט"א, והורי, אנט ומאיר חרבון, שליט"א.

תודה לבורא עולם, הקדוש ברוך־הוא, שמסוכך עלינו ושפורש על כולנו את כנפי שכינתו, ועוטה אותנו באמונה. תודה לך אבא שבמרומים.

תודה לכן/ם על שילדתן/ם אותי.

תוכן העניינים

9	פתח דבר: כרונולוגיה של תסכול
20	הערה חשובה לקורא/ת
21	פרק ראשון: מערך הדיור הציבורי בישראל
34	פרק שני: השתכנות מתקנת בראי המשפט
48	פרק שלישי: מקומה של ההיסטוריה במשפט נטול עבר
75	פרק רביעי: היסטוריה, נרטיב ומזרחיות — היעדרות נוכחת
	פרק חמישי: "מפתח תמורת מפתח" —
90	תיקי השתכנות מתקנת בבתי המשפט
	פרק שישי: בעיות נוספות בדיור הציבורי — רקע משפטי
111	משלים לתיקי ההשתכנות
	פרק שביעי: "להיות עם שתי רגליים על הקרקע": לקראת
	התמודדות חדשה עם השתכנות מתקנת —
127	סיכום ומסקנות
158	אחרית דבר
160	מושגי מפתח
171	תודות
176	הערות
211	רשימה ביבליוגרפית
236	English Abstract

פתח דבר

כרונולוגיה של תסכול

בשנת 1995 החלטתי שאני נוסעת ללמוד משפטים באנגליה. אני, בתן/ם של אנט, עובדת בית מאשדוד, ומאיר, פועל מפעל בעיר, החלטתי שברצוני ללמוד בחו"ל. כסף כמובן לא היה לי. הוריי, שנלחמו כל השנים על זכותי לחלום, החליטו לסייע לי, וכך נסעתי ללימודים. הן/ם, מצדן/ם, נאלצו למכור דירת עמיגור קטנה שקנו בעמל רב בשנות השמונים בבניין ציבורי ברובע ו' באשדוד, שבה גרו כמעט כל חמשת אחיותיי ואחיי עם נישואיהן/ם ושבזכותה הצליחו לחסוך לשם קניית דירה משלהן/ם.

לכאורה זהו סיפור קטן על בית קטן בבלוק ציבורי שנמכר לשם מימון לימודים גבוהים בחו"ל. למעשה זהו סיפורה של עבודת התזה שלי שהפכה לספר זה, שבו אני חוקרת את תופעת השתכנותן של נשים מזרחיות בדירות ציבוריות פנויות ללא אישור הרשויות; פעולה שאני מכנה "השתכנות מתקנת", במקום המושג הרווח "פלישה". לטענתי, מעשיהן של נשים אלה נעוצים במדיניות העולל שנקטה כלפי הוריהן עם הבאתן/ם לישראל ממדינות ערב וצפון אפריקה בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20, ומנעה מהן/ם אפשרות לרכוש את בתיהן/ם ולצבור הון ממגורים — הון שאותו היו יכולות להוריש לילדיהן/ם ובכך להבטיח להן/ם חיים טובים יותר. כך, הבית הציבורי שהוריי קנו הבטיח לאחיותיי, לאחיי ולי סיכויים טובים יותר לצבור כוח יחסי ולהצליח לממש את שאיפותינו. הוא אפשר לי לרכוש השכלה, להפוך לעורכת

דין ואף להמשיך הלאה ללימודי משפטים מתקדמים. בית קטן, מציאות גדולה.

בילדותי, לא הבנתי שהבית שגדלתי בו איננו שלנו ושמציאות חיייהן העגומה של מי שיהיו מרבית מלקוחותיי, דיירות ודיירי הדיור הציבורי, היא במידה מסוימת גם מנת חלקי. כמוהן, אני בתן של האמהות והאבות שהובאו לישראל מצפון אפריקה ושוכנו בדירות ציבוריות ביישובי הספר, עיירות הפיתוח והשכונות בשולי הערים. כמוהן, גם אני נאלצתי להצטופף יחד עם ששת אחיותיי ואחיי בדירת שני חדרים קטנה בת 67 מ"ר. אולם הורי, כנגד כל הסיכויים ולמרות הגזענות הממסדית נגדן/ם, שרדו את המעגל האכזרי של הדיור הציבורי ועברו להתגורר בשכונה יוקרתית ואשכנזית יחסית באשדוד, ושלחו אותנו לבתי ספר טובים ולחוגים יקרים. וכך אני יכולה להתיר לעצמי את מה שהרבה מלקוחותיי המזרחיות לא יכולות לאפשר לעצמן: לחלום. לחלום על חיים טובים יותר. אני והן צאצאיות של אותה היסטוריה מדכאת, אך הן נותרו "שם" ואני כביכול הצלחתי לחדור ל"כאן" הישראלי, הגם שנותרתי בשוליים. היעדרו המכוון של הבית הקטן מחייהן של נשים אלה הוא הנושא של ספר זה.

תחושת תלישות עמוקה היא גם מה שהניעה אותי כול חיי לחפש בית: פיזי, רגשי, אידיאולוגי, אקדמי, אינטלקטואלי. לחפש מקום שבו אוכל לחוש שלמה ובעלת שורשים הנטועים עמוק. במרוקו, שבה אני חיה עם בני, אני בבית. מאחורי ספר זה עומד סיפור על חיפוש אחר בית, אחר שייכות. הספר הזה הוא יותר מהשיג אקדמי בעבורי ותחילתו איננה בעבודת התזה שלי ואף לא בייצוג של נשים מזרחיות בדיור הציבורי. הספר הזה הוא מסע ומשא של חיפוש אחר שורשים ותחילתו לפני 2,500 שנים, עת הגיעו ראשונות/י היהודיות/ים למרוקו, מחפשות/ים בית חדש במה שנתפס אז כגלות, דרך לקיחתן/ם עם היווסדה של ישראל אל השיכונים והבטון והחלומות על בית ושייכות שנגזלו על ידי הממסד האשכנזי; דרך פינוי של נשים מזרחיות, לרוב מרוקאיות יהודיות, מדירות הדיור הציבורי; דרך תפיסת חזקה על הנרטיב שהדיר מזרחיות לשוליים; דרך כתיבת עבודת התזה לתואר השני שלי; דרך החיפוש שלי אחר בית מחוץ לישראל, בין כותלי

האוניברסיטאות י"ל שבארצות הברית ומקגיל שבקנדה, ועד למרוקו, לאוניברסיטת אל-אחאוויין היוקרתית שבאיפראן, שבה אני חברת סגל אקדמי, מלמדת משפט בינלאומי ומגדר ומנהלת את המרכז להעצמת נשים. כאן הכול התחיל וכאן גם הושלמה כתיבת הספר. הספר הזה הוא הבית שלתוכו נוצקה גלותי ומתוכו צומחת שייכותי.

אני עוסקת זה שנים רבות בפעילות כלכלית-חברתית ופמיניסטית, בעיקר בנושאים הקשורים בדיכוי של קבוצות מיעוט וקבוצות מוחלשות בישראל ובעולם. בישראל התמקדתי בעבודה עם קבוצות מוחלשות ברבדים שונים, ביניהם חברות בוועדה ציבורית/ממלכתית, מחקר וכתובה, סיוע פרו-בנו לארגונים יהודיים-ערביים/מזרחיים, השתתפות בכנסים, הגעה לשכונות מוחלשות בכל רחבי ישראל, פיתוח שיח זכויות מתקן ועוד.¹ חלק נכבד מן העבודה המשפטית והקהילתית שלי התמקד בנושא הדיור הציבורי. במסגרת פעילותי זו, סייעתי לתושבות/ים למצות את זכויותיהן/ם כדיירות/ים בדיור הציבורי המעוניינות/ים לרכוש את דירתן/ם, לקבל סיוע בשכר דירה וליצור קשר עם החברה המשכנת כאשר זו בוחרת להתעלם מהן/ם. כמו כן סייעתי בהגשת עתירות לבתי המשפט, בייזום שינויים בנוהלי משרד השיכון, בכתיבת חוות דעת משפטיות לשרי השיכון ועוד. ולבסוף, ייצגתי משתכנות מתקנות ופיתחתי שיח משפטי אחר וחדש שמבוסס על סיפורן ההיסטורי.

בשנת 2007, אחרי שנים של עשייה משפטית-חברתית ופעילות כפמיניסטית וכאישה מרוקאית-מזרחית, הגשתי את עבודת התזה לקראת קבלת התואר השני מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב. שנים לאחר מכן, בעת העבודה על הדוקטורט ועד כתיבת שורות אלה, לא יכולתי להתעלם מתסכול עמוק שפשה בי — לא רק שדבר לא השתנה, אלא שמצב הדיור הציבורי על המזרחיות/ים שכלואות/ים בו אך החמיר: נהלים הוקשחו, פינויים הוגברו, תקציבים קוצצו. יתרה מכך, כמה מן המאבקים לדיור ציבורי שנדמה כי סוחפים אחריהם רבות/ים ואפילו זוכים להד תקשורת, לא מצליחים להתרומם ונותרים משוקעים בשיח שמרני נושן. איך ייתכן שהמצב רק ממשיך להידרדר? אני סבורה כי התשובה טמונה, בין היתר, בשפה וברטוריקה סביב

הדיוור הציבורי בישראל בעשור האחרון. מאז מה שמכונה בפי רבות "המחאה החברתית" ב-2011, נשמעות לא מעט סיסמאות בנוגע לדיוור ציבורי ו/או דיוור ברהשגה, המוצגות כיעדים לצמצום הפערים החברתיים. אני לעומת זאת סבורה שמאבקים על דיוור בכלל, ועל דיוור ציבורי בפרט, אינם יכולים להתנהל ולהתקיים ללא התייחסות לממדים האתניים/גזעיים ולזהות האתנית של הנאבקות/ים על דיוור² במקרה של ישראל, אי אפשר לדבר על דיוור בכלל ועל דיוור ציבורי או ברהשגה בפרט, ללא אזכור של מזרחיות/ים ותוך שימוש במושגים מעמדיים חליפיים כמו "בנות/בני השכונות" ו/או "הפריפריה". זהות הצדדים חשובה מאוד כי היא מכתיבה דרכי פעולה ופתרונות שונים. לא ניתן לדבר שיח אוניברסלי של דיוור ציבורי ולנתקו מהקשר פרטיקולרי ופרטני, שכן בישראל הוא נועד בראש ובראשונה למזרחיות/ים במסגרת "מדיניות פיזור האוכלוסין" שהונהגה בישראל.

אם כן, על מנת להבין את מנגנון הדיוור הציבורי, יש לדון תחילה בהקשר ההיסטורי הרחב יותר של יחסי הדיכוי והשליטה היורוצנטריים-אשכנזיים שהופעלו ומופעלים נגד המזרחיות/ים, שהמנגנון הזה נוצק לתוכם ומשוקע בהם. כך למשל, יש להבין כי העקרונות שעמדו ועדיין עומדים בבסיס רעיון הדיוור הציבורי בישראל אינם דומים לעקרונות שעמדו בבסיס רעיון הדיוור הציבורי במדינת הרווחה המודרנית.³ הם לא התבססו על עקרונות מעמדיים וכלכליים של מציאת פתרונות דיוור לאלו שנזקקו לקורת גג עם הבאתן/ם לישראל כדי לצמצם פערים חברתיים וכלכליים; נהפוך הוא: הדיוור הציבורי בישראל הוא זה שיצר את הפערים החברתיים, שכן הוא נועד בראש ובראשונה למזרחיות/ים, במסגרת "מדיניות פיזור האוכלוסין". לפיכך, סיסמאות הקוראות למדינה לייצר דיוור ציבורי ו/או דיוור ברהשגה לא תתקנה את העוול שמנע מדורות שלמים של מזרחיות/ים להפוך לבעלות/י קניין, כמו שהתאפשר לאשכנזיות/ים. השלכותיה של מדיניות הדיוור הגזענית חורגות הרבה מעבר לתחום הדיוור, כך שגם "הטבה בדיוור" לא יכולה להיטיב לבדה את מצבן/ם של המזרחיות/ים.

אני טוענת זאת גם לגבי חוק הדיוור הציבורי מ-1998,⁴ חוק שנחקק אחרי מאבק חברתי-משפטי נרחב של גופים כמו הקשת הדמוקרטית

המזרחית וקול בשכונות כדי להיטיב עם דיירות/י הדיור הציבורי בדירות שבהן הן/ם גרות/ים ולעגן את זכויותיהן/ם בהן. התכלית שחוק זה נועד לשרת היא סוציאלית כביכול ובאה לקדם רעיונות של צדק חלוקתי ושוויון על ידי הענקת אפשרות לדיירות/ים ציבוריות/ים לרכוש את בתיהן/ם במחיר מסובסד, לצאת ממעגל השכירות שמותיר אותן/ם בנחיתות כלכלית יחסית ולהגדיל את סך ההון המשפחתי על מנת להבטיח עתיד טוב יותר להן/ם ולילדיהן/ם באמצעות מנגנון ההורשה. פעילות/ים מזרחיות/ים רואות/ים בו אקט חשוב של תיקון עוול, שמעניק הכרה לסיפור של המזרחיות/ים ו"הזדמנות נדירה לבצע את אחד התיקונים החברתיים החשובים בתולדות מדינת ישראל".⁵ למרות זאת, אני סבורה כי על אף חקיקתו של החוק והמטרות החשובות שעומדות בבסיסו, הוא עצמו אינו נותן ביטוי מפורש להקשר ההיסטורי שבתוכו נוצרו פערים אלה ואין בו הכרה מפורשת בגזענות שנקטה ועדיין ננקטת נגד מזרחיות/ים כקהילה מוגזעת שבעבורה נועד מנגנון הדיור הציבורי מלכתחילה.

במסגרת עבודתי כעורכת דין פמיניסטית מרוקאית-מזרחית בתחום הכלכלי-חברתי, הקמתי פרויקטים רבים וניהלתי מאות תיקים בתחומים שונים, לרבות בתחום הדיור הציבורי. מתן נראות ושם ל"בנות/י השכונות", מיקומן/ם בהקשר פוליטי-כלכלי והיסטורי וזיהוין/ם כמזרחיות/ים — הן בכתבי התביעה, הן בכתבי ההגנה והן בהצעות החוק — הם בעבורי ערך עליון: מזרחית/ צריכה לדעת מדוע הוא/היא גדלה/ה בדירת עמידר ביפו או בדירת עמיגור באשדוד: הוא/היא צריכה לדעת שדור האימהות/אבות שלה/ה נכלא שם לא בגלל מדיניות דיור צדקנית, שניסתה למצוא פתרונות דיור "למסכנות/ים", כפי שישראל מנסה לצייר זאת. היא/הוא צריכה/ה לדעת שהדיור הציבורי נועד לה/ו אך ורק על בסיס אתני, ושישראל — להבדיל ממדינות רווחה אחרות — היא מקום שבו דיור מסוג זה ניתן מלכתחילה על בסיס זה ולא על בסיס כלכלי. היא/הוא צריכה/ה לדעת שבמסגרת הפרוטוקולים של הדיונים בוועדות השונות במהלך השנים 1952–1972, הוגי הדיור הציבורי לא קראו לו/ה "בתן השכונות", אלא התייחסו להקשרים האתניים שלה/ו ותייגו אותה/ו כבר אז כמזרחית. היא/הוא צריכה/ה להכיר בערך של

עצמה/ו ולהבין שכוחות גדולים ממנה/ו הובילו אותה/ו למקומה/ו הנחות. היא/הוא צריכה/ה לדעת שזאת לא אשמתה/ו שהיא/הוא כלוא/ה בדיוור ציבורי או שהיא מחוסרת/ת דיוור.

דו"ח הוועדה הציבורית לנושא הפיניים מדירות הדיוור הציבורי בראשות אורנה ברביבאי, שהוגש ב־2016 לשר הבינוי והשיכון דאז, חבר הכנסת יואב גלנט,⁶ עורר רעש תקשורתי וציבורי. מחקרים וממצאים רבים מוזכרים במסמך, שמתיימר לפתור את בעיית ההשתכנות בדירות ציבוריות. למרבה הצער, עיון בו מגלה כי אין אזכור של מזרחיות או כל עמידה על ההיסטוריה הגזענית שבתוכה משוקע הדיוור הציבורי בישראל ושמתוכה ובגללה צמחו מצוקות של עוני, לרבות בהקשר של "פלישות" ופינויים. כך למשל, הדו"ח לא מזכיר את המחקר שלי, כעבודה הראשונה שנכתבה על מזרחיות/ים ומזרחיות במשפט המדינה, והיחידה בהקשר של דיוור ציבורי שנכתבה מנקודות מבט פמיניסטיות ומזרחיות ועל ידי מזרחית שהיא עצמה ילדת הדיוור הציבורי. יש בזה להראות, ששיחים ביקורתיים שמנכיחים נרטיבים של מיעוט מדוכא/ת ושיש בהם להציע פתרונות מהותיים לבעיות עמוקות לא מוצאים את דרכם אל היכלי הלגיטימיות.

גם נבחרות ונבחרי ציבור וחברות וחברי כנסת, ואפילו כאלה המתקראות/ים חברתיות/ים שלא לדבר על מזרחיות/ים, אינן/ם עושות/ים שימוש בשיח מיסיר מבט, אלא ממשיכות/ים בשפה השמרנית של שיח מעמדי. אף שהדבר דורש דיון רחב ומעמיק החורג מגבולותיו של ספר זה, אציין רק כי אני מוצאת שהמאבקים — על אף היותם חשובים — אינם ממצים, ולא מובילים לשיטתי לשינוי תודעתי ומערכתי עמוק של השפה.

בית הוא יותר מקורת גג. בית הוא כבוה, היסטוריה, תרבות ונראות. דיוור ציבורי הוא רעיון נהדר כל עוד איננו נגוע בגזענות שמאפשרת סלקציה ואפליה מתמשכת, כפי שקורה היום בישראל. אם כך, מה שדרוש הוא תיקון יסודי של רעיון הדיוור הציבורי. לפני שרצות/ים למשל לתקן את חוק הדיוור הציבורי, צריך לתקן דפוסים של הכרה ולהצהיר בריש גלי שתיקון החוק נועד לתקן את העוול כלפי המזרחיות/ים — עוול שנוצר בין היתר על ידי משטר המקרקעין הגזעני

של ישראל, שנאכף מלכתחילה באמצעות הדיור הציבורי. הבעיה של מזרחיות/ים, כפי שאני רואה זאת, היא בעיה של הכרה ותודעה. עוול יש לתקן בראש ובראשונה על ידי ההכרה בו, ולא על ידי ריצה מהירה ופטורה מאחריות לעוד איזה מבצע רכישה "מיטיב". עד אז, כל מאבק לדיור ציבורי יהיה בבחינת ניסיון לתקן עוול באמצעות אותו העוול. מזרחיות/ים יקבלו עוד כמה פרוסות צדקניות מהעוגה, שאולי אפילו תהיה טעימה, אבל לא יזכו לשליטה עליה ועל מנגנוני החלוקה שלה.

לפני כמה שנים התראיינתי באחת מתוכניות הבוקר ברדיו בנוגע לדיור הציבורי. לא ידעתי שריאיון קצר זה ישבור את רוחי ואת לבי. במהלך התוכנית הועלתה לשידור נערה מזרחית שחיה בדירה ציבורית עם אמה ונתונה חדשות לבקרים לצווי פינוי, התעמרות והטרדות. היא נשאלה כמה שאלות ופרצה בבכי. לא יכולתי לשאת את הכאב; כמי שנולדה בתוך ואל דירה ציבורית, הרגשתי את כאבה של מי שנאלצת לפרוש את מרכולת מצוקותיה באוזני כולן/ם. השימוש בדמעות, בגופה של אותה נערה, עורר בי תחושה של מה שאני מכנה "פורנוגרפיה של העוני". נבחרת הציבור המזרחית שרואינה לצדי בשידור השתמשה אף היא בשפה דכאנית ועשתה שימוש במושגים מעמדיים כדי להסביר את מצבה של הנערה ולבקר את מוסדות המדינה. היתה זו התייחסות מצומצמת וא־היסטורית, כאילו עניין לנו בבעיה פרטית של מחסור בכסף; רדוקציה של מצוקה ועוני שנובעות מדיכוי וגזענות לכמה דמעות, במסגרת כמה דקות של ריאיון בתוכנית בוקר לפני הריאיון הבא.

קשה במיוחד בעבורי היתה הפקעת הזכות לפרטיות, שמאפיינת את מציאות חייהן של מקבלות "הטבות" ממשלתיות, לרבות קצבאות קיום ודמי סיוע ממשרד השיכון. השליטה במזרחיות/ים מקיפה את כל תחומי החיים, בין היתר בתחומי החינוך, הרווחה, התעסוקה והדויה. הדיור הציבורי הפך להיות עוד אמצעי להסדרה, למעקב ולמשמוע, כאשר במקרים רבים נשים מזרחיות הדרות בו כפופות למנגנונים גזעניים ומיזוגניים, המפרים באופן בוטה את זכותן לפרטיות. כך למשל, נשלחים/ות חוקרות/ים "להתרשם" מאורח חייהן ולוודא שאינן בקשר זוגי עם גבר.

חשתי אכזבה גדולה: התוכניות אמנם משתנות, השמות והפרצופים מתחלפים, אבל הרטוריקה נותרת בעינה — רטוריקה של מסכנות, בכי ורחמים כערובה היחידה לקבלת התייחסות ציבורית. "העולה דינינו" משירו של נתן אלתרמן ממשיך לקפץ, לנתר ולרוץ לבל ירגישו האשכנזיות/ים בחולי רגליו, "ותינוקו עומדים דומם".⁷ אותו עולה דינינו שאל עליון הבטיח לו: "כי אכסה מומך, אבל לא אכסה עלבון תחית עמי אשר זיוה נוצץ מדמעך". עלבון זה הוא שזיוו נצץ מדמעותיה של אותה נערה, והוא שמניע אותי בפרויקט זה. אולם כאן הוא הופך לקריאת תיגר והתנגדות. מהלך זה של תביעת וטביעת זכות הוא המהלך שנקטתי כעורכת דין פמיניסטית מרוקאית. היפכתי את היוצרות ואת נטל ההוכחה ויצרתי מציאות שבה הנגזלת אינה זקוקה לרחמיה של המדינה או צריכה להוכיח את עוניה כדי להילחם על ביתה; מציאות שבה הנתבעת הופכת לתובעת זכות, המדברת שפה של זכויות ומפנה אצבע הדורשת מהמדינה לקבל אחריות.

בישראל של המאה ה-21 שבה נשים יכולות להתמודד על משרות בכירות, להיות חברות דירקטוריון ואף להתגייס לקורס טיס אם הן מעוניינות בכך, ישנן עדיין נשים "אחרות" שאין להן קורת גג. במקרים רבים מדובר בנשים המטופלות בילדות/ים ועומדות בראש משפחות יחידות. נשים אלה לא יכולות לשאת עוד את המצוקה הקשה והקיומית שעמה הן מתמודדות, ובאין מוצא אחר משתכנות בדירות ציבוריות פנויות כדי להציל את משפחותיהן. בעגה המשפטית המקובלת, פעולות אלה של השתכנות מתקנת מכונות "פלישות" ומעוררות דיון בנוגע למעמדה של הזכות לדיור זכות חוקתית, כנגזרת של זכות היסוד לחיים בכבוד, בהתנגשותה עם זכויות הקניין של המדינה. טענתן של נשים אלה בבית המשפט כי השתכנו כאקט של הישרדות, שלא לדבר על תיקון והתנגדות, נתפסת לרוב כטיעון חתרני המנסה להכשיר מעשה לא חוקי, ולכן נדחית. בפועל, כל תיקי ההשתכנות מסתכמים בפניו. על אף האמפתיה של חלק מהשופטות/ים למצוקתן של הנשים המשתכנות, הן/ם מבססות/ים את פסיקתן/ם על סעיפי חוק בלבד, וכידוע, טעמים של מצוקה ומוחלשות אינם מהווים עילה משפטית מוכרת המצדיקה השתכנות.

הרוב המכריע של נשים המשתכנות בדירות ציבוריות פנויות הוא נשים מזרחיות, בנותיהן/ם ונכדותיהן/ם של דיירות/י הדוור הציבורי שהובאו מצפון אפריקה ושוכנו בין השנים 1952–1972 בדירות באזורים פריפריאליים ובשולי הערים, במסגרת מדיניות דיור גזענית ודיפרנציאלית שנקראה "מן האוניה אל דיור הקבע". מדיניות זו, כפי שכותבות/ים רחל קלוש ויוברט לריון, עשתה שימוש במזרחיות/ים שהובאו לשם "מימוש יעדים של פיזור אוכלוסייה"⁸, דהיינו הפנייתן/ם לאזורי הפריפריה,⁹ בעיקר לשם יהוד השטחים בנגב ובגליל.¹⁰ לדיירות/ים המזרחיות/ים לא היתה כל זכות קניינית בנכסים שבהם התגוררו, למעט הזכות החוזית לחיות בהם. לצד הפגיעה בחינוך שווה, בריאות שווה ונגישות למוקדי הון ותעסוקה מכניסים, מדיניות דיור זו פגעה בסיכוייהן/ם של הדיירות/ים המזרחיות/ים לרכוש דירות ולהפוך לבעלות/י קניין שאותו יוכלו ברבות הימים להוריח לילדיהן/ם.

וכך, בעוד אשכנזיות/ים דורבנו לרכוש דירות ולהפוך לבעלות/י בתים, מזרחיות/ים נותרו כלואות/ים בדירות ציבוריות, נתונות/ים לחוזי שכירות דרקוניים ושרירותיים.

היתה זו המדינה, אפוא, שיצרה מוסד קנייני גזעני ומפלה של בעלות/י קניין פרטי, מחד גיסא, ושל שוכרות/ים נטולי קניין, בעלות/י מעמד משפטי/חוזי נחות ביותר, מאידך גיסא. כך נוצרו שתי אוכלוסיות מובחנות: בעלות/י קניין אשכנזיות/ים בעלות/י כוח חברתי, תרבותי, כלכלי ופוליטי אל מול חסרות/י הקניין המזרחיות/ים הכפופות/ים להן/ם. יובל אלמלך ונוח לוין אפשטיין מראים כי בעלות בנכס המשמש לדיור היא אחד מן הנדבכים העיקריים בסך ההון המשפחתי המועבר בירושה,¹¹ ולכן היא משמעותית מבחינת "סיכויי החיים [והצלחה] של דור הבנים"¹² והבנות. ממחקרם עולה כי סיכויי הרכישה על ידי המזרחיות/ים היו נמוכים ביותר, ומכאן ש"היקף העושר המשפחתי שמהגרים אלה הצליחו לצבור"¹³ ויכולת ההורשה שלהן/ם נפגעו גם כן.

בשל כך, בבואנו לבחון את מעשיהן של משתכנות, לא ניתן להסתפק בקריאה משפטית דוקטרינרית, פורמליסטית, המפרקת

זהויות של אוכלוסיות מיעוט ומקדשת את היות המשפט ניטרלי ואוניברסלי לכאורה. עלינו לקרוא את המשפט תוך פרישת תשתית היסטורית רחבה, החושפת את תפקידן החשוב והמרכזי של דוקטרינות משפטיות בהכפפתן של אוכלוסיות מיעוט. נשים שמשתכנות אינן פועלות אך ורק מתוך מצוקה, ייאוש ורצון לשרוד. להשתכנות שלהן יש ממד משפטי-פוליטי מעבר לממד ההישרדות, והוא תביעתן לתיקון העוול ההיסטורי והמתמשך שאליו נחשפו ונחשפות הן ומשפחותיהן. במעשיהן, המשתכנות מייצרות עם ובאמצעות גופן פתרונות דיור מחוץ למשפט המדינה שאינו מכיר בהן או בסיפורן, לבטח לא באופן המצדיק את מעשיהן. נשים אלה מגדירות מחדש את דיני הקניין על ידי חלוקה מחדש של סך הכוח והעושר החברתיים שנמנעו במכוון מהוריהן, ולוקחות את מה שהיה יכול וצריך להיות שלהן כבנות הדור השני והשלישי, אילו היתה חלוקה צודקת ושוויונית של רכוש ופריבילגיות. הפרת החוק שלהן היא אפוא אמצעי של צדק חלוקתי.

לכן אני מציעה, כאמור, להגדיר מחדש את המושג "פלישה" — מילה קשה ומיליטנטית המקובלת בקרב משפטניות/ים לתיאור תפיסת חזקה בנכס בבעלותה/ו של אחרת — ולהשתמש תחתיו במה שאני מכנה "השתכנות מתקנת". השימוש במילה "השתכנות" הוא כשלעצמו ניסיון "לחנך" את בית המשפט לרטוריקה אחרת ושונה משפתו המקובלת, כזאת שתיתן מקום לסיפור ולהיסטוריה של המשתכנת ותעניק לה בכך נראות ובמה אשר לא תתמצה באותו סטריאוטיפ שלה כפורעת חוק ופולשת. לשיטתי, ההשתכנות המתקנת היא מהלך של התנגדות ומחאה עם ובאמצעות הגוף,¹⁴ המייצר פתרונות חברתיים-משפטיים מחוץ ובניגוד למשפט המדינה; היא מחייבת הסתכלות ביקורתית והיסטורית העומדת על חשיבותם של אירועי עבר כדי להסביר תופעות חברתיות-משפטיות המתרחשות כיום.

לפי שעה, אין בישראל ספרות משפטית שדנה בהסדרי הדיור הציבורי בהקשר של השתכנות מתקנת, לבטח לא בהקשרים מזרחיים, וכל שכן כזאת שנכתבה מנקודת מבט/ה של המדוכא/ת. ספר זה מיועד למלא חסר זה ולבחון את הפן המשפטי של הסדרי

הדיור הציבורי בהקשר לנושא הנחקר בו. הוא מבקש להסביר את תופעת ההשתכנות של נשים מזרחיות בדירות ציבוריות פנויות כמי שמפסיקות לקפץ ולנתר, שלא פוחדות שמא לא ירצו את "האב הדואג", שמתנגדות בגופן ויוצרות שפה של שינוי ותיקון על ידי הפרה של החוק. נשים המשנות ומתקנות במקום שרואה בהן לא יותר מאשר עברייניות.

הערה חשובה לקורא/ת

השפה חשובה לי מאוד בכתיבה ובפרקטיקה, כמשקפת תודעות והבניות חברתיות מופנמות וכבעלת הכוח לשחזר, להשריש ולשעתק הבניות מכפיפות ומדכאות. לעתים אנחנו משתמשות/ים באותה רטוריקה דכאנית שאותה אנחנו אמורות/ים לבקר ולשנות. אך שינוי ותיקון מתרחשים בין היתר בשפה ובשיח המכוננים אתוסים דכאניים וגזעניים. כך למשל, כפי שארחיב בהמשך, אני מוצאת שהרבה מן המאבקים של מזרחיות/ים בישראל עשו שימוש בשיח היהודי־ציוני, ותבעו למזרחיות/ים זכות שווה בכל הנוגע לחלוקת קרקעות המדינה בשם התרומה להקמתה של ישראל ולפיתוחה "כמו האשכנזיות/ים".

הקורא/ת/ישים לב מיד שאני כותבת בהטיה נקבית ומשתמשת בלוכסנים כדי להפוך פעלים ושמות עצם לכאלו המכילים הטיה נקבית וזכרית וכן ליצור פלואידיות שאיננה מקובעת בנקודה. בנוסף, הטיה נקבית תבוא תמיד לפני הזכרית. אין במהלך זה כדי לבטל זהויות קוויריות ולא־בינאריות. יש שיראו בו העמסה על הטקסט ואפילו סרבול שלו, אולם כמי שעסוקה שנים בניתוח כללים דכאניים לרבות ובעיקר בשפה, הרי שאינני יכולה שלא לכתוב באופן מאתגר אי־שוויון.

זהו מהלך מכוון, שמטרתו היפוך היוצרות ותיקון. העין צריכה לחוש בתחילה אי־נוחות בקריאה, כי זהו "חינוכה מחדש" — להתרגל לאט לאור שמציף פתאום, לאחר שנים של עיוורון. רק כך, לאחר תרגול וזמן, מי שמגדירות עצמן כנשים תונכחנה על קולותיהן שהועלמו והואלמו מהשפה. העין מתרגלת עם הזמן לנוכחות זו ואינה רואה בכך מהלך שמקשה על הקריאה; נהפוך הוא, כל טקסט אחר מרגיש ריק וחסר.

מערך הדיור הציבורי בישראל

הדיור הציבורי טרם זכה למחקר עיוני, מקיף ומעמיק במשפט הישראלי, במיוחד בכל הנוגע למציאות שיוצרים נוהלי משרד הבינוי והשיכון. הנושא נחקר לרוב בהקשרים סוציולוגיים וגיאוגרפיים, כאשר הדיון מתמקד בשאלות שעניינן משטר הקרקעות והמתח הישראלי-פלסטיני בתחום. פרישת המתווה המשפטי והמנהלי של מערך הדיור הציבורי בישראל היא חיונית לצורך הבנת ההקשר הרחב של תופעת ההשתכנות המתקנת בדירות ציבוריות, שעל פי רוב מגיעה לאחר פעולה שנכשלה במסגרת אחד מנוהלי משרד השיכון. המתווה שאשרטט להלן מבוסס ברובו על נוהלי המשרד כלשונם וכן על ניסיוני האישי בייצוג יהודיות ויהודים ופלסטיניות/ים אזרחי/ות ישראל הנמנות/ים עם אוכלוסיות מוחלשות וגרות/ים בדיור ציבורי או מבקשות/ים הכרה בזכאות לו. "אספקת דיור ממסדית מתוכננת", כפי שמכנים זאת רחל קלוש ויוברט לויין, היא מסימני ההיכר של מדינת הרווחה המודרנית.¹ במדינת ישראל קיימות דירות ציבוריות בבעלותה או בשליטתה של המדינה, שנבנו או נרכשו על ידי משרד הבינוי והשיכון ומושכרות בשכר דירה מסובסד לאוכלוסיות מוחלשות שאין בידן לשכור לעצמן דירות בשוק הפרטי. הזכאות לדיור ציבורי מבוססת על קריטריונים שונים כמו נזקקות, השתכרות ומיצוי כושר השתכרות, מצב ומעמד אישי ומספר ילדות/ים. בפועל, הדירות מנוהלות על ידי כמה חברות ציבוריות הפועלות בפריסה ארצית ו/או עירונית, חלקן ממשלתיות

וחלקן עירוניות (להלן, החברות המשכנות או חברות הדיור הציבורי): עמידר (עמידר החדשה): החברה הלאומית לשיכון בישראל, החברה הממשלתית הגדולה במדינה לניהול דיור ציבורי; עמיגור: חברת-בת של הסוכנות היהודית, הפועלת בפריסה ארצית ומספקת פתרונות דיור לעולות/ים ולזכאי/ות דיור של משרד השיכון והבינוי; חלמיש: חברה ממשלתית עירונית לדיור ושיקום ולהתחדשות שכונות בתל אביב; פרזות: חברה ממשלתית עירונית לדיור בירושלים; שקמונה: חברה ממשלתית עירונית לדיור בחיפה; חל"ד: חברה ממשלתית עירונית לדיור בפתח תקווה.

לחברות המשכנות הללו תפקיד מרכזי ביותר בחייהן/ם של הדיירות/ים, בהיותן הכתובת העיקרית או אף היחידה בעבורן/ם בהתנהלות היומיומית: הן אחראיות על תפעולו השוטף של מערך הדיור הציבורי ועל ניהול הדיירות הציבוריות,² לרבות יישום החלטות של משרד השיכון, הכנה של תיקי זכאות למבקשות סיוע בדירה, החתמה על חוזה השכירות הציבורית, גביית שכר הדירה השוטף, אכיפה משפטית בשל הפרות של תנאי חוזה השכירות (כמו למשל אי-תשלום שכר הדירה), ניהול תביעות לפנינו בשל השתכנות מתקנת או הפרות יסודיות של אחד מסעיפי החוזה, תחזוקה שוטפת של הדיירות הציבוריות, פיקוח ובדיקה שוטפת של מלאי הדיירות הפנויות, וכן מעקב אחר הדיירות/ים לשם אימות מצבן/ם המשפחתי, הכנסתן/ם ורציפות המגורים שלהן/ם בדירה הציבורית.

הסיוע, המוענק על ידי משרד השיכון, איננו מעוגן בחקיקה והוא פרי מדיניות הקבועה בנהלים ובהנחיות של המשרד המסדירים את פעילותו וקובעים את תפקידיו ואת סמכויותיו, וכן קריטריונים ותנאים להענקת סיוע ממשלתי ברבדים שונים. כפי שאראה בהמשך, החקיקה הישראלית הקיימת בתחום הדיור הציבורי מסדירה אך ורק את מערך הזכויות של דיירות/ים שכבר נבחנה זכאותן/ם לדירה ציבורית בהקשר של הזכות לרכוש את דירת המגורים הציבורית³ ובנוגע לזכויות במהלך תקופת המגורים — לרבות זכויותיהן/ם של דיירות/ים ממשיות/ים, וכן חובותיו של משרד השיכון לתחזק ולשפץ את הדיירות הציבוריות.⁴ מי שטרם הוכרה זכאותה/ו לדירה ציבורית ומבקש/ת את סיועו של

משרד השיכון — אם בדירה ציבורית ואם בסיוע בשכר דירה — חלים עליה/ו נוהלי משרד השיכון והחלטות ממשלה בלבד. את הסיוע המוענק על ידי משרד השיכון ניתן לחלק לשתי קטגוריות עיקריות: האחת עניינה זכאות לדירה ציבורית בתנאים שונים, והשנייה עוסקת בסיוע בשכר דירה בשוק החופשי למי שלא עומד/ת בתנאי הסף לקבלת דירה או למי שזכאי/ת לדירה ציבורית, אך נאלצ/ת להמתין להקצאתה. ההכרה בזכאות לדירה ציבורית היא האופציה הנכספת עבור משפחות מוחלשות שאין בידן לממן דירה בכוחות עצמן ללא סיועה של המדינה.

הקריטריונים להכרה בזכאות לדירה ציבורית

נוהל "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי"⁵ הוא הנוהל שעל פיו מוגדרת זכאות של משפחה או של יחידות/ים לדירה ציבורית. על פי נוהל זה, על מבקש/ת הזכאות לעמוד בכמה תנאים מרכזיים:

1. על מבקש/ת הזכאות להיות חסר/ת דירה, ובכלל זה מי שלא החזיק/ה בדירה ציבורית בתקופה סמוכה להגשת הבקשה.⁶ בנוסף, משפחה או יחיד/ה שלהן/ם היתה דירה לאחר 1.6.1971 לא יהיו זכאיות/ים לדירה ציבורית.⁷ כך למשל משפחה שפונתה מביתה על ידי אחד הבנקים למשכנתאות וביתה נמכר עקב אייכולת פירעון של הלוואת המשכנתא לא תהיה זכאית לדירה ציבורית, גם אם לא נותרו בידיה כספים ממכירת הדירה.
2. על מבקש/ת הזכאות למלא אחר ההגדרה של משפחה — אחת ההגדרות החשובות לצורך הכרה בזכאות לדירה ציבורית. על פי נוסח הנוהל, משפחה היא תא משפחתי המורכב מזוג נשוי או משפחה חד־הורית,⁸ ובתנאי שהמשפחה מנהלת משק בית אחד בן שתי נפשות לפחות. משפחה חד־הורית מוגדרת כמשפחה שבה הורה יחיד/ה עם שלושה ילדים או יותר,⁹ שאינה/ו מתגורר/ת עם ידוע/ה בציבור ושעונה על אחת ההגדרות הבאות של "מצב אישי": אלמן/ה; גרוש/ה; רווקה (רווק לא ייחשב כהורה יחיד); עגונה; נשוי/אה החיה בנפרד מבת/בן זוגה/ו במשך שנתיים לפחות,

פתח/ה בהליך על פי דין להשתחרר מקשר נישואין ופעל/ה במסגרת הליך זה במשך השנתיים האחרונות לפחות.¹⁰ המשמעות הקריטית של נהלים קשיחים אלה היא שהורה יחידה לשתי/שני ילדות/ים בלבד שעומדת בשאר תנאי הזכאות ומתקיימת אך בקושי מקצבאות קיום של המוסד לביטוח הלאומי איננה זכאית לדירה ציבורית, אלא אם תביא לעולם ילד/ה נוספ/ת.¹¹

3. אחד הקריטריונים החשובים לשם קבלת זכאות לדירה ציבורית הוא "מיצוי כושר השתכרות".¹² בחינה של הסעיף המפרט זאת מגלה קשר הדוק מאוד בין ההגדרה של מיצוי כושר ההשתכרות לצורך קבלת דירה ציבורית לבין זכאותה של המשפחה לקצבאות קיום שונות של המוסד לביטוח הלאומי. כך למשל משפחה נחשבת כממצה את כושר ההשתכרות שלה כאשר היא מקבלת תשלומים של הבטחת הכנסה במשך שנתיים ברציפות או כאשר ישנה קביעה של דרגת אי-כושר השתכרות של 75% ומעלה לאחד מבני הזוג או לשניהם.¹³

נתון מעניין הוא שבעבר ההגדרה של מיצוי כושר ההשתכרות לא הותנתה בזכאות לסיוע של מערכת הביטחון הסוציאלי ואפשרה למשפחה, שבה לפחות אחת/ד מבנות/י הזוג עובד/ת במשרה מלאה, לעבוד ולהשתכר בשוק החופשי מבלי להזדקק לסיועה של המדינה בגמלאות המוסד לביטוח הלאומי ובכל זאת לא לאבד את זכאותה לדיור ציבורי — ובלבד שסך ההשתכרות החודשית לא עבר את התקרה שנקבעה על ידי משרד השיכון. בשנת 2004, בעקבות החלטת ממשלה ששמה לה למטרה "להבטיח שמלאי הדירות בשיכון הציבורי מגיע לאוכלוסיות הנזקקות ביותר",¹⁴ שונתה ההגדרה של "מיצוי כושר ההשתכרות" ככל שזה נוגע להשתכרות מעבודה. כיום, משפחה המשתכרת משכר עבודה לא תמלא אחר ההגדרה, אלא אם בתחשיב הכנסתה ישנו רכיב של גמלת השלמת הכנסה מן המוסד לביטוח הלאומי.¹⁵

הליך הבקשה לזכאות לדירה ציבורית

נוהל הקצאת הדירות מסדיר את הפרוצדורה להגשת בקשה לדירה ציבורית, וקובע כי יש להגיש בקשה לסיוע בדיור באחד הסניפים של ספק שירותי דירה.¹⁶ ספק השירות מנפיק למבקשת הסיוע תעודת זכאות, ועם קבלתה יש להגיש בקשה מנומקת לקבלת דירה בשכירות בשיכון הציבורי באמצעות הסניף המטפל בבקשה. לבקשה יש להוסיף מסמכים שונים, כמו מכתב הסבר מפורט שבו מנומקת הבקשה; אישורי הכנסה בשלושת החודשים האחרונים של כל בנות/י המשפחה לרבות אישורים מהמוסד לביטוח הלאומי; אישורים רפואיים במידת הצורך; וכן כל מסמך אחר שיהיה בו כדי לתמוך בבקשה.¹⁷

ספק השירות מעביר את התיק למחוז הרלוונטי במשרד השיכון, ושם הוועדה המחוזית בוחנת את הבקשה, בין היתר באמצעות ייזום חקירות והעברת התיק לחוות דעת של יועץ/ת רפואי/ת.¹⁸ הוועדה המחוזית מחליטה על אישור הזכאות לדירה, דחיית הבקשה או העברתה לדיון בוועדת חריגים.¹⁹ תוקפה של תעודת הזכאות לדירה ציבורית הוא שנתיים.²⁰ מי שנדחתה בקשתה לזכאות לדירה ציבורית זכאית לערער לוועדות שונות במשרד השיכון.²¹

קביעת שכר הדירה

משפחה שהוגדרה כזכאית לדירה ציבורית וקיבלה דירה כזאת מוחתמת על חוזה שכירות ונקבע בעבורה גובה שכר הדירה שאתו היא אמורה לשלם מדי חודש, באמצעות שוברים המומצאים לה על ידי החברה המשכנת. המדיניות של קביעת שכר הדירה היוותה תמיד מוקד לשינויים. עד ל-1 בנובמבר 2005, דירות ציבוריות הושכרו בשכר דירה חופשי (ש"ח)²² או בשכר דירה מסובסד/סוציאלי.²³ ניתן היה לקבל הנחה על שכר הדירה הזה על בסיס תבחינים שונים ובהם מבחן הכנסות. כך למשל משפחות שהתקיימו מקצבאות קיום של המוסד לביטוח לאומי היו זכאיות להנחה של מרכז הנחות שכירות (מה"ש), כאשר ההנחה המרבית בשכר דירה שניתנה לדיירות/ים ציבוריות/ים הגיעה עד 90% משכר הדירה בשוק החופשי.²⁴ האופן שבו נקבע שכר הדירה

בעבור המשפחות הזכאיות יצר בעיות, שנגעו בעיקר לגובה ההנחה המרבית. לדוגמה, גובהה של הנחת מה"ש היה זהה לכל הזכאיות/ים מבלי להתחשב בהכנסת המשפחה ובהרכבה.²⁵ בעיה אחרת היתה שכל דייר/ת שחרג/ה ולו בשקל בודד מגובה ההכנסה המזכה חויב/ה בשכר דירה מלא בתנאי שכר דירה חופשי או סוציאלי, ללא כל התחשבות בסכום החריגה.²⁶

בשל בעיות אלה, ובהמשך להחלטת ממשלה 816 מיום 15 בספטמבר 2003, הוחלט על שינוי שיטת החישוב של גובה שכר הדירה לדיירות ציבוריות, שינוי שנכנס לתוקף שנתיים לאחר מכן. השיטה החדשה שינתה את כל המערך של קביעת גובהו של שכר הדירה בדיור הציבורי וקבעה שכר דירה מדורג שנקבע על פי הרכב המשפחה, ההכנסה ושטח הדירה תוך הבחנה בין אזורים גיאוגרפיים שונים. בהתאם, היא ידועה כ"שיטת המדרוג"²⁷ — שיטה מורכבת וסבוכה, המעידה עד כמה לא נגיש, נהיר ושקוף המידע הכה חיוני בחייו/ה של דייר/ת ציבורי/ת. התוכנית יוצרת הבחנה בין דיירות/ים ציבוריות/ים ותיקות/ים לבין דיירות/ים ציבוריות/ים חדשות/ים, כאשר העיקרון המנחה הוא ש"ככל שההכנסה עולה כך עולה שכר הדירה, בהתאמה, ולא יותר מ'שכר דירה שוק'²⁸. בהתאם לכך, שכר הדירה של זכאיות/ים המתקיימות/ים מקצבאות הקיום של המוסד לביטוח הלאומי הוא הנמוך ביותר.²⁹

חוק זכויות הדייר בדיור הציבורי, התשנ"ח-1998

חוק זכויות הדייר שנחקק ב-1998 הסדיר לראשונה את מערך היחסים בין הדיירות/ים הציבוריות/ים לבין משרד השיכון והחברות המשכנות, ועיגן בחקיקה את זכויותיהן/ם של הדיירות/ים הציבוריות/ים. חשיבותו של החוק היא במתן זכות לדייר/ת ממשיכ/ה, קרי בת/ן משפחה זקוק/ה וחסר/ת דיור (לדוגמה בת/ן, נכד/ה, בת/ן זוג, ידוע/ה בציבור) להמשיך לגור בדירה הציבורית שבה גר/ה עובר למות הדייר/ת החוזי/ת המקורי/ת או לעזיבתן/ם למוסד סיעודי, על מנת שלא תמצא עצמה ללא בית.³⁰ החוק קבע, כי על הדייר/ת לעמוד בתנאי של רציפות דיור ולגור בדירה האמורה שלוש שנים טרם פטירת/עזיבת ההורה

האחרון/ה. חשוב לציין, כי מוסד הדיירות הממשיכה מוגבל להעברה בין־דורית אחת מהזכאית/ת המקורי לדייר/ת ממשיך/ה. רק במקרה של פטירת הדייר/ת הממשיך/ה או עזיבה למוסד סיעודי בתוך שנתיים מיום שהוכרה זכאותה/ו, תועבר הזכות לדייר/ת ממשיך/ה שני/ה.³¹ מוסד זה של דיירות ממשיכה מהווה מוקד להכרעות שיפוטיות שונות בנוגע לזכאות לה, בעיקר בשאלות של רציפות מגורים.³² יתרה מכך, במהלך השנים נעשו כמה ניסיונות בחוקי ההסדרים השונים לבטל את מוסד הדיירות הממשיכה כך שזכאותן/ם של דיירות/ים ממשיכות/ים תיקבע אך ורק על פי מבחני הזכאות הרגילים של מצוקה ונזקקות, כאמור בנוהלי משרד השיכון.³³ כך, בשנת 2009 תוקן סעיף 3 לחוק זכויות הדייר (מספר 3),³⁴ באופן שהגביל בצורה משמעותית (וגינתן אף לטעון שדהפקטו ביטל) את הזכות לדיירות ממשיכה, כך שדייר/ת ממשיך/ה לא רשאי/ת כיום להמשיך ולהתגורר בדירה הציבורית, אלא אם: (1) היא/הוא עצמה/ו עומד/ת במבחני הזכאות הרגילים לדיור ציבורי, שעליהם עמדתי לעיל ובלבד שגרה/ה עם הדייר/ת החוזית/ת שלוש שנים לפחות טרם פטירת/עזיבת הדייר/ת הזכאית/ת; (2) ביום ה־1.8.2009 התגוררה/ה עם הדייר/ת החוזית/ת, ובלבד שהתגוררה/ה עמה/ו לפחות ארבע שנים טרם פטירתה/ו או עזיבתה/ו למוסד סיעודי; (3) עד ליום ה־1.8.2009 התגוררה/ה עם הדייר/ת החוזית/ת במשך ארבע שנים רצופות.³⁵

חוק זכויות הדייר קובע גם את חובתה של המדינה לתחזק ולשפץ את הדירות הציבוריות.³⁶ בתקנות שהותקנו מכוח החוק נקבע מפרט מינימלי שחייב להימצא במצב תקין ושמיש בכל אחת מן הדירות בדיוור הציבורי במהלך השכרתן או טרם אכלוסן.³⁷ ראוי לציין, כי המפרט המינימלי פורסם רק בשנת 2000, כשנתיים לאחר חקיקת החוק בתקנות זכויות הדייר בדיוור הציבורי. בנוסף, בתיקון לחוק זכויות הדייר משנת 2001 נקבעה השתה של עלות השתתפות במימון ליקויים בדירות ציבוריות על הדיירים הציבוריים;³⁸ ובתיקון משנת 2002 לתקנות זכויות הדייר הוספה תקנה שקובעת את אחוזי ההשתתפות שנגזרים ממסלול השכירות של הדייר הציבורי.³⁹

מלאי הדירות הציבוריות ערב חקיקת חוק הדיור הציבורי עמד

על כ־120 אלף דירות. כיום, בעקבות מימוש זכויות רכישה על ידי דיירות/ים, הצטמצם מלאי הדירות הציבוריות והוא עומד על כ־53 אלף דירות בלבד,⁴⁰ כ־2.5% מכלל מלאי הדירות בישראל.⁴¹ אלא שהמדינה אינה מגדילה באופן משמעותי את מלאי הדירות הציבוריות, והתקבולים ממכירת הדירות הציבוריות לא הושקעו בהגדלת מצאי הדירות הציבוריות, באחזקתן או ביצירת פתרונות לאוכלוסיות מוחלשות לטווח הרחוק.⁴² הדירות היחידות שנרכשו במהלך השנים האחרונות הן דירות נ"ר (נכסי רכישה),⁴³ קרי דירות בשוק הפרטי שנרכשות על ידי משרד השיכון כחלק מפתרונות דיור בעבור דיירות/ים שלא נמצא להן/ם פתרון דיור מתאים — בעיקר א/נשים עם יכולות שונות⁴⁴ הרתוקות/ים לכיסא גלגלים, דיירות/ים ציבוריות/ים שזקוקות/ים להחלפת דירה דחופה עקב מצוקה בריאותית או צפיפות גדולה ועולות/ים חדשות/ים.⁴⁵ כך למשל עולה מדו"ח ברביבאי כי עד לשנת 2015 לא נוספו דירות חדשות למלאי הדיור הציבורי, בין ברכישה ובין בקנייה,⁴⁶ ואילו מנתוני משרד השיכון עולה כי בשנת 2014 נרכשו חמש דירות בלבד.⁴⁷ אף שישנה מגמת עלייה במספר הרכישות של דירות לדיור הציבורי, הרי שבפועל, מאחר שמספרן של הדירות הציבוריות שנמכרות לזכאיות/ים עולה על מספר הדירות שנרכשות לדיור הציבורי, נגרעו אלפי דירות ממאגר הדיור הציבורי: בין השנים 2016–2019 נגרעו 2,744 דירות ממלאי הדיור הציבורי.⁴⁸

מנתוני משרד השיכון עולה, כי כ־4,145 משפחות ממתינות לדירה ציבורית.⁴⁹ זמן ההמתנה "משתנה מיישוב ליישוב וכפוף למלאי הדירות העומד לרשות החברה המאכלסת".⁵⁰ במרכז הארץ ובערים הגדולות, שם יש בעיה קשה של מחסור בדירות ציבוריות פנויות, זמן ההמתנה יכול להתארך לכדי שנים ארוכות ולהגיע אף לעשור. היו מקרים שבהם זמן ההמתנה ארך 20 שנה.⁵¹ באזורים מרוחקים יותר, זמן ההמתנה נע בין שנתיים לארבע שנים.⁵² סדר העדיפויות להקצאת דירה ציבורית קבוע בנוהל הקצאת דירות ציבוריות, שמקנה עדיפות לדיירות/ים ציבוריות/ים שכבר דרות/ים בדיור הציבורי.⁵³ בעקבות החלטתה של ועדה מיוחדת שהוקמה לצורך בחינת הצמצום במצאי הדירות הציבוריות וזמן ההמתנה הארוך של זכאיות/ים, הוחלט כי סדר הקדימויות לדירה

ציבורית ייקבע על פי מועד קבלת הזכאות, תוך עריכת הבחנה בין זכאיות/ים ותיקות/ים, קרי אלה שזכאותן/ם נקבעה עד ל-31.8.2016, לבין זכאיות/ים חדשות/ים, שזכאותן/ם נקבעה החל מ-1.9.2016.⁵⁴ כאמור, האופציה המועדפת מבחינת משפחות מוחלשות היא קבלת דירה ציבורית במסגרת הדיור הציבורי. אולם ישנם מצבים שבהם הסיוע היחיד של המדינה בתחום הדיור מסתכם בסיוע בשכר דירה חודשי. אני מחלקת את הזכאיות/ים לסיוע בשכר דירה לשתי קבוצות עיקריות: האחת כוללת זכאיות/ים לדירה ציבורית, שנאלצות/ים להמתין בתור הארוך ובזמן ההמתנה מקבלות/ים סיוע בשכר דירה בדרגות גובה שונות, כדי לממן שכירת דירה בשוק החופשי. הקבוצה השנייה כוללת את מי שמסיבות שונות אינן/ם עומדות/ים בתנאי הסף לקבלת זכאות לדירה, אך מקבלות/ים סיוע בשכר דירה ושוכרות/ים דירה בשוק החופשי בכוחות עצמן/ם. בכל אחד מן המקרים, הזכאיות/ים נאלצות/ים להסתפק בסיוע כספי נמוך ממשרד הבינוי והשיכון ולהוסיף מכיסן/ם את ההפרשים בשכר הדירה, שלעתים מסתכמים באלפי שקלים. נתון זה חשוב במיוחד בהתחשב בערכי השכירות הגבוהים באזור המרכז ובעובדה שעל פי רוב מדובר בהורות יחידות המתקיימות בדוחק רב מקצבאות קיום של המוסד לביטוח הלאומי.

נוהל "השתתפות בתשלום בשכר דירה"⁵⁵ מסדיר את הכללים והקריטריונים לקבלת סיוע בשכר דירה. משפחה שעומדת בתנאים הקבועים בנוהל מקבלת סיוע כספי לתשלום שכר הדירה בדרגות שונות בהתאם לנתוניה ולכללי משרד השיכון. גובה הסיוע היה נתון תדיר לקיצוצים והקריטריונים לקבלתו הוקשחו מעת לעת.⁵⁶ במסגרת יישום ההמלצות של דו"ח הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי ("ועדת טרכטנברג"),⁵⁷ החליטה הממשלה ביום 18.3.2012 על הגדלת הסיוע הממשלתי בתחום הדיור ושמירת מלאי של פתרונות דיור ציבורי לזכאיות/ים, לרבות הגדלת גובה הסיוע בשכר דירה.⁵⁸

חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), התשנ"ח-1998

חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה) נחקק ב־1998, לאחר מאבק ארוך שיזמו והובילו גורמים שונים, בין היתר חבר הכנסת רן כהן (מרצ) וארגונים כמו קול בשכונות והקשת הדמוקרטית המזרחית. התכלית שעמדה בבסיס החוק היתה מתן אפשרות לדיירות ודיירי הדיור הציבורי לרכוש את הדיירות שבהן/ם גרו, על פי רוב במשך עשרות שנים, במחיר מסובסד ובהתאם לקריטריונים של ותק ושנות מגורים בדירה. חשיבותו המכרעת של החוק מתמקדת בהכרה, כמו בחוק זכויות הדייר, בזכאותה/ו של "דייר/ת ממשיק/ה" — בת/בן, אישה/בעל או ידוע/ה בציבור — לרכוש את הדירה לאחר מות הדייר/ת העיקרי/ת.⁵⁹ זהו חוק בעל תכלית סוציאלית מובהקת, שבא לקדם רעיונות של צדק חלוקתי, שוויון בין קבוצות אתניות שונות בישראל וצמצום פערים חברתיים. הוא נועד להקנות לדיירות/ים זכות לרכוש את בתיהן/ם ולצאת ממעגל השכירות שמותיר אותן/ם בנחיתות כלכלית. רכישת הדיירות מאפשרת לדיירות/ים להגדיל את סך ההון המשפחתי ובכך להבטיח עתיד טוב יותר להן/ם ולילדיהן/ם. כך נכתב בדברי ההסבר להצעת חוק הדיור הציבורי:

הדיור הציבורי הוא אחד המכשירים החשובים לצמצום ממדי העוני בישראל. כאשר המדינה אינה מרחיבה את מלאי הדיור הציבורי מונצחים הפערים בין אלה שיש להם אמצעים לרכוש דירות בשוק החופשי, לבין אלה שאין ידם משגת לעשות כן. לפיכך, מכירת דירות ציבוריות במחיר מסובסד, תוך חידוש מלאי הדיירות הציבוריות, הם צעדים חברתיים חשובים ונכונים, שיאפשרו לפתור את מצוקת הדיור של משפחות רבות ויבלמו את העליה במחירי הדיירות ובשכר הדירה.⁶⁰

החוק היה אמור להיכנס לתוקף ב־1 בינואר 2001 ותוקפו נקבע לחמש שנים. בפועל, למרבה הצער, עד שנת 2009 לא הופעל החוק ותוקפו הוקפא מדי שנה מכוח חוקי ההסדרים.⁶¹ במקביל יזמה הממשלה מבצעים שונים של מכירת דירות לדיירות/ים מחוץ למסגרת החוק.

חלק מחוקי ההסדרים לא הסתפקו בהצעות לדחות את מועד כניסתו לתוקף של חוק הדיור הציבורי, והיו אף הצעות לבטלו כליל. כך למשל הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 כללה הצעה לביטול מוחלט של חוק הדיור הציבורי,⁶² והצעת חוק התקציב לשנת 2006 כללה אף היא הצעה לבטל את חוק הדיור הציבורי וכן את מוסד הדיירות הממשיכה.⁶³ כפי שנכתב בדברי ההסבר להצעת החוק, הסיבה נעוצה בכך שלמרות הקפאת החוק סמוך למועד חקיקתו, במשך השנים נמכרו דירות ציבוריות על פי החלטות במסגרת מבצעי הממשלה השונים.⁶⁴ בסופו של דבר בוטלה ההצעה, אולם הוחלט על דחיית יישומו של החוק עד לשנת 2009 ואף על הקפאה למשך שנתיים של ההצעה לבטל את מוסד הדיירות הממשיכה.

עקרונות דומים לאלו שבחוק הופעלו באופן מוגבל על ידי החלטות ממשלה וכמה מבצעי ממשלה שונים, דוגמת "הבית שלי" בין השנים 1999–2000, "קנה ביתך" בין השנים 2000–2004,⁶⁵ "כאן ביתי" בין השנים 2005–2010, ו"דירה משלי" בין השנים 2008–2010.⁶⁶ מבצעים אלו לא היטיבו די עם הרוכשות/ים הפוטנציאליות/ים: גובה ההנחות הופחת, תנאי החזרת הלוואות ומענקים הורעו, הגדרות הזכאיות/ים השתנו וצומצמו ופורשו באופן צר ודווקני על ידי החברות המשכנות. חשוב לציין שהמבצעים היו כפופים לשיקול דעתה המוחלט של הממשלה, ומשכך היו נתונים לשינויים תכופים — בתחולה, בתוקף, בהיקף, בהגדרות של הקבוצות הזכאיות ובגודל ההנחות. את הבעייתיות ניסח חבר הכנסת כהן באחת משיבות ועדת הכספים של הכנסת: "יש איכות מיוחדת לעובדת היות חוק ולא רק מבצע, כיוון שמבצע יכול להתבטל בכל רגע, בכל ישיבת ממשלה, בכל החלטה אדמיניסטרטיבית, בה בשעה שחוק נותן תמונת טווח לגבי הדיירים מה עתידם בתוך המערכת הזאת".⁶⁷

ב־2012, ככל הנראה בשל העיסוק בבחירות באותה שנה, "שכחה" הממשלה לאכוף את חוק ההסדרים, ובכך "נכשלה" בדחיית המועד של יישום חוק הרכישה.⁶⁸ כתוצאה מכך, ב־1 בינואר 2013 — כמעט 15 שנים לאחר חקיקתו — נכנס לתוקפו חוק הדיור הציבורי. ואולם משרד השיכון והחברות המשכנות הערימו מכשולים רבים, שמנעו מדיירות/י

ציבוריות/ים לרכוש את בתיהן/ם על פי הקריטריונים שנקבעו בחוק. בעקבות זאת הוגשו לבג"צ כמה עתירות, שביקשו מבית המשפט להתערב ולדרוש מהממשלה לאכוף את החוק וליישמו.⁶⁹ באפריל 2014 הורה בית המשפט העליון למשרד הבינוי והשיכון ליישם את החוק.⁷⁰ החוק היה אמור לפקוע בסוף שנת 2017, אך באוגוסט 2018 הוארך תוקפו בכנסת בקריאה שנייה ושלישית בעשר שנים נוספות.⁷¹

קרן הדיור הציבורי

סעיף 10 לחוק הדיור הציבורי קובע, כי הכספים המתקבלים ממכירת הדירות הציבוריות צריכים להיות מופקדים בקרן מיוחדת שתנוהל במשרד הבינוי והשיכון. כספי הקרן נועדו לשמש להגדלת המלאי של דירות ציבוריות ולמציאת פתרונות דיור קבע או פתרונות לטווח רחוק לזכאיות/ים. כאמור הגם שחוק הדיור הציבורי הוקפא, החלה מוגבלת שלו התאפשרה על ידי החלטות ממשלה ומבצעי ממשלה שונים, שהחילו גם כן את החובה להקים קרן לדיור ציבורי כאמור בסעיף 10 לחוק.⁷² בפועל, עתודות הכסף שנתקבלו ממכירת דירות ציבוריות בסך של מיליארדי שקלים והיו אמורות להיקלט בקרן להגדלת מלאי הדיור הציבורי לא הופקדו בה, והחברות המשכנות לא העבירו את הכספים שנתקבלו לקופת המדינה. מדו"ח הכנסת מיום 23.12.2011 עולה כי סך ההכנסות ממכירת הדירות בדיור הציבורי בין השנים 1999–2010, שעמד על כ-2.75 מיליארד ₪, לא שימש להגדלת מלאי הדיור הציבורי, ורק 205 מיליון ₪ בלבד מתוכו (7.5%) הוקצו לרכישת דירות לדיור הציבורי. כך למשל הועברו לסוכנות היהודית 1.081 מיליארד ₪ — קרוב למחצית מסך ההכנסות. כמו כן, עמידר נמנעה מלהעביר כספים לקופת המדינה ורק לאחר לחץ ציבורי גדול, לרבות פנייה ליועץ המשפטי לממשלה,⁷³ החלה להעביר סכומים שונים.⁷⁴ גם כאן חשובים דבריו של חבר הכנסת כהן:

על פי החוק המקורי, כל הכסף ממכירת הדירות נכנס לקרן מיוחדת לבנייה ולרכישה של דירות בעבור חסרי הדיור. במהלך יישום הרוח

של חוק הדיור הציבורי, נכנסו למעלה מ־1.5 מיליארד שקלים, שלצערי הרב אף שקל אחד לא הושקע בבניית דירות מכיוון שכ־800 מיליון שקלים הועברו לסוכנות היהודית בעבור דירות עמיגוה. חלק אחר הועבר ממשדד השיכון, או מהחברות דרך משרד השיכון, לאוצה, ונבלע בים של הכסף שם. חלק נשאר בחברות עד היום הזה. אף שקל לא הושקע. על פי החוק חייבים לרכוש או לבנות, בכסף הזה, דירות עבור חסרי הדיור.⁷⁵

פרק שני

השתכנות מתקנת בראי המשפט

כבודו של האדם כולל בחובו [...] הגנה על מינימום הקיום האנושי. אדם המתגרר בחוצות ואין לו דיוור, הוא אדם שכבודו כאדם נפגע.

נשיא בית המשפט העליון, אהרן ברק, 2001¹

לכאורה נשים הנוקטות השתכנות מתקנת בדירות ציבוריות מבצעות אקט של הסגת גבול לרכושה של המדינה ותפיסת מקרקעין שלא כדין. הן נחשבות אפוא כמי שפוגעות בקניינה של המדינה. פגיעה זו מקבלת משנה תוקף בהקשר של משטר האדמות המונהג בישראל, שעשה שימוש באדמות ובמרחב כדי לבסס שליטה הגמונית. זכות הקניין מוכרת בשיטת המשפט הישראלית כאחת מזכויות היסוד והיא מעוגנת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.² בשל כך, אין לפגוע בה ללא הוראה מפורשת בדין ויש לפרש כל נורמה משפטית לאור מעמדה העל-יחוקי.³ המשפט מקנה למי שקניינה/ו מוחזק שלא כדין על ידי אחר/ת מספר הגנות: חוק העונשין התשל"ז-1977 קובע כי כניסה שלא כדין למקרקעין של אחרת היא עבירה פלילית שבגינה המדינה יכולה לנקוט בהליכים פליליים, להגיש כתבי אישום⁴ ואף לדרוש פינוי של המקרקעין;⁵ סעיף 29 לפקודת הנזיקין קובע את העוולה של הסגת גבול במקרקעין ומגדיר אותה ככניסה שלא כדין למקרקעין;⁶ ואילו סעיף 8 לחוק המיטלטלין מרחיב את ההגנות המוקנות על הבעלות וההחזקה בחוק המקרקעין ומחיל אותן אף על מיטלטלין.⁷

חוק המקרקעין התשכ"ט-1969 מעגן זכויות קניין שונות כמו בעלות, שכירות וזיקת הנאה ומעניק הגנות שונות למי שזכותה נפגעת. זכות הבעלות היא "הזכות הקניינית העליונה"⁸ וזכות ההחזקה היא אחד הנדבכים החשובים שלה.⁹ סעיפים 15–20 לחוק המקרקעין קובעים את ההגנות המוקנות לבעלות של נכס או למחזיקות בו. המשפטן פרופ' יהושע ויסמן מסביר, כי חוק המקרקעין מקנה למחזיק/ה שנושלה/ה מנכס שבהחזקתה/ו שלוש דרכי פעולה עיקריות:¹⁰

האפשרות הראשונה מעוגנת בסעיף 16 שקובע, כי ל"בעל מקרקעין ומי שזכאי להחזיק בהם" מוקנית הזכות לתביעה קניינית (פטיטורית) רגילה לסילוק יד (פינוי) נגד מי שמחזיק/ה במקרקעין שלא כדין. תביעה משפטית זו תוגש לבית המשפט המוסמך לדון בה והאחרון ידון בזכויות הצדדים לגופן — יפסוק לטובת המחזיק/ה כדין ויעניק לה/ו סעד של פינוי וסילוק יד. תביעות פינוי נגד משתכנות מתקנות מוגשות אפוא מכוח סעיף זה.

האפשרות השנייה היא תביעה להשבת המצב לקדמותו (פוססורית) שמעוגנת בסעיף 19, המכוון בעיקר אל מחזיק/ה כדין שפועל/ת שלא כדין בנקיטת סעד עצמי. מטרת הסעיף היא "להרתיע את בעלי הזכויות האמיתיים מליטול את הדין לידיהם".¹¹ במקרה כזה, בית המשפט לא יברר את זכויות הצדדים לגופן אלא רק יכריע בשאלת החזרת המצב לקדמותו.¹²

האפשרות השלישית היא הזכות לעשיית דין עצמית. כפי שאראה בהמשך, מרבית המקרים של השתכנות מתקנת, לפחות אלה של חברת עמיגור, מסתיימים בפינוי ללא פנייה לערכאות במסגרת הסעד לעשיית דין עצמית מכוח סעיף 18(ב) לחוק המקרקעין.

ככלל, מסביר ויסמן, המדיניות המשפטית הנהוגה היא "להפוך בעלי ריב לבעלי דין"¹³ באמצעות הבאתן/ם אל כותלי בית המשפט והתדיינות על זכויותיהן/ם. המשפט מעוניין למנוע מצבים של "לקיחת החוק לידיים" והפעלת כוח על ידי פרטים — אף אם כל רצונן/ם הוא להגן על זכויותיהן/ם — שכן בהפעלת הכוח צפונה סכנה של הפרת הסדר הציבורי.¹⁴ עם זאת, שלילה מוחלטת של האפשרות להפעיל כוח

עצמי נגד מסיג/ת גבול המאיים/ת על הרכוש הפרטי של מחזיק/ה כדין עשויה, כותב ויסמן, להתנגש עם האינסטינקטים הבסיסיים של "הטבע האנושי ועם צורכי המציאות"¹⁵ של מי שמבקש/ת להגן באופן ספונטני וטבעי על נכסיה/ו שעשויים להיתפס או נתפסו זה מכבר על ידי מסיג/ת גבול.¹⁶ הדין משלים אפוא באופן חלקי עם מצבים שבהם הדרך היעילה והמעשית ביותר להגן על ההחזקה בקניין היא באמצעות הפעלת כוח ועשיית דין עצמית.

כך, סעיף 18 לחוק המקרקעין מאפשר, במסגרת המגבלות המותרות בסעיף, עשיית דין עצמית לשם הגנה על ההחזקה במקרקעין, וקובע כי בעל/ת מקרקעין רשאי/ת להשתמש בכוח סביר כדי למנוע הסגת גבול אל מקרקעיה/ו וכן להפעיל כוח נגד מסיג/ת גבול שכבר תפס/ה את המקרקעין שלא כדין ולהוציאה/ו מהם מבלי להיזקק לבית המשפט.¹⁷ מאחר שעסקינן בשימוש בכוח נגד מסיג/ת הגבול, נקבע בחוק כי השימוש יהיה בכוח סביר וכי הזכות להפעלתו מוגבלת ל-30 יום בלבד מיום התפיסה שלא כדין. כך שרק אם טרם חלפו 30 הימים נחשבת התפיסה שלא כדין ל"פלישה טרייה" שניתן לממש לגביה את הזכות לסעד עצמי. במקרים שבהם חלפו 30 ימים מיום התפיסה ולא נעשה כל ניסיון לפנות את מסיג/ת הגבול, יש לפנות לבית המשפט בתביעה לסילוק יד כאמור בסעיף 16 לחוק המקרקעין.

המונח "כוח סביר לצורך פינוי" מלמד כי קיים היתר להפעלת כוח לרבות פגיעה בגוף וברכוש בהתאם למידת התנגדותה/ו של מסיג/ת הגבול, לשם מניעה של שלילת ההחזקה בנכס או החזרת ההחזקה בו אם כבר נתפס על ידי המחזיק/ה שלא כדין. הזכאית/י יכול/ה להחזיק בנכס, לפרוץ לחצרים, להיכנס בכוח לדירה הנדונה ולפגוע ברכוש, בכליה/ו ובגופה/ו של מסיג/ת הגבול.¹⁸ כמו כן, הזכאית/י רשאי/ת לפנות לסיועה של המשטרה. הדיון בחובתה של המשטרה לסייע לאישה/אדם לממש זכותה/ו לסעד עצמי הוא רחב ומעניין אך חורג מתחומו של הדיון שלנו.¹⁹ אסתפק בקביעה כי משפנתה/פנה אליה זכאית/ת, המשטרה מחויבת לסייע לה/ו במסגרת חובותיה לשמור על הסדר הציבורי ועל ביטחון הנפש והרכוש,²⁰ תוך שהיא מוודאת כי

המבקש/ת את עזרתה החזיק/ה בנכס כדין טרם שנתפס רכושה/ו על ידי מסיג/ת הגבול ושמעשה הסגת הגבול נעשה ללא הרשאתה/ו של המחזיק/ה כדין וטרם חלפו 30 ימים ממועד הסגת הגבול.²¹ הגם שתביעות לפינוי של משתכנות בדירות ציבוריות פנויות נעשות ברגיל מכוח חוק המקרקעין, תוך שימוש באפשרויות הפעולה שעליהן עמדתי לעיל, חשוב לציין כי למעשה מוקנית למדינה דרך פעולה נוספת המיוחדת לה — שימוש בחוק מקרקעי ציבור (פינוי קרקע), המוכר גם בשמו "חוק סילוק פולשים"²². חוק זה מאפשר לרשויות המנויות בו — רשות מקרקעי ישראל,²³ רשות שמורות הטבע ורשות מקומית — לפנות את מי שהסיג/ה גבול למקרקעי ישראל כמשמעותם בחוק יסוד: מקרקעי ישראל, מבלי להיזקק לפסק דין. חוק זה מקנה לרשויות סמכויות מרחיקות לכת: החוק מתיר את פינויה/ו של מסיג גבול בדרך של עשיית דין עצמית מבלי להביא את העניין להכרעתו של בית המשפט²⁴ ובנוסף מקנה פרקי זמן רחבים מאוד לשם ביצוע הפינוי בדרך זו של סעד עצמי ללא ביקורת שיפוטית.²⁵ כך, בניגוד למגבלה של 30 הימים בחוק המקרקעין, החוק לסילוק פולשים מתיר לרשויות לפנות מסיג גבול תוך שישה חודשים מיום שנודע לו על הסגת הגבול ובלבד שלא חלפו 36 חודשים מיום התפיסה בפועל.²⁶

משתכנות בדירות ציבוריות — זרות במרחב

את קבוצת המשתכנות שנכנסות באופן אקטיבי לדירות ציבוריות פנויות ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות: חלקן זכאיות לדירה ציבורית אולם נאלצות להמתין בתור הממתינות הארוך, לעתים במשך שנים; בזמן ההמתנה הן מקבלות סיוע בשכר דירה כדי לממן שכירת דירה בשוק החופשי. האחרות הן נשים שמסיבות שונות אינן עומדות בתנאי הסף לקבלת זכאות לדירה אך מקבלות סיוע בשכר דירה. בכל תיקי ההשתכנות שאותם ניהלתי בעצמי, היו אלה הורות יחידות שחיו במצוקה כלכלית ללא סיוע ותמיכה מבני זוג וחששו תדיר כי לא תוכלנה להמשיך ולהתמודד עם ההוצאה הכבדה של השלמת הפרשי שכר הדירה מכיסן ותמצאנה עצמן ללא קורת גג. המצוקה הקשה,

קשיי הפרנסה המכבידים, הדאגה המתמדת לילדים — כל אלה מובילים לבסוף לפעולת ההשתכנות.

חלוקה אחרת של תיקי הפינוי מדירות ציבוריות מתייחסת לרקע המשפטי של המחזיקות בדירות: קבוצה אחת כוללת דיירות בעלות חוזה חוקי בדירה ציבורית שנחשבות כמי שהפרו הפרה יסודית של חוזה השכירות ונדרשות לפנות את ביתן — אם בדרך של הודעה חד־צדדית ללא התערבות שיפוטית ואם בדרך של הוצאת צווי פינוי בעקבות פסק דין. בחלק מן המקרים מדובר בתיקי פינוי בשל אי־תשלום שכר דירה, הנחשב להפרה יסודית של חוזה השכירות.²⁷ חשוב לציון בקצרה בהקשר זה, שבעקבות שלוש עתירות מנהליות שהגישה עמותת "ידיד" בשנת 2016 נגד עמידר ומשרד השיכון הודיעה המדינה כי חלה התיישנות לגבי חובות שנצברו לפני יותר משבע שנים וכי הם יבטלו.²⁸ מניסיון ארוך עם החברות המשכנות, שלעתים פועלות בניגוד להנחיות ולהוראות של משרד השיכון, אינני יודעת אם ישנה אכיפה דה־פקטו של הוראה זאת. כמו כן, אחת ההמלצות בדו"ח ברביבאי היתה שלא יינקטו הליכי פינוי בשל חובות כספיים.²⁹ שר השיכון דאז, יואב גלנט, הכריז כי יאמץ המלצה זו.³⁰ גם לגבי החלטה זו לא ברור אם אכן מתקיימת אכיפה, במיוחד במציאות של אי־יציבות מדינית כמו בעת כתיבת שורות אלה, שבה שרותי/ השיכון מתחלפות/ים בתדירות גבוהה.

הקבוצה השנייה כוללת משתכנות נטולות חוזה. יש ביניהן נשים הטוענות כי הן דיירות ממשיכות כאמור בחוק זכויות הדייר, בעיקר נשים שחיו בדירה הציבורית עם דייר/ת ציבורית/חזית כמו אם, סבתא או בן זוג ועם פטירתן/ם או עזיבתן/ם של אלו למוסד סיעודי.³¹ המשיכו לגור בדירה הציבורית. כל עוד לא מוכרעת זכאותן לדיירות ממשיכה, נשים אלה נחשבות למשתכנות שלא כדין. בחברת עמידר, למשל, עד ליולי 2016 מבין כ־450 הדירות שהיתה בהן השתכנות מתקנת, כ־350 מקרים (78%) היו של דיירות שטענו לדיירות ממשיכה מתוקף היותן בנות משפחה של הדיירות/ים החוזיות/ים המקוריות/ים.³² שאר הנשים הן מה שדו"ח מבקר המדינה לשנת 1996 מכנה "זרים"³³ — נשים שנכנסו באופן אקטיבי לדירה ציבורית פנויה והשתכנו בה, ללא זיקה "היסטורית".³⁴ אני מתמקדת בקבוצת הנשים השנייה. עם זאת, הרקע ההיסטורי

של המשתכנות, שעליו אעמוד בהמשך ושאותו אני מציעה כהסבר למעשיהן, רלוונטי אף לסיפורן של המשתכנות מן הקבוצה הראשונה.

איך מתרחשת השתכנות?

“איפה שאני נכנסת סוגרים לי את הדלת”.³⁵

דינה, אשדוד, 2000

נשים משתכנות אינן מנהלות רישום בנוגע לדירות ציבוריות ריקות או כאלה שמתפנות. לרוב, הן שומעות על ההתפנות של דירה ציבורית דרך שכנות/ים או בנות/י משפחה. כך למשל אניטה ומרים (שמות חליפיים), שאת סיפורן אפרוש בפרק החמישי, מספרות כי השמועה על דירה ריקה הגיעה לאחזן ומתוך מצוקתן החליטו לפעול ולהשתכן. מספרת מרים: “לפני ארבעה חודשים נודע לי כי יש דירה פנויה בבניין [...] ודירה זו שייכת למדינה כמו יתר הדירות בבניין. מהשכנים נמסר לי שהדירה עומדת ריקה במשך חודשים רבים”.³⁶

ברגע שנודע למשתכנת על קיומה של דירה ריקה וגומלת בלבה החלטה להשתכן בה, היא מגיעה אליה, לרוב עם אשת/איש מקצוע כדי שזאת/זה יפרצו את הדלת. לאחר מכן היא מעבירה את רהיטיה ואת בנות/י משפחתה ועוברת לגור בדירה זו. אניטה, למשל, סיפרה באחת הפגישות שלנו שהזמינה את מכבי האש כדי שיפרצו לדירה בטענה שאיבדה את המפתח לדלת הכניסה. במקביל, היא הנחתה את השכנות והשכנים שיאשרו, אם הכבאיות/הכבאים ישאלו אותם, שהיא אכן גרה בדירה שאליה נתבקשו לפרוץ. עם היוודע דבר ההשתכנות לחברה המשכנת, היא מגישה תלונה במשטרה על הסגת גבול וממלאת טופס “הודעה על פולש”, וכן מודיעה על דבר ההשתכנות הן לרשות המקומית והן לחברת החשמל ומבקשת מהגופים הללו לחייב את המשתכנת בתשלומי המיסים העירוניים, המים והחשמל.

כפי שציינתי, למדינה יש שתי דרכי פעולה לפינוי משתכנות — לפי חוק המקרקעין, המטיל מגבלה של פינוי מכוח הזכות לעשיית דין עצמית בתוך 30 ימים ממועד ההשתכנות, או לפי החוק לסילוק

פולשים, המתיר פינוי של "פלישה טרייה" תוך חצי שנה מיום שנודע לרשויות על התפיסה, ונשאלת השאלה מכוח איזה מהם פועלת המדינה. בירורים שערכתי עם גורמים שונים לא העלו תשובה חד־משמעית, אולם עושה רושם שהחברות המשכנות פועלות בדרך כלל לפי חוק המקרקעין ולא לפי החוק לסילוק פולשים.³⁷

הרציונל העומד מאחורי ההגנה על זכות הבעלות הוא ברור: לבעלות/ים מוקנית הזכות ליהנות מקניינה/ו ולהשתמש בו ללא הפרעה וללא הגבלת השליטה בו, לבטח לא על ידי מי שהחליט/ה להסיג גבול ולהשתלט על שטח שאינו שלה/ו ושאינו לה/ו בו כל זכות שנרכשה כדין. למרות זאת, השתכנות מתקנת של נשים מוחלשות מטעמים של הזכות לכבוד, הישרדות וכורח ולא לשם רווח כלכלי מציבה בפנינו שאלות מורכבות יותר.

הפגיעה בקניינה של המדינה מול הזכות לדיור

ייצוג של משתכנות, כאשר הן כבר זכות לכוה, ולבטח ייצוג המתמודד עם שאלות מורכבות של גזענות וצדק היסטורי, איננו קל, בלשון המעטה. עצם הייצוג וההגנה עליהן נתפס בדרך כלל כהגנה על נשים "עברייניות" שנטולות את החוק לידיהן ומפרות אותו,³⁸ והטענות נגדן נסובות לרוב על הפגיעה בזכות הקניין של המדינה והפרת הסדר הציבורי. למדינה, כך נטען, מאגר משאבים מוגבל שאותו היא אמורה לחלק תוך איזון ראוי בין כל המבקשות את סיועה. למשתכנות אין כל זכות לגור בנכסים שבהם השתכנו, לבטח לא זכות קניינית של בעלות או החזקה ואף לא זכות חוזית של שכירות חוקית. לפי תפיסה זו, המשתכנת היא פורעת חוק, ללא זכויות בנכס שבו השתכנה, ויש לפנותה.³⁹

מנגד, אחת הטענות המרכזיות בייצוג נשים המשתכנות בדירות ציבוריות מושתתת על זכותן לדיור ועל זכותן לחיות בכבוד. הזכות לדיור היא אחת הזכויות המוכרות במשפט הבינלאומי,⁴⁰ אף שלמעשה מעולם לא מוסדה בחקיקה הישראלית — וזאת חרף העובדה שעם השנים הונחו על שולחן הכנסת כמה הצעות חוק שעניינן הפיכתה של

הזכות לדיור לזכות יסוד חוקתית. אלא שאת הזכות לדיור ניתן לגזור מהזכות החוקתית לכבוד, כקבוע בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. כך למשל קבע הנשיא דאז השופט אהרן ברק בפסה"ד גמזו מ"2001 (שעליו ארחיב מיד), כי "כבודו של האדם כולל בחובו הגנה על מינימום הקיום האנושי. אדם המתגורר בחוצות ואין לו דיור, הוא אדם שכבודו כאדם נפגע".⁴¹

הנשיא ברק התייחס בכמה הזדמנויות לזכות לדיור כזכות על וסיווג אותה כזכות בעלת מעמד חוקתי על-יחוקי, המעצבת ביחד עם זכויות חברתיות אחרות את מערך זכויות האישה והאדם בישראל, זכות אשר ניתן לגזור אותה מהזכות החוקתית לכבוד האדם.⁴² וכך הוא קובע:

אכן, מן הראוי הוא להכיר בזכויות החברתיות — הזכות למגורים, לבריאות, למזון, למים ולבטחון סוציאלי, הזכות לחינוך, זכויות ילדים ונכים, זכות השביתה וההשבתה, זכות ההתאגדות והזכות ליחסי עבודה הוגנים — כזכויות בעלות מעמד חוקתי על חוקי. אין הן אך ערכים חברתיים שיש להתחשב בהם שעה שנבחנות זכויות חוקתיות אחרות. הן עצמן מהוות זכויות חוקתיות המעצבות את מערך זכויות האדם בישראל. היבטים מסוימים של זכויות אלה ניתן לגזור מהזכות החוקתית לכבוד האדם.⁴³

עם זאת, המשמעות המדויקת של הדברים במישור המעשי רחוקה מלהיות ברורה: האם ברק מתכוון שלכל אחת/ד זכות לדירה משלה/ו או רק זכות שלא ללון ברחוב?

הדילמה המתעוררת בתיקי השתכנות נוגעת למעמדה של הזכות לדיור כזכות חוקתית, כנגזרת של זכות היסוד לחיים בכבוד, במיוחד כשהיא מתנגשת עם זכויות הקניין של המדינה והחברות המשכנות. המדינה טוענת, כי למשתכנות אין כל זכות בדירות בהן השתכנו. הזכות לדיור, כך נטען, "ככל שהיא קיימת",⁴⁴ איננה זכות בלתי מוגבלת ויש לאזן בינה לבין הצורך להגן על מאגר המשאבים המוגבל העומד לרשות המדינה. המדינה גם סבורה, כי מימושה של הזכות לדיור יכול שיהיה באמצעות סיוע בשכר דירה ולא דווקא בצורת החזקה בנכס. מכאן, אפוא, טוענת המדינה כי במקרים שבהם משתכנות היו זכאיות בעבר

לסיוע בשכר דירה או שהן זכאיות בהווה לסיוע כזה, לא ניתן לטעון כי זכותן לדיוור ולכבוד מופרת על ידי המדינה.

לשיטתי, אף שאין זאת טענה מופרכת ומבוטלת, שכן חלק מן המשתכנות בדירות ציבוריות היו או עודן זכאיות לסיוע בשכר דירה, אסור להפריז בחשיבותה. להלכה, סיוע בשכר דירה אמור לסייע לזכאיות לו לשכור דירות בשוק החופשי. בפועל, אפשרויות הסיוע — אפילו אלה המזכות בסכומים הגבוהים יותר — מתרוקנות מתוכן בתנאי החיים של משתכנות בדירות ציבוריות, שהן לרוב הורות יחידות ללא מקור הכנסה, לפחות לא כזה שמתיר להן להשלים את הפרשי שכר הדירה שלעתיים מגיעים לאלפי שקלים בחודש. בנוסף, גובה הסיוע בשכר דירה נתון תדיר לקיצוצים והקריטריונים לקבלתו הוקשחו מעת לעת.⁴⁵ מניסיוני, ישנן משתכנות שהיו זכאיות לסיוע בשכר דירה ושמציאות החיים הנוגשת הכריעה אותן. משתכנות אלה חשות כי לא תוכלנה להמשיך ולהתמודד עם ההוצאות הכבדות וחוששות כי באין פתרון אחר תמצאנה עצמן ללא קורת גג. אני סבורה כי סיוע מוגבל בשכר דירה אינו מספיק כדי לממש את הזכות לדיוור, מאחר שאין בו כדי להבטיח הסדר מגורים.

בפסק דין משנת 2002, שבו נידון ערעורה של משפחה שהשתכנה בדירה ציבורית,⁴⁶ קבע השופט גריל שיש ליתן את הדעת לשאלה מה תהא התוצאה של דחיית הערעור מבחינת המערערות/ים השרויות/ים במצוקה כלכלית סוציאלית. לדעתו, מתן סיוע בשכר דירה בדרגה ש', שהיתה אז בין הגבוהות שבמדרגות הסיוע, כנגד פינוי הדירה, אינו יכול להיות פתרון דיוור המניח את הדעת — שכן אף בהינתן הסיוע לא יוכלו המערערות/ים, המתקיימות/ים מהבטחת הכנסה, לשכור דירה בשוק החופשי. מסקנתו היתה שמן הראוי כי תובאנה בפני המערערות/ים חלופות דיוור ריאליות שלא בכפוף לפינוי אפרוירי של הדירה שבה השתכנו. לדעתו:

תוצאה זו איננה מניחה את הדעת, הואיל וספק אם תוכל המערערת לממן מגוריה ומגורי הילדים באמצעות תמיכה כספית זו. ממכתב לשכת הרווחה מיום 29.5.01, המצורף לתביעה, עולה שהמערערים התגוררו בשכירות פרטית בתשלום של 450 דולר ארה"ב, כשמקור

הקיום של המערערת הינו הבטחת הכנסה בסך 2,800 ₪. בנסיבות אלה ספק האם סיוע למגורים בסך 1,250 ש"ח יהא בו כדי לאפשר פתרון מגורים סביר למערערים [...] כבר הערתי שלדעתי ספק אם השתתפות זו יהא בה כדי לאפשר פתרון מגורים מעשי למערערים בשים לב למצוקה הכלכלית-סוציאלית בה שרויים המערערת וילדיה.⁴⁷

לטענתי, בקביעת האיזון הראוי בין הזכויות המתנגשות, הכף צריכה לנטות לטובת המשתכנות או לפחות שלא לנטות באופן אוטומטי נגדן. הנימוק שלי לטענה זו מסתמך על פסק דין גמזו מ-1998. בפרשה זו היה על בית המשפט העליון להכריע בין שני ערכים מתנגשים ולקבוע אם זכותו של אדם, פרופסור, לכבוד, עולה על זכותה של אישה, אשתו לשעבר, לדמי מזונות, שהיו כה חשובים לקיומה, אף שהוא סירב לשלם לה במשך שנים רבות. בית המשפט פסק לטובתו והדגיש כי זכותו לכבוד עולה על זכותה לדמי המזונות המגיעים לה וכי לא תיתכן פגיעה במינימום הקיום האנושי של החייב. הנימוק להחלטה היה שמכיוון שהאיש לא שילם שנים רבות וצבר חובות גדולים, לפסיקה לטובת גרושתו תהיינה השלכות קשות עבורו. הפסיקה בפרשת גמזו נחשבת להחלטה מכוננת, שמהווה ציון דרך חשוב בהכרה בזכויות חברתיות בישראל, במיוחד בהקשר של הזכות לכבוד והזכות לדיור.

במאמר מוסגר אציין כי אני סבורה שפסק דין זה מעלה כמה שאלות מורכבות, במיוחד מנקודת מבט מגדרית שמדגישה את החשיבות שבבחינתם של יחסי הכוח: בית המשפט החליט להעדיף את זכותו לכבוד של אדם, גבר, שסירב במתכוון לשלם דמי מזונות תוך פגיעה בזכויותיה של אישה, אשתו לשעבר, ולהחלטה זו השלכות קשות על זכויותיהן של נשים ושל ילדות/ים לכבוד. שאלה אחרת שעולה כאן נוגעת לזהות הצדדים: האם בית המשפט היה פוסק אחרת אם אותו איש לא היה פרופסור, אלא למשל גבר מזרחי שסובל מעוני? אציין גם כי אני מוצאת את הביטוי "מינימום קיום אנושי" בעייתי, וסבורה שהזכות לכבוד לא יכולה להיכמת למינימום.⁴⁸

למרות ההסתייגויות האלה, הנקודה החשובה להקשר הדיון שלנו היא שבעניין גמזו התמודד בית המשפט עם זכותה/ו של פרט אחת/ד

מול זכותה/ו של פרט אחר/ת, בסוגיה של תשלום דמי מזונות שהם כה חיוניים לאישה הזכאית להם, ובכל זאת נתן מעמד־על לזכותו של אדם לקיום בכבוד. מקל וחומר, כך צריכים להיות הדברים במקרים של השתכנות בדירה ציבורית, כאשר זכותה של המשתכנת לחיים בכבוד מתנגשת עם זכותו של משרד הבינוי והשיכון כגוף ציבורי.

קניינה של המדינה איננו קניין פרטי, כי אם קניין ציבורי מובהק, שבמקרה זה מיועד מלכתחילה לספק פתרונות דיור לאוכלוסיות מוחלשות הזקוקות לסיוע תוך החלת אמות מידה מנהליות המחייבות אותה לנהוג בסבירות ובהגינות. ישנו צורך להגן על זכויותיהן הבסיסיות של המשתכנות תוך הימנעות מפגיעה בגרעין הקשה של זכותן לכבוד, לרבות זכותן הבסיסית לדיור ולקורת גג. בפועל, העדפה של זכות הקניין על פני הזכות לדיור כחלק מזכות היסוד לכבוד משמעה השלכת המשתכנת על ילדותיה/ילדיה לרחוב. אף על פי כן, טענתן של נשים אלה בבית המשפט כי השתכנו כאקט של הישרדות נתפסת לרוב כטיעון חתרני המנסה להכשיר מעשה לא חוקי — ולכן נדחית. בתי המשפט לא מקבלים את הטענה כי יש להעדיף את זכותן של המשתכנות לדיור על פני זכותה של המדינה לקניינה, וכפי שאראה בהמשך — כל תיקי ההשתכנות מסתיימים בפינוי.

הפרת הסדר הציבורי

טענה אחרת של המדינה בתיקי השתכנות היא שהמשתכנות עושות דין לעצמן ומפרות את הסדר הציבורי בכך שהן פוגעות "במשפחות אומללות אחרות, הממתינות לממש את זכאותן לדירה, אשר אושרו כדין ואשר נהנות מקדימות".⁴⁹ טענות דומות עולות אף בהקשרים אחרים של זכויות חברתיות, ולפיהן בתחום זה של זכויות חברתיות תמיד יש חשש שהיענות המדינה למוחלש/ת אחת/ד באה "על חשבון" מוחלש/ת אחר/ת — אם נכיר בזכאות לטיפול של אחת/ד נעכב את הטיפול באחר/ת.

המדינה מוסיפה וטוענת, כי מאגר הדירות הציבוריות הוא מוגבל ואילו רשימת הממתינות גדלה והולכת. נוכח המחסור, כך נטען, הדירות

הקיימות מיועדות למשפחות שמצבן הכלכלי קשה ביותר⁵⁰ והן זכאיות לקדימות על פני מצוקתה של כל משתכנת אחרת, לבטח כאשר מדובר בנשים שלא אושרה זכאותן לדירה ציבורית. כך, העדפת מצוקתה של המשתכנת כאשר ישנן משפחות רבות שעמדו בנוהלי משרד השיכון, נמצאו זכאיות לדירה ציבורית וממתינות לפתרון דיור משמעה אפליה לרעה של משפחות אלה ופגיעה בערך השוויון. בנוסף, הענקת זכויות חוזיות למשתכנת משמעה כי "חוטא יצא נשכר"⁵¹ והיא עשויה ליצור אנרכיה ולעודד אחרות "לפעול באופן בלתי חוקי תחת לפעול לקבלת זכאות ולהמתין עד אשר ניתן יהיה לממש את הזכאות".⁵²

בניגוד לכך, אני טוענת שגם משתכנות מתקנות הן חלק "מהסדר הציבורי והאינטרס הציבורי". מדיניות השיכון הגזענית והדיפרנציאלית, שהופעלה כלפי הוריהן ושפגעה ביכולתן/ם להפוך לבעלות/י נכס שהיה יכול להבטיח את דור ההמשך, היא שהפרה את הסדר הציבורי מלכתחילה והיא שיצרה מציאות שבה אין לנשים אלה כל דרך להבטיח קורת גג להן ולילדיהן בכוחות עצמן. אילו הונהגה מדיניות דיור שוויונית, שלפיה היו מחלקים את הקרקע שווה בשווה ללא גזענות והבחנה עדתית, נשים אלה לא היו מגיעות למצב שבו הן נאלצות להפר את החוק.

יתרה מכך, העובדה שמשפחות רבות ממתינות זמן רב לדירה ציבורית אינה תוצאה של תופעת ההשתכנות המתקנת. היא נובעת, בין היתר, מכך שהמדינה אינה מגדילה את מאגר הדירות הציבוריות, כשמנגד מוקשחים הקריטריונים לקבלת זכאות לדירה ציבורית ומלאי הדירות קטן בשל מכירתן. כפי שציינתי, עתודות הכסף שנתקבלו ממכירת דירות ציבוריות והגיעו לסך של מאות מיליוני שקלים היו אמורות להיקלט בקרן להגדלת מלאי הדיור הציבורי; אלא שמרבית הכסף לא הופקד בקרן המיועדת לכך, והחברות המשכנות לא העבירו את הכספים שנתקבלו לקופת המדינה.

ניתן להתרשם שתור הממתינות לדיור ציבורי מתארך לא רק בשל אי-הגדלת מלאי הדירות הציבוריות, אלא גם בשל ניהול לא יעיל של הדירות הקיימות.⁵³ שמירה על הסדר הציבורי משמעה גם ניהול נאות של מאגר הדירות הקיימות והקצאה מהירה של דירות לאלה הזקוקות להן. ואולם התנהלותן של החברות המשכנות בכל הנוגע לניצול של

מלאי הדיור הציבורי לא תמיד התאפיינה ביעילות רבה ביכולת האכלוס ובבקרה ופיקוח נאותים על הדירות שבניהולן. דו"ח מבקר המדינה לשנת 2015 מצא (שוב) כי משרד השיכון אינו מנהל ביעילות את מאגר הדירות הציבוריות ו"לעתים אף מזניח את הטיפול במשאב יקר זה".⁵⁴ על פי נתוני הדו"ח, דירות עומדות ריקות במשך שנים ארוכות, אל מול תור ארוך של ממתנות/ים. נכון לאוגוסט 2014, 609 מתוך כלל הדירות בניהולה של חברת עמידר עמדו ריקות — רובן במרכז הארץ, שם הביקוש לדיור ציבורי גבוה. 471 מאותן 609 דירות הוגדרו על ידי משרד השיכון כראויות לאכלוס ולא נעשה דבר כדי לעשות בהן שימוש יעיל. מתוך אותן 471 דירות, 146 עמדו ריקות יותר משנה: 105 מהן עמדו ריקות בין שנה לחמש שנים, תשע מהן בין חמש לעשר שנים ו-24 דירות עמדו ריקות בין עשר לעשרים שנה.⁵⁵

מדו"ח מבקר המדינה שנה קודם לכן עולה, כי מתוך 63,500 הדירות הציבוריות בסוף שנת 2011, כ-2,300 דירות כלל לא הושכרו לזכאיות/ים אלא לגופים ציבוריים כמו רשויות מקומיות, עמותות, משרדי ממשלה וקיבוצים עירוניים,⁵⁶ ללא בקרה ופיקוח על זהות הדרות/ים בדירות הללו. בהקשר של קיבוצים עירוניים, נמצא כי חלק מהדירות לא הושכרו לחברות/י קיבוץ, שהיו אמורות/ים לקחת חלק בפעילויות חברתיות באזורים שיועדו לכך, אלא לגורמים פרטיים, וגם כאשר ישנה פעילות חברתית הרי שהיא באה על חשבון הזכאיות לדיור ציבורי; הדירות הושכרו בשכר דירה סוציאלי לדיירות שלמעשה אינן עומדות בתנאי הזכאות לדיור ציבורי, ואלה נהנות מהטבה שאפילו אלה הזכאיות לה נאלצות להילחם בעבורה תוך התמודדות עם הקשחה של הקריטריונים לקבלת זכאות ועם קיצוצים תמידיים בתקציבים. לצד אכיפה מוגברת ואף מטרידה המופעלת על דיירות הדיור הציבורי, בקיבוץ העירוני אין בקרה על זהות השוכרות/ים ואין אכיפה של הפעילות החברתית שהקיבוץ מחויב לה.⁵⁷

נתון מקומם אחר שעולה בדו"ח מבקר המדינה ומעורר לא מעט שאלות, במיוחד בהקשר של זהות אתנית, הוא "היעדר הנחישות של [משרד השיכון] בעניין פינוי סרבנים שנדרשו לפנות את הדירות, אף שהדירות נדרשות לטובת זכאי דיור ציבורי".⁵⁸ שעה שמשרד

השיכון והחברות המשכנות אינן/ם מתמהמהות/ם בהליכי פינוי נגד נשים מזרחיות, אין הן/ם ממהרות/ים לפנות פולשות/ים כמו אלה מהקיבוצים העירוניים. בכך, לדברי המבקר, "הפר המשרד את חובתו לשמירת נכסים אלו ולניתובם לזכאי דיור ציבורי, כנאמן הציבור. בכך, הוא פוגע באוכלוסייה החלשה הנזקקת לסעדו ובאמון הציבור במוסדות השלטון וכן נפגעת החובה החוקתית להבטיח את הזכות למינימום של קיום אנושי בכבוד".⁵⁹ אלה נתונים מקוממים במיוחד בהתחשב בכך שמדובר בקיבוצים, שגם כך נהנים מהטבות שונות, ובמיוחד, כפי שאראה בהמשך בהקשר של קיבוצים התיישבותיים/ארציים, בכל הנוגע להפרטת האדמות.

פרק שלישי

מקומה של ההיסטוריה במשפט נטול עבר

נשים המשתכנות בדירות ציבוריות פנויות נתפסות כנשים המבצעות אקט עברייני — הן מסיגות גבול, פוגעות בקניינה של המדינה, מפרות את הסדר הציבורי ומונעות פתרון דיור מאלה הממתינות בתור לדירה ציבורית. לכאורה השתכנות מתקנת היא הפרה של חוקי המדינה ופגיעה בזכות הקניין המקודשת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ועל כן נשים אלה מפונות מן הבית שבו השתכנו, בית שאינו שלהן וככזה איננו יכול להישאר ברשותן.

אולם קריאה היסטורית של התופעה, כפי שאעשה בפרק זה, מאפשרת פרשנות אחרת ומובילה לשינוי ההבחנות המשפטיות הקשיחות שאותן מפרות המשתכנות.¹ הפרשנות שאציע כאן מבוססת על עיון היסטורי במדיניות הדיור הגזענית שנקטה כלפי הוריהן של נשים אלה עם הבאתן/ם לישראל כחלק מהתפיסה האתנוקרטית השלטת, שראתה במזרחיות/ים כלי למימוש החזון הציוני של ייחוד המרחב ה"ילידי".² המשתכנות מתקנות את העוול שנעשה להוריהן ומייצרות עם ובאמצעות גופן פתרונות דיור מחוץ למשפט המדינה, שאינו מכיר בהן או בסיפורן, לבטח לא באופן המצדיק את מעשיהן. הן מגדירות מחדש את דיני הקניין על ידי חלוקה מחדש של הכוח והעושר החברתיים שנמנעו במכוון מהוריהן, ולוקחות את מה שהיה

יכול וצריך היה להיות שלהן כבנות הדור השני והשלישי אילו היתה חלוקה צודקת ושוויונית של רכוש ופריבילגיות בישראל; הפרת החוק שלהן היא אפוא מעשה של צדק חלוקתי.

כדי להסביר את תופעת ההשתכנות המתקנת, אני מאמצת כמה גישות ביקורתיות למשפט, בעיקר אלה השמות דגש על החשיבות של היסטוריה והקשר בקריאה של תופעות משפטיות-חברתיות.³

משפט ללא היסטוריה — תפיסת המשפט הפורמליסטית

תפיסת המשפט הפורמליסטית, שאותה מכנה המשפטן האמריקאי לורנס מ' פרידמן "תקופת ההיסטוריה הדוקטרינרית" או "תקופת הפונקציונליזם המשפטי",⁴ היא גישה שמרנית התופסת את המשפט כמערכת ידע "מדעית", עצמאית, אוטונומית, צפויה,⁵ ודאית, סגורה וסדורה, הבנויה על היררכיה של דוקטרינות משפטיות אובייקטיביות מבית היוצר של בתי משפט עליונים. זוהי תפיסה שמרנית, "טכנית, יעילה, משפטנית",⁶ אשר איננה עוסקת בהיבטים ובהקשרים חברתיים וכלכליים שהם חיצוניים למשפט המדינה ומתמקדת "במושגים ובכללים, בחומרים משפטיים פנימיים בלבד".⁷ ההיסטוריוגרפיה היחידה שמודגשת על פי תפיסה זו היא ההיסטוריה של הדוקטרינות המשפטיות במובנה הצר, תוך בחינה טכנית וליניארית של כלל משפטי זה או אחר במנותק מהקשרים תוכניים חיצוניים, חברתיים וכלכליים.⁸

על פי תפיסה זו, כותב רוברט גורדון, חוקר של משפט והיסטוריה, המשפט והחברה הם שני גופים מובחנים ומנותקים, שאין ביניהם כל קשר למעט קשרים מכניים, מקריים ואקראיים.⁹ אמנם משפט המדינה מתקיים בתיווכן של חברות, אבל אין לו כל יחסים מיוחדים עם החברה הסובבת אותו. המשפט הוא דיסציפלינה עצמאית העומדת בפני עצמה, בעלת היסטוריה, קטגוריות מובחנות ונוהגים פרופסיונליים שניתן להסבירם רק באמצעות השוואה פנימית לקטגוריות משפטיות אחרות.¹⁰ "מדע המשפט" מבדיל עצמו אפוא מחיי היומיום¹¹ ואיננו מנהל דיאלוג עם העולם החיצון הכאוטי, שעלול להפריע להתנהלותו

התקינה ולסדירות הלוגית והמובנית שעליה הוא מושתת. היטיב לבטא זאת פרידמן: "במובן מסוים היתה זו היסטוריה שביקשה להתחמק מן ההיסטוריה [...] היסטוריה משפטית מעין זו מתכחשת ל'היסטוריציזם' שלה עצמה".¹²

במסגרת יומרתו לשמר ערכים מערביים,¹³ כותב רונן שמיר, משפט המדינה המודרני מחויב ל"ערכים של יציבות וודאות"¹⁴ שבעזרתם הוא מכונן את עצמו כדוקטרינת שיח אוטונומית אשר "מעדיפה ידע המבוסס על סכמיזיציה, בידוד והוצאה מהקשר על פני ידע המבוסס על התנסות והקשר".¹⁵ שמיר, שכותב על מעמדן/ם של הבדואיות/ים במסגרת משטר המקרקעין בישראל ועל המשמעות של נוודותן/ם, טוען כי יומרתו זו של המשפט ליצור ודאות וסדר מונעת ממנו הכרה באתוס המכונן של תפיסת האדמה של הבדואיות/ים, שכן האתוס הזה מייצג אי-סדר, אי-חברתיות¹⁶ ואי-ודאות כאוטית במרחב¹⁷ ומאיים על תפיסת המוסריות המערבית שלו כגוף ידע מדעי.¹⁸ כדי לשמר את הוודאות שאליה מחויב המשפט, הוא מתמקד בהרחקה של מציאויות שעשויות להפר את האיזון שאליו הוא חותר ובשימור מחויבותו ליציבות וודאות, שלה שמיר קורא "קונספטואליזם". בכך הוא יוצר הפרדה, בידוד, ארגון וחלוקה של המציאות למקטעים נפרדים ללא הקשר וקשר, כאשר הנרטיב היחיד המותר הוא זה שניתן לפרק ולהבנותו במסגרת מערכת ההמשגה והכללים האובייקטיביים והאוניברסליים של משפט המדינה המודרני.¹⁹

תפיסת משפט צרה זו מאפיינת גם את התייחסותו של משפט המדינה לאוכלוסיות החיות בתחומו. המשפט ממקם ומכפיף אוכלוסיות אלו מאחורי "סורגים קונספטואליים", כפי שכותב שמיר, ומתייחס אליהן "כאל אשכולות של פרטים אוטונומיים"²⁰ שממוקמים במרחב של רצף מושגי המוכר לו ומשרת את יומרתיו האוניברסליות האובייקטיביות. כל סטייה ממערכת זו של המשגה ערכית, כותב גורדון, נתפסה כרעה וכבלתי טיפוסית וזימנה את הוקעתה על ידי המשפט.²¹ פרטים "אינדיבידואליות/ים" שאינן/ם ממלאות/ים אחר הכללים של גבולות אלה ומאתגרות/ים אותם, מסתכנות/ים בתגובה משפטית קשה, אלימה, שעשויה, כפי שהיטיב לבטא זאת שמיר, להביא "בסופו של

דבר לחיסולן של התנועות הבלתי רצויות, להמשגתם המחודשת של הסיפורים הבלתי יציבים ולמחיקת ההיסטוריה של אותם בני אדם אשר אינם מתאימים למסגרת".²²

מהלך כינונה של אומה חדשה מלווה בתהליך של יצירת אתוס היסטורי המעניק לה, כפי שכותבים חריס, לחובסקי וקדר, "הסברים המצדיקים את ההתרחשויות"²³ שנלוו להקמתה ואת הפגיעה באותן/ם מיעוטים שעשויות/ים להתנגד לתהליך זה ולקעקע את המוסריות שלו. תהליך ה"הכשרה" של אלימות זו מלווה אפוא בגירוש של אותם נרטיבים שלא ניתן למשטרם באמצעות אותם "סורגים קונספטואליים" שעליהם כתב שמיר. על כן, למשפט יש גם תפקיד משמעותי בתהליך הקולוניזציה בכך שהוא עושה שימוש במהלכים אפיסטמולוגיים שמסייעים בהכשרת האלימות המדינתית, במסווה של פרדיגמות ודוקטרינות משפטיות ניטרליות לכאורה.²⁴

המשפטן רוברט קאבר, שהרבה לכתוב על תפקידו של המשפט ועל הקשר שלו לכוח של המדינה, טען כי משפט המדינה הוא אלים, שכן הוא אינו מאפשר את קיומם של נרטיבים המתחרים עם אלה של המדינה. קאבר טבע הגדרה מאלפת למשפט — "Jurispathic",²⁵ שממנה משתמע שהמשפט "הורג" ו"ממית" כל מסורת הרמנויטית של קהילה המתחרה בזו של המדינה. המשפט, כך הוא כותב, אינו פועל באופן המבודד מאלימות, שכן כל פעולה פרשנית שלו ביחס לטקסט או לדוקטרינה משפטית כרוכה בהפעלת אלימות כלפי א/נשים וקהילות עם נרטיבים מתחרים. לאלימות זו יכולה להיות השפעה מכרעת על חייה, חירותה ורכושה של מי שהפרשנות המשפטית מכוונת אליה.²⁶

המשפט עומד למשפט

עם השנים התפתחו רעיונות, תפיסות ותיאוריות חדשות/ים, שמאתגרות/ים את ה"קשיחות" הפוזיטיביסטית הרואה במשפט המדינה גוף ידע עצמאי ומנותק מהקשרים "חיצוניים" ומציעות/ים תחתיה פרשנויות השמות דגש על משפט/ים כשפה/שפות יומיומיות חיות ותהליכיות. גישות אלה, כמו Critical Legal Studies (CLS) ו־Legal

Pluralism²⁷, שמות דגש על בחינה של יחסי הכוח בין קבוצות מיעוט מנושלות לבין קבוצות הגמוניות מושלות, ומתמקדות לא רק בהשפעה של החברה על משפט המדינה, אלא גם בהשפעה של משפט המדינה על החברה ובתפקיד הפורמטיבי שיש לו ביצירת יחסי כוח, שימורם ושעתוקם.

כך למשל גישה ה-CLS מצביעה על קשר אוסמוטי דו־כיווני בין המשפט לבין החברה ועולם המושגים החיצוני שלה ומדגישה, כפי שכותב גורדון, את תפקידו המרכזי והמהותי של המשפט ביצירת יחסי הכוח בחברה, בשיקוף ובשימור שלהם ובהבניית תודעה חברתית של אסור ומותר, טוב ורע, שלפיה העולם המשתקף מתוך הקטגוריות המשפטיות הוא העולם הראוי והרצוי.²⁸ אחת התמות החשובות של הפוזיטיביזם המשפטי היא הפרדה של המשפט מהחברה, הכרוכה בהאחדה ובקיודוד של המשפט לקטגוריות קבועות בתוך מרחב "סטרילי" מוגבל ומגביל, המתקיים ב"ריק תרבותי".²⁹ הגישות החדשות, לעומת זאת, רואות במשפט תופעה יומיומית, חיה,³⁰ באופן המדגיש את חשיבותו של הקשר הדיאלוגי בין המשפט לחברה.

גישות אלה מחלצות את משפט המדינה מהמונופול של המדינה. הן מפיקעות ומהפכות את נקודת המבט הקיימת כנקודת הייחוס היחידה שממנה אפשר להבין ולפרש תופעות משפטיות-חברתיות, ומסיטות אותה ממקורות המשפט, הדוקטרינות והטקסטים המשפטיים הפוזיטיביסטיים — כגון חוקים ופסקי דין מבתי היוצר/ת של בתי משפט עליונים, משפטניות/ים וא/נשות אקדמיה וכדומה — אל תוך העולם החברתי עצמו, אל "אירועי היומיום" ו"האפקט המצטבר של אלפי מאורעות קטנים, שכל אחד מהם בפני עצמו חשיבות".³¹ למשפט המדינה מקורות רבים, ובהם גם הערכאות הנמוכות, החקיקה, קבועות המדיניות, רשויות המנהל והתנהגותן, עורכות הדין ועוד, ובהקשר הישראלי והקשרו של ספר זה — המוסד לביטוח הלאומי והחברות המשכנות.³² כולן/ם נחשבות/ים ל"עושות/י משפט" (Law Makers),³³ לעומת התפיסה הפורמליסטית ששואפת "למסגר" את המשפט במרחב המנותק מהקשרים חברתיים רחבים המקיפים אותו ומשפיעים עליו.³⁴ תפיסות ביקורתיות מעניקות לנו כלים חשובים לבחון את משפט

המדינה מנקודת המבט של החברה עצמה. גישות ביקורתיות אלה מציעות לנו כלים לגלות את העושר הגלום בעולם החברתי ואת הרלוונטיות שלו למשפט. המשפט אינו נתפס עוד כסטטי, אלא מתואר כחי, ³⁵ דיאלקטי ותהליכי, שמעורב ביחסים דיאלוגיים, הדדיים ואף קונפליקטואליים עם העולם החברתי, וכך מתערערת ההפרדה הפורמליסטית הנוקשה בין השניים. ³⁶ תפיסות ביקורתיות מאתגרות מושגים אבסולוטיים/פוזיטיביסטיים של אוניברסליות ואחידות, שלפיהם הפרט היא/הוא "פרט שולי/ת", תרתי משמע, ומאירות במקום זאת את החשיבות שבהתייחסות לפרטים קונקרטיים, קטנים ויומיומיים בבואנו לבחון שאלות ותופעות משפטיות-חברתיות. הן מראות, כי יש להבין את המשפט באופן אינדוקטיבי, קרי מתוך התבוננות בקונקרטי/ת, בפרטי/ת, בפרטני/ת ובקטנ/ה. ³⁷ הן שמות במרכז הניתוח המשפטי את הרב-ממדיות ³⁸ והשוני של פרטים וחברות שאינן/ם ניתנות/ים להכללה ולהאחדה ³⁹ במסגרות דוקטרינריות אוניברסליות. חייהן/ם של א/נשים מגוונים, מורכבים ועשירים, עמוסים באינטראקציות יומיומיות שונות. הן/ם חולקות/ים זהויות מרובות ומצטלבות, כגון מין, מגדר, צבע, מיניות, אתניות וגזע, ולפיכך, הן/ם עשויות/ים להשתייך ליותר מקהילה או קבוצה אחת. ⁴⁰

אחת המתודולוגיות המעניינות לניתוח של המשפט בהקשרו ההיסטורי היא התפיסה ההקשרית. תפיסה זו מתמקדת בבחינה מתודולוגית של תופעות, שאלות ובעיות באופן רחב החובק קהילות, קבוצות, מסורות ועולם, תוך שקלול מגוון רחב של שיקולים. היא מדגישה את החשיבות שבהחלטה לא להסתפק בניתוח צר, מופשט ומפשיט של מקרה פרטי ובפירוקו למקטעים חסרי הקשר. בעשותה זאת, היא מחלצת סוגיות מן הכללים המשפטיים הנוקשים המנטרלים אותן מהקשרים שנתפסים כיומיומיים וככאלה לחוץ-משפטיים, שיכולים להוסיף ממדים נוספים וחיוניים לניתוח. היא מנתקת סוגיות מההקשר הפרטני והבודד וממקמת את המקרה "הפרטי" שלפניה בהקשר, בציר רחב יותר הצופה פני עבר, הווה ועתיד.

התפיסה ההקשרית מציינת תיאוריות ביקורתיות שונות בכלים מתודולוגיים. גישת ה-CLS שהוזכרה קודם, לדוגמה, רואה במשפט

אתר של כוחות שאינם ניטרליים, שכן הוא נוצר בהקשר של יחסי כוח הטרונומרמיטיביים לבנים הגמוניים, משקף אותם ומשרת אותם.⁴¹ התפיסה ההקשרית עומדת גם בבסיסן של תפיסות פמיניסטיות שונות⁴² ותיאוריות גזע ביקורתיות פמיניסטיות (Critical Race Theories/Feminisms).⁴³ על אף השוני וחרף ניגודים אינהרנטיים ביניהן, ניתן לכתוב בהכללה כי תיאוריות אלה, כל אחת מנקודת המבט הייחודית לה, מבינות את המשפט כאתר של יחסי כוח, דיכוי ושליטה מגדריים-גזעיים. הן ממקמות שאלות ותופעות משפטיות-חברתיות בהקשרים מצטלבים, רחבים והוליסטיים יותר של המבנה המגדרי/גזעני-דכאני ויחסי הכוח המכפיפים נשים, מא/עלמיים את קולן הייחודי ומבנים את מקומן הנחות בחברה לעומת גברים בכלל וגברים לבנים בפרט.⁴⁴ בעבור תיאוריות אלה, הבעיה המשפטית שאותה חווה אישה איננה מקרית, אקראית או פרטית, אלא נעוצה בהקשר ציבורי רחב יותר של יחסי דיכוי ושליטה מצטלבים, מגדריים וגזעיים, שבו המשפט משקף ומושתת על עמדות גבריות לבנות, אנדרוצנטריות,⁴⁵ חסרות הקשר ונקודות מבט המבוססות על חוויות החיים האישיות-פוליטיות של נשים.⁴⁶ בהתייחסה לקטגוריה המשפטית של "האדם הסביר" במשפט הישראלי, טוענת דפנה ברק-ארז כי "באופן מסורתי, מודל ההתנהגות שעיצב את הכללים המשפטיים היה גברי. הוא הטביע את חותמו במבחן האדם הסביר".⁴⁷

מרתה מינו ואליזבת ספלמן עמדו על חשיבותה של ההקשריות למשפט, והסבירו כי לשיטתן שוויון אמיתי יושג באמצעות הכרה בשוני תוך מיקום הקשרי של הבעיה המשפטית על פני צירים רחבים של מאפיינים קבוצתיים כמו גזע, מגדר, מעמד ומוביליות.⁴⁸ צדק, הן כותבות, סביר שיתרחש במציאות משפטית שבה המשפט ממקם את עצמו, את הכרעתו ואת הסוגיה הנדונה בהקשר ולא במציאות משפטית אוניברסליסטית הדוגלת ביישום מתודולוגיות דוקטרינריות של "כל מקרה לגופו" (case-by-case treatment).⁴⁹ לטענת מרתה מינו ואליזבת ספלמן, המניע לעיסוק שלהן בחשיבות האפיסטמולוגית של ההקשר איננו הדיון בדיכוימוימה המוכרת של האוניברסלי/הפרטי, אלא הדאגה לנוכח כישלונן ואי-יכולתן של ההפשטה והאוניברסליות בבואן להסביר, לנתח ולפתור בעיות. הן מדגישות את חשיבות ההקשר במטרה לחשוף

את מבני הכוח הדכאניים בחברה ולהראות כיצד חוקים המתיימרים להיות אוניברסליים וניטרליים למעשה מדירים ומפלים כל אישה/אדם שלא משתייך/ת לקבוצה הגמונית שההשתייכות אליה מבוססת על מאפיינים גבריים, לבנים, בעלי פריבילגיה, נוצריים והטרנסקסואליים, שעבורם נוצרו החוקים מלכתחילה. בעיסוק ב"הקשר" הן מתעניינות אם כן במסורות של מנגנוני הכוח והדיכוי, ואותן הן רוצות להדגיש.⁵⁰ אחת מהנחות המוצא של השתיים היא שלא ניתן להבין פעולות והכרעות מוסריות באמצעות יישום פשטני של חוקים וכללים, שכן ישנם פרטים רבים, מגוונים ומורכבים שנוצקים לתוך מסגרת השיקולים שמתוכה מתקבלות ההכרעות האתיות והמוסריות האלה.⁵¹ כך למשל איי־התייצבותה של אישה, נתבעת, בבית המשפט, אינו נובע רק מ"חוסר אחריות" מצדה אלא גם מיחסי הכוח הדכאניים שבתוכם היא חיה ושמונעים ממנה לממן נסיעה באוטובוס או להבין את כתב התביעה, אולי אפילו לקרוא אותו. עוד דוגמה היא נשים המגישות למשטרה תלונות נגד בני זוגן המכים ולבסוף מתחרטות ולא מתייצבות לדיונים בבית המשפט: התנהגות זו יש להבין בהקשרים של יחסי הכוח והתלות המגדריים הכולאים והכובלים, שלא מאפשרים לנשים אלה מחיה ללא בני זוגן.

ההיסטוריה במשפט הישראלי

לשם הדיון במשפט והיסטוריה בהקשר הישראלי, אני מאמצת את החלוקה שערך המשפטן מנחם מאוטנר בין שתי תקופות מכוננות:⁵² הראשונה משתרעת מייסוד ישראל, וביתר שאת משנות החמישים, ועד סוף שנות השבעים של המאה ה־20. השנייה — מסוף שנות השבעים, וביתר שאת משנות השמונים, ועד ימינו אנו.⁵³ בתקופה הראשונה עוצב המשפט והושפע במידה רבה על ידי מקורות ודוקטרינות משפטיים מערביים שונים — אנגליים, גרמניים וקונטיננטליים — חלקם "ירושות" אימפריאליסטיות כמו המשפט העות'מאני והמדט הבריטי.⁵⁴ בשנים אלה המשפט הישראלי ביסס את עצמו כגוף ידע "מדעי", "אוטונומי" וא־פוליטי, "מיישמו הנאמן ונטול הדמיון של החוק הכתוב",⁵⁵ המחיל

אמות מידה "שוות", משוללות פניות והקשרים "פרטניים", ניטרליות ורציונליות על כלל אזרחיות המדינה.⁵⁶ כלומר, משפט המחויב לשלטון החוק ולו בלבד.

מאוטנר עמד על ההיגיון המשפטי ששלט בשנים הראשונות של ישראל ובחן פסיקות שונות שבהן בא לידי ביטוי אופיו השמרני-פורמליסטי של המשפט, לרבות זה של בית המשפט העליון. המשפט, הוא כתב, בצטט את השופט שמעון אגרנט, מאופיין בהיותו "שיטה סגורה, כלומר, שיטה הדורשת שאל כל התשובות יש להגיע בדרך הדוקציה הלוגית ממספר קבוע של כללים כתובים".⁵⁷ השיח המשפטי הדומיננטי הוא שיח פורמליסטי, דווקני וצורני, המתמקד בקידוד וקטגוריאציה אנליטית של מצבים עובדתיים למסגרות משפטיות מובחנות;⁵⁸ וכן בקידוש הוודאות המשפטית, באחידות פרשנית וביציבות הדין.⁵⁹ המשפט מחייב את עצמו אפוא לשלטון החוק ולו בלבד. את המשפט בישראל בתקופה זו, מסכם מאוטנר בהביאו מדבריו של השופט משה לנדוי, אפינה "ההליכה מן הפרט אל הפרט, ההיצמדות לעובדות המקרה ופרשנות טקסטואלית מדוקדקת של פסיקה קודמת, הרתיעה מהכללות תיאורטיות והצמיחה האינדוקטיבית, האורגנית, של ההלכה".⁶⁰ ניתן לומר שמשפט המדינה הישראלי בהווייתו הלאומית, קרי בתקופה שלאחר ייסוד ישראל, אינו נותן מקום להיבטים שנחשבים בעיניו חוץ-משפטיים ולתופעות חברתיות אחרות. הוא מנותק מהקשרים חברתיים ביקורתיים ומכונן את עצמו מתוך עצמו בלבד כ"מדע שנתוני שרירים בכל מצב ושייטת המעשי הוא עניין של מיומנות טכנית גרידא".⁶¹ אלא שכפי שכותבים הריס, לחובסקי וקדר, אי אפשר "להבין את ההיסטוריה של המשפט רק מתוך עצמו".⁶²

התקופה השנייה בהיסטוריוגרפיה של המשפט בישראל, ובמיוחד שנות השמונים, מצטיירת בכתיבה המשפטית כתקופת "האקטיביזם השיפוטי", שבה המשפט מתחיל להתנער מהיותו "שיטה סגורה", כמאמרו של השופט אגרנט, ומתחיל להתמקד בתוכן ובמהות.⁶³ מאוטנר מזהה תמורות אלה בבית המשפט העליון. הוא מאפיין תקופה זו כתקופה של "ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי", שבה בית המשפט העליון זונח את האידיאולוגיה הפרופסיונלית המסורתית

ומאמץ תובנות מתחרות, המבוססות על תפיסת המשפט ככלי חברתי ("Social Instrument"), לשמירה, ליישום ולאכיפה של ערכים.⁶⁴ אחת התובנות המשפטיות החדשות המאפיינות תקופה זו היא שאין פתרון משפטי אחד, אוניברסלי, שיכול להיגזר ממערכת של עובדות שניתן לקדדן ולהמשיגן לתבניות דוקטרינריות נוקשות ואחידות המתוות פתרונות משפטיים אחידים. בית המשפט מצהיר, כי הפעלת שיקול דעתו הערכי יכולה להוביל לכמה פתרונות משפטיים אפשריים, ולמעשה נטל חלק פעיל ביצירת החוק ולא רק ביישומו.⁶⁵ ועובר לשיפוט המבוסס על מהות ופחות על פרוצדורה וצורה.⁶⁶

זוהי תקופה שבה המשפט, ובית המשפט העליון במיוחד, תופס מקום מרכזי ודומיננטי כמקדם שיח ליברלי של זכויות אישה/אדם, שלכאורה מגן עלינו מפני כוחו של השלטון, ונתפס כמי ש"יכול לפתור לנו את כל הבעיות", כפי שניסחה זאת פרופ' רות גבזון.⁶⁷ בית המשפט הוא המקום שבו נשים יכולות לבקש להתגייס לקורס טיס⁶⁸ ולהיבחר למועצות דתיות;⁶⁹ הוא המקום שבו יכולות גייז לדרוש הכרה בהן כבנות זוג לצורך קבלת הטבות מסוימות,⁷⁰ ולתבוע את החלתן תחת חוק הפונדקאות.⁷¹ בית המשפט העליון נתפס "כחוד החנית של 'שלטון החוק' ושמירת זכויות האדם".⁷² נשיא בית המשפט העליון לשעבר ברק טוען, למשל, כי על המשפט לרבות השופטות/ים להתאים את עצמון/ם לתנאי החיים המשתנים, לשנות את עצמון/ם ולהיות תמיד בתנועה. ברק משווה את המשפט לנשר בשמים, שאף הוא "שומר על יציבותו רק כאשר הוא בתנועה".⁷³ קשה להתעלם מהשימוש בדימויים שאותם אני מוצאת אלימים, כמו חודה של חנית — כלי נשק שעשוי לפגוע — ונשר, שאמנם איננו אלים אך דואה כדי למצוא נבלות, כדי לתאר, באופן אירוני, את תפקידו של המשפט בהגנה מפני אותם כוחות שררה אלימים.⁷⁴

במקביל לביצור מעמדו של בית המשפט העליון כ"מגן זכויות האדם", מתחיל המשפט להיפתח לדוקטרינות אפיסטמולוגיות אלטרנטיביות מתחומי ידע בין-תחומיים שונים ואקלקטיים, ממדעי החברה והמדינה ובמיוחד מתפיסות אמריקאיות⁷⁵ ביקורתיות כמו כאמור ה-CLS, תיאוריות פמיניסטיות, תיאוריות כלכליות וגישות תרבותיות

למשפט.⁷⁶ אלה השפיעו גם על ההיסטוריוגרפיה המשפטית הישראלית, שהחלה בתהליך של "דה-מיסטיפיקציה ביקורתית"⁷⁷ של האתוס הציוני המכונן וההצדקות שנלוו להקמת ישראל. ההיסטוריוגרפיה המשפטית החלה לכוון עצמה באופן ביקורתי, לאתגר את האתוס הפורמליסטי ששלט בכיפת המשפט הישראלי ולחשוף את מנגנוני הכוח, בין היתר בהקשריהם הקולוניאליים שאפיינו את המשפט על הנרטיב הציוני-הגמוני שלו. תפיסות אלה החלו לחתור תחת הדימוי ה"נקי" של המשפט ובמיוחד של בית המשפט העליון, כאותו "חוד חנית" של שלטון החוק וכמגן על זכויות האישה/האדם.⁷⁸ החשיפה לדוקטרינות ולמתודולוגיות ביקורתיות, בעיקר אמריקאיות, הביאה למשפט הישראלי שיח חדש שמבוסס על תפיסות המתמקדות בהכנסתם של היבטים אלטרנטיביים להיסטוריוגרפיה של המשפט.⁷⁹ כאלה הן, למשל, עבודותיהן של פמיניסטיות שונות מישראל שהחלו לאתגר את מנגנוני הכוח הגבריים, לרבות אלה של המשפט, המכפיפים נשים ומשמרים את מיצובן הנחות והשקוף בחברה הישראלית.⁸⁰

כמו כן, החלו להיחקר נושאים נוספים, כמו אתניות, מעמד וזהות מינית או מגדרית, שהשפיעו אף הם על התהוותה של היסטוריוגרפיה מבוססת-הקשר של המשפט.⁸¹ למשל, עבודות שעניינן דמוגרפיה, קרקע ומשטר המקרקעין הישראלי, שהחלו לחקור בהקשרים קולוניאליסטיים/אוריינטליסטיים את תפקידו של משטר המקרקעין בעיצוב אי-השוויון המעמדי של ערבים ומזרחים בישראל, לרבות תפקידו של המשפט במתן הלגיטימציה המשפטית לנרטיב הציוני שעמד בבסיסו של משטר מקרקעין זה.⁸²

"מן האונייה אל דיור הקבע": היווצרות העוול

ההעדפה צריכה להיות בשני כיוונים: א: צריך לתת ליהודי פולין זכות בכורה בשיכון שישנו. ב: [...] שניתן להם תנאים יותר טובים [...]

⁸³ מתוך ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 1950

לאזרח הדפוק — אתה דפוק לא מפני שנולדת, חלילה, דפוק. אלא מפני שדופקים אותך. נניח שאתה פועל שחור יליד עיראק, תימן או מרוקו, ואב למשפחה מרובת ילדים. אפשר לנחש, פחות או יותר, את העבר שלך [...] בסופו של דבר, הרי לא עלית לארץ ממוסקבה או מלנינגרד. אז מה פתאום שתקבל דירה נורמלית?

מתוך כרוז הפנתרים השחורים, 1971⁸⁴

מעשיהן של המשתכנות קשורים לרצף היסטורי רחב. הם אינם מעשה פרטי של אישה אחת אלא אקט של קולקטיב שלמה המחפשת בית. המזרחיות בישראל ומישראל, שעמן נמנית אף אני, כיהודייה מרוקאית, קשורות בעבותות היסטוריים של תחושת דיכוי וגזענות מאחדת בהיותנו בנותיהן/ם של האימהות והאבות שהובאו לישראל ושעברו אותה מסכת של התנכרות ודיכוי כלפיהן/ם וכלפי מוצאן/ם, שניתן לו הכינוי "עדות המזרח". אין בכוונתי לדון במכלול העוולות שנעשו/ים כלפי מזרחיות/ים. תהליכי ההדרה והגזענות האלימים שאותם חוו עם הבאתן/ם לישראל מורכבים והדיון בהם חורג מגבולותיו של ספר זה. באופן כללי, ניתן לומר כי הדיכוי התבטא בכל תחומי החיים, כמו חינוך, השכלה, תעסוקה, נגישות להון — וכמובן אף בדיון.⁸⁵

ישראל קמה על ברכי הציונות האשכנזית, שהתייחסה, כפי שכותבת פרופ' אלה שוחט וממשיך פרופ' סמי שלום שטרית, ליהודיות/ים מארצות ערב והאסלאם באותו האופן שבו נתפס האוריינט על ידי המערב: כ"נצחי, אחיד ובלתי מסוגל להגדיר את עצמו".⁸⁶ בעבור המפעל הציוני, כותבת אלה שוחט, המהגרת/ה היהודי/ה האירופאית/ה הנאורה/ה והחילונית/ה היא/הוא שייצג/ה את האירופאיות והקידמה כשותף/ה למאבקה של אירופה ב"שממה" של האוריינט הפרימיטיבי.⁸⁷ החזון הציוני שאף להקים מדינה יהודית בעבור יהדות אירופה ולהצילה מן האנטישמיות באירופה, ובחזון זה לא היה מקום של ממש ליהודיות/ים ממדינות ערב והאיסלאם. אלה היו "נחותים ואקזוטיים".⁸⁸ כך למשל כתב דוד בן־גוריון כי "העם היהודי" בדרך שהרצל חשב עליו ותלה בו את מדיניותו ופעילותו הציונית, היה למעשה העם היהודי באירופה.⁸⁹ יחד עם זאת, כשם שהירוצנטריות נזקקה לאותה/ו "אחרת/ת"

אוריינטלית/ כדי להצדיק את קיומה, לגבש את זהותה ולקבע את עצמה כהגמוניה שלטת, כך נזקקה הציונות ל"אחר/ת" פרטיקולרי/ת משלה — יהודי/ה שתכליתה/ו לסמן בשלילה את העבר היהודי הגלותי במזרח התיכון.⁹⁰ יהודי המזרח, כותבת אלה שוחט, נתפסו כמסורתיים וכפרה-מודרניים בניגוד לציונות שהגדירה את עצמה כחילונית וכמודרנית,⁹¹ ובכך סיפקו את הגדרת המערביות כניגוד לאחר/ת המזרחי/ת. המזרחיות/ים הומצאו בתוך המרחב הישראלי כקטגוריה שמנותקת מעברה הערבי/מזרח תיכוני, כ"בעיית פנים" בניגוד ל"בעיית החוץ" (העולם הפלסטיני והערבי).⁹² אולם משום שישראל היתה המרחב שבו נפגשו יהודיות/ים-ערביות/ים ומזרח תיכוניות/ים ממקומות שונים, נוצרה זהות חדשה שמבוססת על עבר ותרבות משותפים בעולם הערבי מוסלמי. למושג "מזרחיות" ניתן תוכן ביקורתי על ידי פעילות/ים מזרחיות/ים ועל כן, כותבת אלה שוחט, הוא צומח כמושג שמאלני ביקורתי בסוף שנות השמונים.

יתר על כן, כותב שלום שטרית, המתיישבות/ים האשכנזיות/ים לא הצליחו להסתגל לעבודת האדמה הקשה והתקשו לגייס פועלות/ים מקרב הקהילות של יהודיות/י רוסיה ומזרח אירופה.⁹³ הציונות האשכנזית לא יכלה להתיר לעצמה להזדקק לפועלות/ים ערביות/ים, שכן הזדקקות זו איימה על עצמאותן/ם ועל האתוס המכונן של מימוש ערך "העבודה העברית".⁹⁴ הציונות נזקקה לאותה/ו יהודי/ה "אחר/ת", פרולטרית/ת שת/יוכל לעבוד עבורה או במקומה, "לקחת את מקומם של הערבים"⁹⁵ ולממש את חזונה בכיבוש האדמה ו"גאולת" האדמות. היהודיות/ים המזרחיות/ים "הידועים ברמתם הנמוכה" הן/ם שנמצאו "ראויים למלא את מקומו של הערבי".⁹⁶ כוח עבודה זול וזמין שעומד "על אותה המדרגה השפלה של הפלחים".⁹⁷

איום זה על החזון הציוני התחדד עם היודע זועות השואה וחיסולם של קיבוצים יהודיים, בעיקר באירופה. הצורך ביהדות ערב והאסלאם כמאגר רלוונטי להגירה גבר. על רקע זה הציג בן-גוריון בשנת 1942 את "תוכנית המיליון", להבאת מיליון יהודיות/ם מארצות אלה.⁹⁸ ההיסטוריה של המזרחים, כותבת פרופ' הנרייט דהאן-כלב, לא נתפסה כלגיטימית ולא הפכה לחלק מן הזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית, בעיקר

בשל העובדה שהם איימו על האתוס הציוני בהיותם גלותיים, מסורתיים ודתיים,⁹⁹ בניגוד ל"רוח התרבות המערבית, שהיתה מונחת בתשתיתו של האתוס הציוני".¹⁰⁰ בדומה לעמים הראשונים בקנדה, המזרחיות/ים סבלו מהטמעה ומחיקה תרבותית. הן/ם נחשפו לפרקטיקות ולעולות אאוגניות, כמו חטיפתן/ם של אלפי תינוקות יהודיות/ים מתימן, מזרח והבלקן ו'שליחתן/ם' לאימוץ על ידי משפחות אשכנזיות, פשע ועוול הידועים גם כפרשת ילדי תימן,¹⁰¹ ניסויים בקרינת רנטגן מייננת, בעיקר על ילדות/ים מרוקאיות/ים, פשע ועוול הידועים כפרשת ילדות/י הגזת, ועוד.¹⁰²

בדומה לתפיסה הגזענית-קנדית את ה'אינדיאני/ת', המזרחיות/ים נתפסו כפראיות/ים, ברבריות/ים, פרה-מודרניות/ים ודקדנטיות/ים, נטולות/י לבנות (Whiteness), וחסרות/י אותם מאפיינים יהודיים-אוטופיים שנדרשו כתנאים מקדימים לשם השתלבות במפעל הציוני-אשכנזי. הודבקו להן/ם שמות גנאי גזעניים ששכיחים גם כיום, כמו 'שוורצע חייעס', ('חיות שחורות' ביידיש), 'פרענק פארח' או 'אינדיאניות/ים' — השוואה שבהקשר הצפון אמריקאי היא ביטוי מפורש של בוז כלפי הפרימיטיביות והפראיות לכאורה שלהן/ם. בהתחשב בהקשר הרחב של הכפפה, דיכוי ושליטה, שלפיהן לבנות ושחורות (Blackness) אינן רק צבע עור אלא תודעות דיכוי עמוקות, לא מפליא כי המזרחיות/ים השוו על ידי דוד בן-גוריון לשפחות/עבדים השחורות/ים ('כושים') ש'הובאו' לאמריקה.¹⁰³

מנהיגים אשכנזים ניסו לתאר את הבאת המזרחיות/ים כמחווה של גבורה, שנועדה להצילן/ם מתרבויותיהן/ם הלבנטיניות והדקדנטיות. הנרטיב המזרחי נתפס כ"סכנה" ליסודות המטא-מערביים ה"מתורבתים" של האתוס האשכנזי, ולכן הודר מן הזיכרון והקולקטיב הישראלי-אשכנזי. בהקשר שונה אך רלוונטי, הבוחן את הבינאריות 'מזרחית/מערבית' של השיח הציוני, טוענת אלה שוחט כי הפחד מהמזרחיות/ים קשור באופן עמוק בעיקר לערביות שלהן/ם, שנתפסה כמסכנת את רעיון וחזון האומה הישראלית-הומוגנית. בשל זיקותיהן/ם העמוקות לאויב/ת לכאורה השוכן/ת מעבר לגבול, ערביות/ים-יהודיות/ים ייצגו איום על הדמיון הירוצנטרי של היהודיות (Jewishness).¹⁰⁴

הפתרון 'לאיום' היה תהליך הסוציאליזציה של "כור ההיתוך", שבו המזרחיות/ים היו אמורות/ים להשיל את כסות סיפורי ה"פולקלור" של עברן/ם, למחוק כל ממד תרבותי שעמו הובאו "משם" ולעטות היסטוריה זההת חדשות. מדיניות הקליטה הידועה בשמה "קליטה באמצעות מודרניזציה"¹⁰⁵ הונעה, כותב הסוציולוג פרופ' ברוך קימרלינג, בידי הרצון לשמר את ערכי המערב והמודרניות "בגרס[תם] האשכנזית (המזרח אירופית)".¹⁰⁶ לדבריו, יהודיות/ים מזרחיות/ים לא נתפסו כמשתייכות/ים לתרבות המערב ולפיכך נגזר עליהן/ם לעבור "במסגרת מנגנוני כור ההיתוך 'מודרניזציה' (שלעתים הוגדרה גם כ'ישראלזציה')", ורק עם הצלחה מלאה של תהליך זה, ייחשבו כחברים מלאים בקולקטיב.¹⁰⁷ תהליך הקליטה ראה במזרחיות/ים ילדותי "עולם שלישי", משוללות/י יכולת לשלוט בגורלן/ם ובחייהן/ם ללא "העזרה הנדיבה של החברות ה'בוגרות' וה'מתקדמות'".¹⁰⁸ כפי שטוענת אלה שוחט, על מנת להוות חלק מהפרויקט הלאומי היורו-ישראלי, המזרחיות/ים/יהודיות/ים-ערביות/ים הוטמעו אל תוך המרחב הישראלי-אשכנזי תוך טיהור הערביות שלהן/ם. בתהליך שאותו כינתה "דה'ערביזציה", היהודיות הערביות נאלצו לדחות, להוקיע ולהסתיר את השוני התרבותי שלהן: טיהור הערביות שלהן, המוביל בסופו של דבר להתנערות מהערביות ולהתכחשות לה.¹⁰⁹ תהליך זה, שיש הרואות/ים בו ביטוי ל"טיהור תרבותי",¹¹⁰ היה מלווה בהבניה של זהות חדשה ורצויה יותר לשלטון.

ישראל השתמשה במנגנוני "הדרה-הכלה" שפעלו בר-בזמן,¹¹¹ שמיקמו את המזרחיות/ים בתוך ציר ישראלי-מזרחי בלתי אפשרי. יהודיות ויהודים שהובאו ממדינות ערביות ו/או מוסלמיות הושמו בין מה שאני קוראת לו הפטיש של ישראליות כפויה — שניסתה להתכנס/ם לתוך ישראליות מדומה ולקעקע כל ביטוי תרבותי שעמו הגיעו — לסדן של מזרחיות כפויה, שמטרתה המשך כינונם של יחסי הדיכוי והשליטה דרך הגדרת ה"אחרות".¹¹² השחרור היהודי-ערבי/מזרחי משמעו התנגדות לכל מה שהוא "ישראלי/ת" לפי המודל שהציונות האשכנזית שאפה ליצור והתנגדות לכפייתו על היהודיות/ים-ערביות/ים/מזרחיות/ים. "משחק כפול"¹¹³ זה הוביל למצב שבו המזרחיות/ים נלכדו בין אייכולת להיטמע במיינסטרים מחד גיסא, לבין חוסר היכולת "להניע פרויקט

קהילתי מתחרה"¹¹⁴ מאידך גיסא. בהשאלה מההוגה ויליאם אדוארד בורגהרד דו בויוז, הן/ם נלכדו בתוך "התודעה הכפולה" של שניזות/ם (Two-ness)¹¹⁵ הבלתי ניתנת לפיוס (Unreconciled):¹¹⁶ יהודיות/ים ישראליות/ים ומזרחיות/ים.

השליטה באדמה ובמרחב היא אחד המנגנונים השלטוניים החשובים המסייעים בעיצובה של הגמוניה ובדחיקתן של אוכלוסיות אחרות לשוליים. שליטה זו במרחב משוקעת בדוקטרינה המשפטית-קולוניאלית עתיקת היומין של Terra Nullius או Vacuum Domicilium, קרי עקרון "האדמה הריקה", "האדמה שלא שייכת לאף אדם".¹¹⁷ דוקטרינה משפטית זו ראתה במרחב הראשוני מרחב שומם, מוזנח, כאוטי וריק,¹¹⁸ שיש להצילו מהדקדנטיות האוריינטלית ולהפריחו. היא העניקה לכובשות/ים הקולוניאליסטיות/ים את הצידוק לגזול אדמות שהיו שייכות לעמים ראשונים בטענה כי האדמה איננה מאוכלסת ואיננה מעובדת ומכאן שאיננה שייכת כביכול לאף אחד, למרות שחיו שם עמים ראשונים במשך אלפי ומאות בשנים.¹¹⁹ העמים הראשונים שחיו על אדמות אלה נתפסו כפרימיטיביות/ים, ללא זכויות מעוגנות על אדמתן/ם, חסרות/י שורשים,¹²⁰ שיש לבייתן/ם באמצעות קידודן/ם, מיפויין/ם וכליאתן/ם, כאמור מאחורי אותם סורגים קונספטואליים שעליהם כתב שמיר. בתהליך בניוי האומה קובעת הקבוצה השלטת מדיניות קרקעית ויוצרת מוסדות ומנגנונים שונים שנועדים לווסת את חלוקת המשאבים במדינה, לפקח על המרחב הטריטוריאלי ולנהל אותו תוך שימור ושעתוק כוחה של קבוצה זו והאתוס המכונן אותה.¹²¹ פרופ' אורן יפתחאל קורא למשטר זה, השם לו למטרה לשמר ולשעתק את הכוח הכלכלי, הפוליטי והתרבותי של הקבוצה האתנית הדומיננטית, "אתנוקרטיה מיישבת".¹²² כדי לא להרחיב את היריעה מעבר למתכונתו המצומצמת של דיון זה, אסתפק בכך שאציין בקצרה, בעקבות יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה כי הציר המרכזי להתגבשותו של משטר זה הוא "חברת המתישבים" (Settler Society).¹²³ חברות מסוג זה, הם טוענים, מכוננות את שליטתן באמצעות קולוניאליזם חיצוני, כמו "פלישה, הגירה והתיישבות",¹²⁴ ו/או קולוניאליזם פנימי,¹²⁵ כמו "פיזור ויישוב"¹²⁶ של אוכלוסיות במדינה "על בסיס אתנו-לאומי ואתנו-מעמדי".¹²⁷ בהמשך

לזה, המאפיין חברות אלה הוא "משולש בלתי שוויוני"¹²⁸ של מעמדות אתניים המבוססים על מנגנוני ריבוד והיררכיה אתנית-מעמדית בין שלוש קבוצות עיקריות: הקבוצה המייסדת, קבוצת הילידות/ים וקבוצת מהגרות/ים.¹²⁹

על פי יפתחאל וקדר, ישראל היא דוגמה למשטר אתנוקרטי, שבו האשכנזיות/ים הן/ם הקבוצה המייסדת והדומיננטית, החולשת על מנגנוני השליטה במרחב לרבות זה הקרקעי;¹³⁰ הפלסטיניות/ים הן/ם קבוצת העמים הראשונים (הילידות/ים), שאיבדה את שליטתה במרחב ונושלה מנכסיה;¹³¹ ואילו היהודיות/ים המזרחיות/ים הן/ם קבוצת המהגרות/ים, שהובאו לישראל במטרה ליצור מעמד פרולטרי זול שיוכל לסייע בידי המייסדות/ים לכבוש את האדמות מידי הפלסטיניות/ים ולהגשים את חזונן/ם הישראלי.

מדיניות פיזורן/ם ויישובן/ם של המזרחיות/ים במרחב הישראלי היתה, כפי שכותב יפתחאל, חלק מן הפרקטיקה של השליטה האתנית בישראל.¹³² יישומו של חזון כיבוש האדמה נתאפשר במידה רבה עם החלתה בשנת 1951 של תוכנית המתאר הלאומית של ישראל, הידועה בשם "תוכנית האדריכל אריה שרון" ומוכרת גם בשם "מדיניות פיזור האוכלוסין". כפי שאפרט בהמשך, התוכנית כוונה בעיקר ליישובן/ם של המזרחיות/ים שהובאו לישראל ושמה לה למטרה להשתמש בהן/ם לשם ייחוד השטחים ה"שוממים" מיהודיות/ים בנגב ובגליל,¹³³ יצירת "קיר ביטחוני" לאורך הגבול¹³⁴ ומניעת כניסתם של "מסתננות/ים" פלסטיניות/ים לשטחי ישראל.¹³⁵

המזרחיות/ים, כותבות/ים קלוש ולוי-יון, שימשו ללא ידיעתן/ם ככלי העיקרי שבאמצעותו יכלה הקבוצה המייסדת לכבוש את המרחב הראשוני, "לנקות" אותו ממאפייניו הערביים-פלסטיניים וליישב תחתיו מרחב ציוני, אשכנזי, חדש ו"מודרני".¹³⁶ בתהליך זה נושלה לא רק האדמה מערביותה הראשונית; גם המזרחיות/ים אולצו להתכחש לערביותן/ם, תוך שהוכשרו לחיים "מודרניים".¹³⁷ ניתן לומר אפוא כי פיזור המזרחיות/ים ויישובן/ם בישראל על פי שיקולים לאומיים ופוליטיים היה הן אמצעי לשליטה במרחב והן מטרה בפני עצמה.

מנגנון הדיור הציבורי כאמצעי לדיכוי ולשליטה

אל תוך מנגנון זה של יחסי דיכוי ושליטה במרחב המחיה הישראלי נוצק "מפעל" הדיור הציבורי — מנגנון הנחשב לאחד האמצעים החשובים ביישומה של תוכנית שרון.¹³⁸

באופן גס, ניתן לחלק את אוכלוסיית דיירות/י הדיור הציבורי לשתי קבוצות עיקריות: האחת כוללת דיירות/ים חדשות/ים יחסית, משפחות ויחידות/ים אשר נמצאו זכאיות/ים לדיור ציבורי על פי נהליו של משרד השיכון בהיותן/ם חסרות/י דיור ובהתקיים תנאים של מצוקה כלכלית (מניסיוני, גם "הדיירות החדשות" בדיור הציבורי הן במקרים רבים בנותיהן של אוכלוסיית הדיירות/ים המקוריות/ים). הקבוצה השנייה כוללת את אוכלוסיית הדיירות/ים הוותיקות/ים, המתגוררות/ים בדיור הציבורי שנים ארוכות — לעתים עשר, עשרים, שלושים, ארבעים שנה ויותר. ספר זה מתמקד בקבוצת הדיירות/ים השנייה. הרוב המכריע של הנשים המשתכנות בדיורות ציבוריות פנויות הן נשים מזרחיות בנות הדור השני והשלישי, בנותיהן/ם ונכדותיהן/ם של האמהות והאבות שהובאו לישראל, רובן/ם דיירות/י הדיור הציבורי מצפון אפריקה ששוכנו בדיורות ציבוריות בין השנים 1952–1972. תופעת ההשתכנות המתקנת של נשים אלה היא מעין "גלגול מאוחר" של מדיניות הדיור הגזענית שנקטה כלפי הוריהן עם הבאתן/ם לישראל.

מחקר מעמיק, חשוב ומקיף של הדיור הציבורי בישראל נערך על ידי רחל קלוש ויוברט לויין. מנגנון השיכון הציבורי, הן/ם טוענות/ים, הוא אמנם "אחד מסימני ההיכר של מדינת הרווחה המודרנית",¹³⁹ אשר באמצעותו היא מסייעת לאוכלוסיות מוחלשות שאין ידן משגת לכלכל קורת גג בעצמן ושזקוקות להתערבותה של המדינה.¹⁴⁰ אולם היבט סוציאלי זה איננו הממד היחיד שעליו מושתת מנגנון הדיור הציבורי, וישנם אלמנטים סמויים ומניפולטיביים אחרים שהמדינה איננה מוכנה לחשוף אותם ולהסתכן בפגיעה בדימויה הנדיב.¹⁴¹

במקור, על פי רוב שוכנו בדיור הציבורי מזרחיות/ים שהובאו לישראל מצפון אפריקה לאחר הקמת ישראל, בעיקר בין השנים 1952–1972.

הן/ם יושבו באזורים פריפריאליים ובשולי הערים, במסגרת מדיניות הדיור "מן האונייה אל דיור הקבע". אחד הגורמים הבולטים למוחלשות החברתית-המעמדית של מזרחיות/ים מצפון אפריקה היה ועודנו היעדר בעלות על קניין אלמנטרי, לצד קשיים שמקורם בנגישות מוגבלת ובלתי-שוויונית להון, לתעסוקה ולמוסדות חינוך ראויים¹⁴² והיעדר "קשרים חברתיים ומשפחתיים"¹⁴³ מתאימים. מ"סקירה היסטורית של שוק הדיור בישראל בשנים 1947–1970", כותבים אלמלך ולויין-אפשטיין, "ניתן ללמוד על מבני ההזדמנויות הדיפרנציאליים", הגזעניים והבלתי שוויוניים "שאליהם נחשפו מהגרים שהגיעו לישראל במועדים שונים"¹⁴⁴. בארבע בשנים הראשונות לקיומה של ישראל שוכנו רוב אלה שהגיעו או שהובאו אליה, רובן/ם מאסיה (עיראק ותימן) ופליטות/ים מאירופה,¹⁴⁵ בבתים ובדירות שמהן גורשו פלסטיניות/ים.¹⁴⁶ תהליך שיכון/ם בבתים אלו נמשך עד לאמצע 1949 ובמהלכו "שוכנו בין 140,000 ל-160,000 מהגרים", בין היתר בערים 'המעורבות', יפו, חיפה וירושלים [...] עכו, רמלה, לוד וכן ביישובים נוספים [...] במרכז הארץ ולאורך מישור החוף"¹⁴⁷.

תופעה מעניינת שהיתה רווחת בתקופה זו ועליה מצביעים אלמלך ולויין-אפשטיין היתה פלישות בלתי חוקיות של מהגרים לנכסים שמהם גורשו פלסטיניות/ים.¹⁴⁸ לטענתם, קרבתם של הנכסים הנטושים למוקדי תעסוקה, הון והשכלה בערים הגדולות הגבירה את הביקוש לנכסים אלה. חלק מן המהגרים, הם כותבים, החלו לפלוש לבתים נטושים וחלקם אף הפיקו רווחים מהשכרת חלקים בנכסים אלה במחירים מופקעים.¹⁴⁹ הנתון המעניין הוא שעקב מצוקת הדיור התייחסה הממשלה לפולשות/ים אלה בסלחנות, הכירה בפלישות הבלתי חוקיות והעניקה להן הכשר חוקי.¹⁵⁰ כבר כאן ניתן להבחין ביחסה הדיפרנציאלי של המדינה למשתכנות המתקנות. מצוקת הדיור של משתכנות אלה איננה זוכה לאותה סלחנות של המדינה, לבטח לא להכשרה חוקית של השתכנותן.

כפי שכותבים אלמלך ולויין-אפשטיין, לאחר שמוצה מלאי הנכסים ה"נטושים" החלה הממשלה ביישוב זמני של העולות/ים במעברות וכן הוחל במפעל נרחב של בניית דירות ושיכונים ציבוריים במחירים זולים ובתנאי אשראי נוחים,¹⁵¹ בעיקר "במישור החוף ובמרכז הארץ",¹⁵² בערים

הגדולות ובסמוך להן.¹⁵³ "זמינות הדיור הנטוש", הם כותבים, ותנאי השכירות והרכישה הנוחים "העמידו בפני עולים אלה אפשרויות דיור נוחות יחסית"¹⁵⁴ ובדרך כלל, ממשיך החוקר דני רבינוביץ, הם הצליחו, בעידוד ממשלתי, "לבצע רכישה התחלתית [...] של נכס[ים]".¹⁵⁵ כך, מציינים אלמלך ולוי־אפשטיין, "[...] נהנו המהגרים שביקשו לרכוש דירות באותה עת מתנאי רכישה נוחים. לדוגמה, בתחילת שנות ה־50 יכלו מהגרים לרכוש יחידת דיור ציבורי במטבע שכוח קנייתו היה גדול יחסית ולהחזיר את ההלוואות שקיבלו בתקופה מאוחרת יותר, שבמהלכה חל פירות בערך המטבע הישראלי, וכל זאת ללא הצמדה של הלוואותיהם".¹⁵⁶ חלק ניכר מאלה אשר הגיעו או הובאו לישראל בין השנים 1948–1952 הצליחו אם כן לרכוש את הנכסים שהשתכנו בהם ולהפוך לבעלות/י נכסים.¹⁵⁷

תנאים אלו השתנו מיסודם החל משנת 1953 ועד לסוף שנות השישים. החל מאמצע שנות החמישים, עם גלי ההבאה הגדולים, בעיקר מצפון אפריקה, החלה הממשלה ליישב אוכלוסייה ביישובי קבע באזורים מרוחקים, המוכרים בשם "ערי פיתוח".¹⁵⁸ מדיניות זו, כותבות/ים רחל קלוש ויוברט לויין, עשתה שימוש במזרחיות/ים שהובאו לשם "מימוש יעדים של פיזור אוכלוסייה",¹⁵⁹ קרי שליחת/ם לאזורי הפריפריה,¹⁶⁰ בעיקר לשם ייחוד השטחים בנגב ובגליל.¹⁶¹ הוגי התוכנית סברו כי ניתן יהיה לספק באמצעותה מקומות תעסוקה להמוני המגיעות/ים,¹⁶² וכן להגביר את היצרניות בקרב/ם על ידי הפיכת/ם "מאובייקט סביל של מדיניות הפיתוח לנושא אקטיבי של בניית יישובים חדשים".¹⁶³ נדבכים חשובים אחרים של התוכנית היו, כפי שכותב יוסף סלייפר, מניעת צפיפות בריכוזי הערים במישור החוף ויצירת "כור היתוך" בין העדות השונות שיהיה בו כדי להביא לידי גיבוש לאומי.¹⁶⁴

העיקרון המנחה לפי רחל קלוש ויוברט לויין היה מציאת פתרונות דיור לאוכלוסיות אלה בהתאם לצורכי הממשלה ולפי תנאיה, תוך התערבות ישירה בתחום התכנון והבנייה, הכוונת/ם ואכלוס/ם.¹⁶⁵ הממשלה הגבירה את שליטתה ואת כוחה הריכוזי בשוק הדיור הציבורי והפכה למוקד הכוח המרכזי בהקמת השיכונים הציבוריים.¹⁶⁶ הממשלה

לא העמידה במרכז החלטותיה את צורכיהם של אלה שהובאו לישראל או את העדפותיהן/ם בבחירת מקום המגורים שלהן/ם ומרכז חייהן/ם.¹⁶⁷ אלה שזקקו לפתרונות דיור מיידיים ולא היה בידן/ם לספק לעצמן/ם קורת גג ללא סיועה של המדינה נאלצו לקבל עליהן/ם את שיכון/ם במקומות המרוחקים "במחיר של צמצום חופש הבחירה"¹⁶⁸ שלהן/ם, כפי שכותב סלייפר: "רוב הדירות נבנו בערי פיתוח, ושם חייב היה העולה החדש להשתכן. דוגמה אופיינית היא העיר דימונה, שתחילתה מעברה, אשר בה סירבה קבוצת העולים הראשונה לרדת ממכוניות המשא, ואך בקושי שוכנעה לעשות כן".¹⁶⁹

השיקול המרכזי, כותב עמירם גונן, היה הפיתוח והבנייה של השיכון הציבורי.¹⁷⁰ ולא שיקוליה/ו של העולה עצמה/ו, שמצא/ה עצמה/ו כלוא/ה¹⁷¹ במגורים שאינם משקפים את העדפתה/ו ואת בחירתה/ו ונתונה/ה לתלות גוברת והולכת במוסדות המדינה.¹⁷² להן/ם "לא עמדה כל אלטרנטיבה סבירה של דיור מלבד זו שהוצעה על ידי גופי השיכון הציבורי, אפילו היתה זו אלטרנטיבה מרוחקת מן הבחינה הגיאוגרפית".¹⁷³ מדיניות שיכון זו היתה מבוססת גם על גזענות והבחנה בקליטת מזרחיות/ים ואשכנזיות/ים "והעדפה פורמלית ולא פורמלית של 'האשכנזים'".¹⁷⁴ האשכנזיות/ים שהגיעו בתקופה זו לישראל, כותב רבינוביץ, טופלו באופן פרטני יותר ולא נעשו "מאמצים לשכנם כקהילות אורגניות במקומות מוגדרים".¹⁷⁵ הן/ם זכו ליחס מועדף ממוסדות המדינה, שראו חשיבות רבה בזיכוין/ם בפריבילגיות.¹⁷⁶ כפי שמראים אלמלך ולויין-אפשטיין, הממסד אפשר להן/ם ליהנות מאפשרויות דיור מגוונות יותר וממבחר רב יותר של דירות.¹⁷⁷ יתר על כן, אף במקרים שבהם שוכנו אשכנזיות/ים במעברות ובערי הפיתוח, שאיפתן/ם היתה להתרחק ממוקדי המגורים שבהם היו ריכוזים גדולים של מזרחיות/ים "יוצאי אסיה-אפריקה".¹⁷⁸ ואכן, במהרה הן/ם גילו יכולת ניעות גיאוגרפית וחברתית ועברו תוך זמן קצר יחסית למרכז הארץ ולמרכזי הערים הגדולות,¹⁷⁹ תוך שהן/ם מנצלות/ים את הקשרים המשפחתיים והחברתיים שלהן/ם¹⁸⁰ ונהנות/ים בין היתר מהפיצויים האישיים מגרמניה.¹⁸¹ ומתוכניות שיכון מיטיבות ונוחות כמו תמיכות כספיות "בצורת משכנתה שניתנה [להן/ם] באופן פרטני".¹⁸² וכך, כותב

גונן, "נוסף לממד הוותק בארץ, המבחין בין מרכז לשוליים בתוך הערים, גם הממד העדתי".¹⁸³

לא רק שהמזרחיות/ים יושבו לפי צורכי הממשלה ותו לא, אלא שהדירות נבנו וסופקו על פי סטנדרטים וקריטריונים שקבעה הממשלה.¹⁸⁴ לשם שליטה בהן/ם, בחייהן/ם ובחינוכן/ם "למודרניות" מערבית.¹⁸⁵ היו אלה דירות שנפלו באיכותן בהשוואה לבנייה הציבורית שכוונה לאוכלוסייה הוותיקה ולאשכנזיות/ים שהגיעו באותן שנים.¹⁸⁶ כך למשל בשנת 1955 היה שטחה הממוצע של דירה בבנייה לעולים 40.3 מ"ר,¹⁸⁷ לעומת 64.1 מ"ר לאוכלוסייה הוותיקה.¹⁸⁸ אלה היו דירות קטנות וצפופות שלא אפשרו תנאי מחיה ראויים ונאותים, אחזקתן היתה ירודה ואבזורן בציוד אלמנטרי לקה לעתים בחסר — עם מטבח מינימלי, ללא אמבטיה וללא תוספות אחרות".¹⁸⁹ הבניינים ויחידות הדיור נבנו על פי קריטריונים תכנוניים אחידים ושבלוניים המנותקים מצורכי הדיירות/ים ומתנאי המקום הפיסיים והגיאוגרפיים.¹⁹⁰ אלה היו המאפיינים של בניין הבטון האפור והמכוער, או הבלוק כפי שנהוג לקרוא לו, בכל רחבי ישראל — אם זה באילת, בדימונה, במצפה רמון, באשדוד, ביפו או בקריית שמונה.¹⁹¹ "לא פלא ש'שיכונים' אלה הידרדרו עד מהרה והיו למשכנות עוני", כתב על כך קימרלינג.¹⁹²

בנוסף לאיכות הירודה של הדיור, טוען גונן, תרמה לנחיתותם של השיכונים הציבוריים גם איכותם הירודה של התשתיות והפיתוח.¹⁹³ בשל המרחק הרב של השיכונים מריכוזים עירוניים בעלי תשתית מפותחת של שירותים והעלויות הרבות הכרוכות בפיתוח שירותים כאלה, כתב גונן, לא נעשה כל מאמץ לבנות בסמיכות מקום מערכת נוחה ואיכותית של תשתיות, לרבות תעסוקה ונגישות למוקדי שירות חשובים אחרים כמו בריאות וחינוך.¹⁹⁴ "כתוצאה מתלות זו של האוכלוסייה בעלת ההכנסה הנמוכה בשיכון הציבורי, נוצר מצב בו חלק ניכר מן האוכלוסייה הזו מצא את עצמו בשולי העיר, במרחק רב ממקומות השירותים והתעסוקה, בעוד שהאוכלוסייה המבוססת נהנתה מיתרונות נגישות ניכרים משום ששכנה באזוריהן המרכזיים של הערים [...] והתמונה של נשים אוחזות סלי מצרכים והולכות מרחק רב בין ה'מושבה' ל'שיכון' אפיינה את תנאי הנגישות באותן שנים".¹⁹⁵

בידולן/ם הגיאוגרפי של המזרחיות/ים,¹⁹⁶ תנאי הדיור הירודים שלהן/ם, הצפיפות הגוברת והולכת,¹⁹⁷ תחושת הארעיות שלהן/ם,¹⁹⁸ ריחוקן/ם ממוקדי השירותים, ההשכלה והתעסוקה הגדולים וממקורות ההזדמנויות החברתיות והכלכליות,¹⁹⁹ "בריחתן/ם" של האשכנזיות/ים ממוקדי דיור "מזרחיים" — כל אלה היו בבחינת "שילוב מנצח" בהצבת "השיכונים הציבוריים המרוחקים בחלקו התחתון של סולם הסטטוס החברתי-כלכלי",²⁰⁰ בהפרדה וסגרציה גיאוגרפית בינם לבין האוכלוסייה הוותיקה-אשכנזית,²⁰¹ ביצירת "שכונות וערי עוני" בין-דורי²⁰² וביצירת תלות גדולה במוסדות המדינה ובהשקעות וביוזמות של הקבוצה הלאומית "המייסדת".²⁰³

מצבן/ם הכלכלי והחברתי המוחלש של המזרחיות/ים הביא לתלות גדלה והולכת בשוק הדיור הציבורי. אלה שיכלו עזבו.²⁰⁴ אולם בשל מחסור באמצעים כלכליים, הדרה ממוקדי הכוח ומנגישות לשירותי חינוך, ו"היעדר הקשרים עם אליטות בישראל [...] [ש] הגבילו את יכולת ניעותם החברתית-הכלכלית",²⁰⁵ רובן/ם "מצאו עצמן 'כלואים'²⁰⁶ בדירות הציבוריות. יפים לכאן דבריו של קימרלינג: "העובדה שרוב המהגרים בני הדור הראשון שנותרו בפריפריה היו מקרב המזרחים, ורק מעטים מתוכם בעלי מוצא אירופי, יצרה אי שוויון על בסיס אתני שמתקיים עד היום".²⁰⁷

הון שנצבר בדיור

המזרחיות/ים נותרו אפוא כלואות/ים בדירות הציבוריות²⁰⁸ ונתונות/ים לתוכניות ולמנגנוני סיוע ממשלתיים שונים לפי קריטריונים של זכאות והזדקקות כלכלית, שלא העניקו להן/ם כל זכות קניינית בנכסים שבהן/ם התגוררו למעט זכות חוזית לחיות בהם.

פתחאל וקדר טוענים, כי שעה שהסדרי הדיור "נוסחו בלשון ניטראלית לכאורה",²⁰⁹ ללא רמיזה להפליה דה-יורה, הרי שדה-הפקטו עמדו מאחורי חזות מתעתעת זו הבחנות מפלות ברורות, שהחילו הסדרים משפטיים מובחנים של החזקת מקרקעין אשר סיעו "בשימור ההגמוניה האתנוקרטית".²¹⁰ כך למשל, הם כותבים, במושבים הוותיקים

ובקיבוצים, שבהם מתגוררות/ים בדרך כלל אשכנזיות/ים מהקבוצה "המייסדת", הועברו מקרקעי הציבור בהסדרים משפטיים נוחים יחסית, כמו על ידי מוסד "הבן הממשיך" שאפשר העברת מקרקעין בינדורית.²¹¹ לעומתן/ם, הקרקע שהוקצתה לדיירות/י הדיור הציבורי היתה בתנאי שכירות קצרת מועד שיכולה, כפי שאראה בהמשך, להסתיים באופן פתאומי, מידי וחד-צדדי. חווי השכירות שנכרתו בין דיירות/י הדיור הציבורי לבין החברות המשכנות הותירו את מרבית הכוח בידי האחרונות בכל הנוגע לתנאי השכירות — זמן השכירות, טיפול ואחזקה שוטפת של הדירות וכו'. כך, שינוי במצבה של משפחה בעקבות התבגרות הילדות/ים ויציאתן/ם מבית הוריהן/ם מעמיד את ההורות/ים המתגוררות/ים בביתן/ם זה עשרות שנים בפני סכנת פינוי והעברה לדירה קטנה יותר.²¹² בנוסף, החברות המשכנות יכולות תמיד להשתמש באיום "הפינוי" במקרה שבו אחת/ד הדיירות/ים לא מילא/ה אחר הוראות החוזה, כמו אי-תשלום דמי השכירות.

במשך השנים, כותבות/ים קלוש ולריון, "פותחו תוכניות שונות שהציעו תנאים נוחים לרכישת [הדירות], לשיפוצן ולשיקומן[ן]".²¹³ אולם, הן/ם ממשיכות/ים, לרוב הופנו המשאבים לבניית מאגרי דירות חדשות ולא לטיפול במאגר הדירות הקיימות.²¹⁴ כמו כן, תנאי הרכישה לא היו נוחים כפי שהמדינה התיימרה להציגם, ובמקרים רבים הסתבר שמחירי "העלות" של הדירות היו גבוהים משווין.²¹⁵ אלמלך ולויך-אפשטיין כותבים בהקשר זה, כי מחירי הדירות בעיירות הפיתוח היו גבוהים בשל ריחוקן הגיאוגרפי והעלויות הגבוהות שנלוו לבנייה של דירות באזורים מרוחקים אלה, לרבות הוצאות ההובלה והקמת תשתית.²¹⁶ אולם, הם מדגישים, גם כאשר הופחתו המחירים לא הפכו הדירות הללו לאופציה אטרקטיבית, הביקוש להן לא גבר וערכן של הדירות שנרכשו נפגע בשל מיקומן הגיאוגרפי באזורים פריפריאליים ולא "נחשקים", איכות הבנייה הירודה והריחוק ממוקדי תעסוקה וחינוך.²¹⁷ בנוסף, כותבות/ים קלוש ולריון, חלה עלייה [משמעותית] במחירי הדירות החדשות בכל ישראל, כך שרכישת דירה באזורים מפותחים ומבוקשים היתה קשה ביותר, במיוחד לתושבי השכונות וערי הפיתוח.²¹⁸ יוצא אפוא שגם כאשר הצליחו מזרחיות/ים לרכוש את בתיהן/ם, הן/ם מצאו את עצמן/ם

בעלות/ים של דירות לא מבוקשות ובעלות ערכי שוק נמוכים, שלא ניתן היה למוכרן "ולעבור למקום אחר"²¹⁹ וטוב יותר נוצרו פערים שהתבטאו בערך הדיפרנציאלי של המגורים במרכז לעומת השוליים, בערים לעומת עיירות הפיתוח.

מחקרים שונים מראים כי לבעלות על דירה, להבדיל משכירות או זכות אחרת "פחותה" ממנה, ישנה "חשיבות כלכלית, חברתית" וסימבולית רבה.²²⁰ דיור משקף את מי שאנחנו, בהיותו משאב מכונן. כמו כן, מיוחס לו "ערך של ביטחון קיומי [...]. המקנה לפרט תחושה של ביטחון ביקום וממלא את החסר בתחושת הביטחון כתוצאה מאובדן קשרים חברתיים בחיים המודרניים".²²¹ בנוסף, כפי שכותבת גילת בן שטרית, יש הרואות/ים בבעלות על דירה אמצעי לחלוקת העושר בחברה ולהשגה של שוויון כלכלי, מאחר שבעלות בדירה מאפשרת לבעלותיו/בעליו צבירה של הון בתקופות של צמיחה כלכלית שבהן ערכי הדירות עולים: "על פי גישה זו, דירה נתפסת כמניה בעושר הלאומי וכאשר יש צמיחה כלכלית יש עלייה במחירי הנכסים וביניהם גם הדירות [...]. מכאן שככל שלשכבה רחבה יותר של האוכלוסייה בעלות על דירות, ליותר אנשים יש אפשרות לקטוף את פירות ההצלחה הכלכלית באמצעות עליית ערך הדירות".²²²

בנוסף לכך, טוענים אלמלך ולוין-אפשטיין, לדיור יש השפעה מכרעת על יצירה ושימור של ריבוד חברתי.²²³ לבעלות על דיור יש השפעה רבה על התפלגות העושר בחברה, בעיקר בשל העובדה ש"עבור משפחות רבות [הון] שנצבר בדיור הוא המרכיב העיקרי (לעתים הבלעדי) של רכוש" שיכול להניב לבעליו תשואות, רווחים והכנסות נוספות, למשל באמצעות "השכרתם [של הנכסים], מכירתם או העמדתם כבטחונות" למימוש עסקאות.²²⁴ יתרה מכך, אלמלך ולוין-אפשטיין מראים כי בעלות בנכס המשמש לדיור היא אחד הגדבכים העיקריים בסך ההון המשפחתי המועבר בירושה,²²⁵ ולכן היא משמעותית מבחינת "סיכויי החיים [וההצלחה] של דור הבנים"²²⁶ והבנות. כותב אלמלך: "מחקרים אשר בחנו את השימוש שעושים היורשים בדיור המורש מצאו כי ירושות אלה משמשות לצרכים מגוונים. בין השאר משתמשים היורשים בכסף המתקבל ממכירת

הנכס לשיפור רמת חייהם, למימון השכלה לילדיהם, למעבר לדיור יקר יותר ולהשקעתו בתוכניות חיסכון".²²⁷

מחקרם של אלמלך ולוין־אפשטיין, המראה כי שיעור הבעלות בדירות בישראל תלוי במשתנים של השתייכות אתנו־גזעית, מתמקד בפערים האתניים בסיכויים לרכישת דירות, בשיעור הבעלות ובערך הדירות עם רכישתן. כך, שיעור הבעלות בקרב מיעוטים אתניים נמוך בהשוואה לקבוצות אתניות הגמוניות ודומיננטיות.²²⁸ לטענת החוקרים, הסיכויים לרכישת דירה בישראל וערך הבעלות על דירה הם פונקציה של השתייכות אתנית.²²⁹ ונעוצים במבני ההזדמנויות הדיפרנציאליים שהמזרחיות/ים נחשפו להם עם הבאתן/ם לישראל.²³⁰ אלמלך ולוין־אפשטיין טוענים כי שיעורי הבעלות הנמוכים בקרב המזרחיות/ים אינם מקריים או אקראיים ואינם תוצר של תהליכי שוק חופשי או "של החלטות של פרטים ומשפחות... [ו] של התנהגויות אינדיווידואליות".²³¹ הן/ם שוכנו באופן מכוון באמצעות מנגנונים מדינתיים ריכוזיים גזעניים, שחשפו אותן/ם למבני הזדמנויות שונים ודיפרנציאליים ולא עודדו אותן/ם, כמו במקרה של אשכנזיות/ים שהגיעו לישראל, לרכוש דירות ולהפוך לבעלות/י נכסים אותם תוכלנה/יוכלו להוריש ברבות הימים לצאצאיהן/ם. מאחר שלמנגנון ההורשה, לטענתם, נודעת השפעה רבה על יצירה ושימור של אי־שוויון אתני.²³² ועל העמקתם של פערים כלכליים, לפגיעה במנגנון זה השלכות כלכליות רבות על שימורו של הריבוד האתני בישראל, לרבות השפעות בין־דוריות:²³³

היצע הדיור, מיקומו הגיאוגרפי ומחירי הדיור בסוף שנות ה־50 ובתחילת שנות ה־60 פגעו בסיכוייהם של המהגרים בשנים הללו, רובם ילידי צפון אפריקה, לרכוש דירות, וכתוצאה מכך פגעו בהיקף העושר המשפחתי שמהגרים אלה הצליחו לצבור.²³⁴ [...] מבנה הזדמנויות שונה זה,²³⁵ [...] מסביר חלק גדול מהפערים במימד זה של אי־שוויון אתני בישראל [...] ²³⁶

סימור ספילרמן מראה כי אחד התחומים שבהם באה לידי ביטוי החשיבות של צבירת רכוש בצורת בעלות על בית המגורים הוא יכולתן/ם של ההורות/ים לסייע לילדותיהן/ם לרכוש בעתיד דירה

בעצמן/ם, ולהפוך לבעלות/י נכס שבאמצעותו יצברו אף הן/ם רכוש ושאותו ימשיכו "לגלגל" הלאה בהעברה בין־דורית לילדותיהן/ילדיהם.²³⁷ במחקרו, המתמקד בחשיבות של המידה שבה תורמות/ים ההורות/ים להנצחה של אי־שוויון חברתי וכלכלי, הוא טוען כי ככל שרכישת הדירה מתבצעת בשלב מוקדם, כך ת/יוכל רוכש/ת הדירה ליהנות יותר מהצבר הון ממגורים להשקעה ומבעלות על נכסים נוספים בעתיד.²³⁸ סיוע זה, שבאמצעותו מתרחשת "ההעברה הבין־דורית של היתרון הכלכלי", הוא לשיטתו מנגנון מרכזי ו"חשוב בהנצחת אי השוויון לאורך דורות"²³⁹ בחברה הישראלית.

מחקרו של ספילרמן מראה, כי צאצאיות/ים להורות/ים מצפון אפריקה אינן/ם זוכות/ים לאותו סיוע מן ההורות/ים ברכישת דירה כמו צאצאיות/ים להורות/ים מאירופה, וכי סיכוייהן/ם לרכוש דירה בשלב מוקדם של נישואיהן/ם נמוכים מאוד.²⁴⁰ כך נפגעת יכולתן/ם להצטרף לציבור בעלות/י הדירות ולצבור הון. מנגנון זה של בעלות על דירה משעתק את עצמו אפוא לדורות הבאים, כך שלמזרחיות/ם לא נותר אלא להסתפק בירושה בין־דורית של נחיתות ופערים חברתיים וכלכליים, ו"ניתן לייחס חלק מן הפער העדתי בהווה לתנאים התחלתיים אלה".²⁴¹ משתכנות מתקנות הן לשיטתי תוצר של "תנאים התחלתיים" אלה, ואת פעולותיהן בהווה יש להסביר על רקע קונטקסטואלי זה של העבר.

פרק רביעי

— היסטוריה, נרטיב ומזרחיות — היעדרות נוכחת

בשנים האחרונות החלו להתפתח תיאוריות פמיניסטיות של מזרחיות, ששמות דגש על דלותו של השיח הפמיניסטי הישראלי, בעיקר זה האשכנזי. תיאוריות אלה חושפות את המנגנונים המורכבים המופעלים על נשים מזרחיות ומצביעות על הקשיים המכופלים שהן חוות. התובנה המכוננת שעולה היא שהמזרחיות/ים בישראל אינן/ם בעלות/י זהות חד־ממדית; "האני" היא רב־ממדית (Multidimensional Identity)¹ ומורכבת ממרכיבי זהות שונים כמו מגדר, מין וגזע, המאפשרים לנו להשתייך לקהילות זהות שונות. מאחר שכל אחת היא אינדיבידואלית רב־תרבותית (Multicultural Individual)² היא תיבדל מחברתה/חברה במגדרה, במעמדה, בניסיונה ובהתנסויותיה, בעמדותיה ובקשריה. קימברלי קראנשו קוראת לרב־ממדיות זו Intersectionality (הצטלבות),³ וטוענת בהקשר של נשים שחורות בארצות הברית כי התמודדות עם דיכויין מוחייבת הכרה בייחודיותו של דיכוי זה. חוויית הדיכוי של אישה שחורה אינה דומה לחוויית הדיכוי של אישה לבנה, מאחר שמופעלים עליה מנגנוני דיכוי מצטברים על בסיס של מגדר וגזע גם יחד. יפים לכאן דבריה של גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק: "מובן שאם את ענייה, שחורה ואישה, הרי שעונשך משולש".⁴

האישה המזרחית אם כן איננה "רק" מזרחית. נשים מזרחיות

לעומת גברים מזרחים סובלות מבעיות חברתיות-משפטיות ייחודיות להן, הנובעות לא רק מההבניה החברתית של המגדר כאחרות נחותה, המבוססת על פטריארכיה גברית מיזוגינית, אלא גם ממיקומן בתוך הקשרים רב־תרבותיים ורב־ממדיים⁵ רחבים ומצטלבים של מגדר ואתניות.⁶ פרופ' הנרייט דהאן־כלב טוענת, כי לעומת גברים מזרחים, על נשים מזרחיות מופעלים מנגנוני דיכוי והדרה נוספים ומורכבים והן מופלות לא רק על רקע מזרחיותן, אלא גם על רקע מגדרן כנשים — על ידי גברים אשכנזים ואף על ידי גברים מזרחים.⁷ פמיניזמים של מזרחיות, כפי שאני קוראת לזה, מצביעים על מנגנוני דיכוי נוספים, שנשים אשכנזיות מפעילות על נשים מזרחיות. פמיניסטיות שהן מזרחיות טוענות כי השיח הפמיניסטי הישראלי/אשכנזי, המתיימר לאוניברסליות, אינו מודע לשלל המורכבויות המאפיינות נשים מזרחיות, מבליע את ההיבטים האתניים שלהן, מותיר חלקים אלה בזהותן שקופים ומתעלם מן ההיבטים ההיסטוריים, התרבותיים והחברתיים של הנשים המזרחיות כגורמים למיצוב הנחות שלהן בסולם החברתי.⁸ עוד טוענת דהאן־כלב, כי הארה של גורמים אלה ואחרים תחשוף היררכיה פנימית של יחסי כוחות הגמוניים בתוך אותה קבוצה המנסה להילחם על שוויון.⁹ פמיניסטיות אשכנזיות, בעודן נלחמות נגד עיוורון מגדרי וחקיקה מיזוגינית, מפעילות על נשים מזרחיות את אותם מנגנונים של יחסי כוח ושליטה דכאניים שנגדם הן מתיימרות להיאבק, שותפות ליצירתם ולהמשך שעתוקם ונהנות מתוצריהם, שממצבים אותן בהיררכיה של יחסי כוח כלפי נשים מזרחיות ומאפשרים להן ניעות פוליטית, משפטית, כלכלית וחברתית יחסית, גם בתוך מנבלותיה של פטריארכיה אשכנזית. הן משתמשות באתניות כממד מפלה. תפיסת השוויון הפסאודו־אוניברסליסטית שנוקטות הפמיניסטיות האשכנזיות למעשה מטמיעה את המזרחיות ומאלימה את קולן, ממש כשם שהאמרה "כל בני האדם שווים" מתעלמת מהממד המגדרי.¹⁰ נשים מזרחיות נתונות אפוא להשפעה המצטברת של מנגנוני ההכפפה והדיכוי הללו, ומתמודדות עם דיכוי ואפליה מגדרית מצד גברים אשכנזים ומזרחים ועם דיכוי ואפליה אתנית/עדתית מצד נשים וגברים אשכנזיות/ים.

המחנה הפמיניסטי־אשכנזי בישראל, על מחקריו הביקורתיים,

המתאגרים את מקומו של המשפט בהבניה המגדרית, אינו מכיל באופן מספק את המזרחיות ואינו מדבר בשפתן — ממש כפי שמשפט המדינה אינו מדבר בשפתן ואינו מכיר בתודעה הקולקטיבית השונה שלהן.¹¹ העשורים האחרונים אופיינו במאבקים פמיניסטיים חשובים, שהשתקפו בחקיקה ובפסיקות תקדימיות ומרחיקות לכת של בית המשפט העליון. בין היתר, זכותן של נשים (יהודיות), אם הן מעוניינות בכך, להתגייס לקורס טייס (בג"צ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון);¹² להיבחר למועצות דתיות (בג"צ 153/87 לאה שקדיאל נ' השר לענייני דתות 1988); ליהנות משכר שווה לזה של גברים (חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ"ו-1996); וכן להתמנות בדיקטורים של חברות ממשלתיות כחלק מתפיסת האפליה המתקנת (ס' 18א לחוק החברות הממשלתיות, התשל"ה-1975). דפנה ברק-ארז כותבת בהקשר זה, כי המאבקים הפמיניסטיים בישראל נסבו בדרך כלל על שוויון אזרחי והתמקדו באופן פרטיקולרי בבעיות של נשים מסיימות בלבד — "פמיניסטיות שבעות, על פי רוב משכילות, אשכנזיות ומבוססות".¹³ מאבקים אלה, כך היא טוענת, התעלמו מן "הפגיעה היומיומית בזכויותיהן של נשים שמציאות חייהן הופכת את הישגי השוויון לרחוקים וכמעט לא ישימים מבחינתן. כי מה לאישה מובטלת ומטופלת בילדים ולחברות בדיקטוריון של חברה ממשלתית?"¹⁴ לא בכדי מעלה ברק-ארז שאלה ביקורתית וחשובה: "זכויות חברתיות של אילו נשים?"¹⁵ מרבית המאבקים הפמיניסטיים הללו, חשובים ככל שיהיו, אינם מציעים פרשנויות משפטיות מחוץ למשפט המדינה, משמרים את השיח הליברלי הקיים ומשתפים עמו פעולה.

גם המחקר על הקשר בין משטר המקרקעין למעמדם המוגזע והמופלה של המזרחיות/ים בישראל נערך ברובו בהקשרים של גיאוגרפיה פוליטית ומדעי החברה, ולא בהקשרים משפטיים. לעת עתה, המחקרים המשפטיים אינם מכילים את שלל המורכבויות של הזהויות המזרחיות, על הצמתים השונים של מגדר, אתניות ומעמד, וכל שכן אינם מתאגרים את משפט המדינה מנקודת מבטה של האישה המזרחית. לדוגמה, על ידי הצעת פרשנות משפטית קונטקסטואלית לתופעות משפטיות המאפיינות מזרחיות/ים ונטועות במדיניות העוול שננקטה כלפיהן/ם, לרבות בתחום משטר המקרקעין.¹⁶

המשפט הישראלי אינו מכיל את הסיפורים המזרחיים ואת מעמדן/ם המשפטי של המזרחיות/ים. כפי שנכתב בספרות המשפטית, המזרחיות/ים מעולם לא הוכרו כקבוצה מובחנת ומופלית על פי המשפט הישראלי.¹⁷ המשפט הישראלי, כך נטען, אינו מכיר בהפליה פנים-יהודית,¹⁸ אלא אם היא מבוססת על קטגוריות קבוצתיות מוכרות כמו מגדר,¹⁹ תפיסת מיניות²⁰ או א/נשים עם יכולות שונות.²¹ המזרחיות/ים נותרות/ים שקופות/ים בשיח המשפטי, וגם כאשר הן/ם מנסות/ים להביא את הסיפורים שלהן/ם אל קדמת הבמה המשפטית, בית המשפט מונע את כניסתן/ם לפנתיאון הלגיטימיות וההכרה. אמנם המשפט תופס עצמו כ"אקטיביסט", המתמקד בקביעת ערכים ונורמות משפטיות היוצאות חוצץ נגד כוחו של השלטון, אולם ככל שהדבר נוגע לקהילות עם נרטיבים מתחרים, כמו המזרחיות/ים בישראל, למעשה הוא מחיל תפיסות דוקטרינריות שמרניות, המגוננות על האתוס המכוון של המדינה שממנה הוא יונק את הצדקתו ואת בסיס הלגיטימיות שלו.

בג"צ הקשת הדמוקרטית המזרחית, 2000

מקרה מבחן מעניין לשקיפותו של הנרטיב המזרחי הוא בג"צ הקשת הדמוקרטית המזרחית משנת 2000.²² הדיון בפסק הדין הזה חשוב ביותר בהקשר של ספר זה, שכן הוא חושף את השיח הציוני-הגמוני של בית המשפט, הסותם את הגולל על הסיפורים המזרחיים של המשתכנות המתקנות.

כמוסבר לעיל, דיירות/י הדיור הציבורי, רובן/ם מזרחיות/ים, חיות/ים בדירות ציבוריות השייכות למדינה ומנוהלות על ידי חברות משכנות שונות. זכותן/ם בדירות היא חוזית בלבד, ומוקנית להן/ם בתנאי שכירות קצרת מועד שניתן להפסיקה לאלתה. אף שמדי פעם יזמה הממשלה מבצעים של מכירת דירות ציבוריות במחירים מסובסדים, היא מעולם לא הכירה, כעניין של מדיניות, בזכותן/ם הקניינית של דיירות/י הדיור הציבורי על בתיהן/ם. למדיניות זו, כפי שתוארה לעיל, השלכות רבות על יכולתן/ם של המזרחיות/ים להיות בעלות/י נכסים ולהגדיל את העושר וההון המשפחתי שלהן/ם.

בניגוד ליחס זה כלפי המזרחיות/ים, אפשרה המדינה לחקלאיות/ים במושבים הוותיקים, בקיבוצים וביישובים הקהילתיים להעביר מקרקעי ציבור בהסדרים שבפועל היו עדיפים מאלו שחלו על תושבות/י הדיור הציבורי,²³ ולעשות שימוש בקרקעות אלה לצורך בנייה. כך למשל התאפשרה העברה בין־דורית של מקרקעין במושבים ל"בן ממשיך", שעה שדיירות/י הדיור הציבורי לא נהגו מהטבה זו. בנוסף, בשנות התשעים קיבלה רשות מנהל מקרקעי ישראל דאז שרשרת החלטות,²⁴ שקבעו כי עם שינוי הייעוד של קרקע חקלאית לקרקע לבנייה יקבלו המחזיקות/ים בה פיצוי על בסיס שוויה של הקרקע בעת הפשרתה. לובי חקלאי חזק החל לפעול במטרה לעגן החלטות אלה בחוק, והוגשו שלוש הצעות חוק בעניין.²⁵ משמעות ההחלטות השונות היא מתן הטבות ענק לחקלאיות/ים בעבור אדמות שברובן לא היו שלהן/ם מעולם — הטבות שאפשרו לחקלאיות/ים לרכוש את האדמות לאחר הפשרתן במחירים נמוכים או לחלופין לקבל פיצוי ממנהל מקרקעי ישראל לאחר השינוי בייעוד הקרקעות.

הקשת הדמוקרטית המזרחית עתרה לבג"צ נגד החלטות אלה בדבר הפשרת הקרקעות החקלאיות, עיגון זכויות החקלאיות/ים בקרקע והענקת פיצויים גבוהים. עיקר הטיעון בעתירה התבסס על עקרון השוויון והתמקד בחלוקה הלא שוויונית של נכסי ישראל למגזר אחד, המהווה 3% בלבד מאזרחיות/י ישראל, בהתעלם ממגזרים אחרים כמו דיירות/י הדיור הציבורי. חלוקה לא שוויונית זו, כך נטען, סותרת למעשה תפיסות של צדק חלוקתי, המחייבות הענקה של משאבי המדינה לקבוצות מוחלשות. כמו כן, טענה הקשת, למדיניות מפלה זו תהיינה השלכות קשות בהעמקת הפערים החברתיים והחרפת הסגרגציה בין האשכנזיות/ים למזרחיות/ים.²⁶ בית המשפט העליון קיבל את העתירה וקבע, כי החלטות מועצת מקרקעי ישראל העניקו הטבות מופרות ובלתי מוצדקות וכי הן בטלות מחמת חוסר סבירות קיצונית ופגיעה בעקרונות הצדק החלוקתי, ובלשונו: "החובה לשקול שיקולים של צדק חלוקתי היא חלק בלתי נפרד מסמכותה של רשות מינהלית, אשר בסמכותה להחליט על הקצאת משאבים...".²⁷

ביטויים כמו "הישג גדול לחברה הישראלית", "פסיקה היסטורית"

וכדומה²⁸ ליוו את ההחלטה. לכאורה, עניין לנו בפסק דין תקדימי ובעל חשיבות היסטורית, המכיר בזכות של כלל אזרחיות/י ישראל ליהנות משוויון. פסק דין המעיד על "אקטיביזם שיפוטי", שכן הוא פוסק לטובת ערכים ליברליים של שוויון וצדק חלוקתי ובכך מבטא את חתירתו למיקומו כ"כלי חברתי" לקידום ערכים אלה.²⁹ בית המשפט מתערב בהחלטות הרשות ומצהיר על פעולותיה כבלתי חוקיות, ואף מרחיב את שיקול דעתו באמצעות החלה של דוקטרינת הסבירות, שלפיה הוכרזו מעשיה של הרשות כבלתי סבירים. מאוטר רואה בהנמקה המבוססת על סבירות המעשה המנהלי את אחד הביטויים המשמעותיים ל"אקטיביזם שיפוטי".³⁰ דפנה ברק-ארז, למשל, מסבירה כי פסק דין הקשת הוא "שיאה של התפתחות הדרגתית לעבר הרחבת הביקורת השיפוטית על פעילותו של המנהל",³¹ תוך מעבר מהחלטות שיפוטיות המבוססות על הנמקות של שוויון אישי, שבהן בית המשפט דן בכל מקרה לגופו, "אל דיון המשתרע גם לעבר שאלות של שוויון קבוצתי".³² חשיבותו של פסק הדין מתבטאת לשיטתה לא רק בקבלת העתירה של הקשת, אלא אף בעצם חתירתו של בית המשפט לבסס את הכרעתו על שיקולים של שוויון קבוצתי וצדק חלוקתי³³ שיש בהם כדי למנוע מקבוצות אינטרסים חזקות ליהנות מהחלטות לא שוויוניות של הרשות.³⁴

למרות כל זאת, לדעתי אין לפסק הדין חשיבות היסטורית מרחיקת לכת והוא אינו הישג גדול כפי שמתיימרות/ים להציגו. אינני סבורה חלילה שפסק הדין אינו חשוב. דא עקא, שמעבר למשמעות הסימבולית העמומה שלו אין הוא מציב על הבמה את הנרטיב שמתוכו צמחה העתירה. פסק הדין נכתב על ידי השופט תיאודור אור, המבסס אותו על ניתוח של התשתית הנורמטיבית העומדת בבסיס פעולות המנהל³⁵ וסומך את החלטתו על שיקולים משפטיים-מנהליים של סבירות וחוסר סמכות. בנוסף, שיקולים של הגינות, שוויון וצדק חלוקתי מלווים את הרטוריקה של בית המשפט. פסק הדין יכול להיקרא אם כן כמו כל פסק דין אחר העוסק בשאלות של שוויון ואפליה, ללא אזכור של הנרטיבים המזרחיים.³⁶ בית המשפט ביקש להציג פסק דין שהוא כביכול משפטי גרידא ואינו נותן מקום לשיקולים פוליטיים. בהווייתו הליברלית, בית המשפט חושש מהגדרתו כפוליטי, שכן הגדרה זו מאתגרת, מטשטשת

ומקעקעת את גבולות החשיבה הליברלית ואת העקרונות העומדים בבסיסה כמו עיקרון החוקיות, שלטון החוק והפרדת הרשויות. כך למשל, התפיסה היא שמשפט פוליטי, בהקשר של משפט פלילי, פוגע בזכויות הנאשם/ת להליך הוגן, נוגס בניסיונו של המשפט להיות עיוור לשיקולים חיצוניים למעט אלה המשפטיים "גרידא" ופותרת פתח ל"חיסולו" של מושג הצדק.³⁷ כך למשל המשיבות/ים לעתירה טענו, כי היא אינה שפיטה משום שהיא עוסקת בשאלות פוליטיות-אידיאולוגיות הנוגעות למדיניות הקרקעית של המדינה. בית המשפט מתייחס בקצרה לטענה זו בסוף פסק הדין וקובע:

אמנם מדובר בהחלטות שברקען גם שאלות אידיאולוגיות, אך בית המשפט אינו עוסק בהיבט זה שלהן. הוא בוחן את חוקיותן, כשם שהוא בוחן את חוקיות החלטות ומעשי המינהל ומעשיו האחרים [...] ענייננו אינו שונה מעתירות אחרות שתקפו החלטות של גורמים מינהליים שונים, ולהכרעה בהן היו השלכות פוליטיות או אידיאולוגיות, ובית משפט זה לא ראה מנוס מלדון ולהכריע בחוקיותן של אותן החלטות.³⁸

לשיטתי, בג"צ הקשת הוא משפט פוליטי שבו בית המשפט משקף ערכים הגמוניים ציוניים. קריאה ובחינה מעמיקה יותר של פסק הדין תוך שימוש במתודולוגיה ההקשרית, השמה במרכז את הפרט בהקשרה/ו הקבוצתי וההיסטורי, תחשופנה בפני הקוראת את הנרטיב ההגמוני של בית המשפט המסתתר בעצם היעדרו, ותגלנה כיצד בית המשפט הופך את הניצחון של הקשת לניצחון של ישראל (ושלן) עליה. חריס, לחובסקי וקדר, המאזכרים בקצרה את בג"צ הקשת, רואים בעתירה זו דוגמה לחדירת ההיסטוריה להיכל בית המשפט ולהתייחסותו "לעבר הישראלי ולנרטיבים מתחרים על אודותיו".³⁹ בניגוד לכך, אני סבורה שהכותבים מתעלמים מהשאלה החשובה איזה עבר ואיזה נרטיבים בוחר בית המשפט לאמץ ולקדש.

הפרשנות שאני מציעה לפסק הדין, על הנרטיב השיפוטי שבו, מראה כי אין עסקינן במשפט "רגיל" אלא בניסיון "לסווג את הסיפור לקטגוריות משפטיות אשר נוטות להסתיר את המציאות הבעייתית

מתוכה צמחה⁴⁰ העתירה. לגישתה של ליאורה בילסקי, ניסיון זה ליצור קטגוריות משפטיות "יבשות", המונעות הבנה של המציאות שממנה צמחה העתירה, הוא־הוא הפוליטי.⁴¹ כך למשל, כאשר השופט אור מתאר את הצדדים לעתירה, הוא מתאר את הקשת כ"תנועה חברתית אל מפלגתית וחוץ פרלמנטרית". אור ממשיך בתיאור העותרת, כשהוא מצטט מכתב העתירה וכותב כי "בין יתר מטרותיה" העותרת מחויבת "להיאבק למען מימוש זכויות הפרט הפוליטיות, התרבותיות והחברתיות־כלכליות של כל אזרחי החברה הישראלית [...] תוך נקיטת עמדה של חלוקת משאבים צודקת ורחבה בין כל קבוצות האוכלוסייה בישראל".⁴² מקריאה של כתב העתירה רואות/ים, כי הקשת הגדירה את עצמה באופן רחב יותר והקפידה להכניס את הממד האתני להגדרתה: "היחזמה להקמת התנועה באה מקרב נשים וגברים בנות ובני הדור השני והשלישי של יוצאי ארצות ערב והמזרח, הבאים מכל חלקי הארץ ומייצגים רבדים שונים של החברה הישראלית".⁴³ ואולם בית המשפט השמיט את הממד האתני של זהות העותרת, הגם שזאת הקפידה על הגדרתה כמזרחית, והותיר חלקים אלה בזהותה שקופים ובלתי נראים. למעשה, מבדיקה שלי את פסק הדין עלה, כי הפעמים היחידות שבהן נעשה שימוש במילה מזרחי הן באזכורים של פסקי הדין בנק המזרחי המאוחד בע"מ ג' מגדל כפר שיתופי⁴⁴ ו"פרי העמק" — אגודה חקלאית שיתופית בע"מ ג' שדה יעקב — מושב עובדים של הפועל המזרחי להתיישבות חקלאית שיתופית בע"מ.⁴⁵

בעשותו כן, ביטא בית המשפט את אי־רצונו לתת במה לנרטיב המזרחי של הקשת ולהעניק לפסיקתו ממד של משפט פוליטי מכונן, המהווה כפי שכותבת בילסקי "צומת חברתי חשוב אשר בו נבחנים מחדש ובאופן ביקורתי גבולות הזהות הקולקטיבית על ידי הנגדתה לאחר [...] אשר מתריס עליה ומקדם נרטיב זהות אלטרנטיבי".⁴⁶ בכך מונע בית המשפט את כינונו של שיח פוסט־ציוני/קולוניאלי שממקם במרכזו, כפי שכותב שמיר, את ה"מְסַפֵּר" ("who speaks") שהודר ודוכא ואת הנרטיב שלו, ושמאפשר לו לבטא סיפור של ניסיון חיים אחר ואלטרנטיבי ולכתוב היסטוריות חדשות שמקעקעות את בסיס הלגיטימיות של נרטיבים קודמים.⁴⁷ בית המשפט המשיך אם

כן במסורת הדיכוי וההשטחה של מרכיבי הזהות של הקשת, שמתוכם נולדה העתירה. בעשותו כן פספס בית המשפט, ולא במקרה, את המטרה העיקרית של העתירה.

זאת ועוד, הקשת ייחדה בכתב העתירה כמה סעיפים לתיאור ההקשר ההיסטורי שמתוכו צמחה העתירה, תוך התעכבות על תיאור של מדיניות השיכון המפלה שנקטה ישראל, כפי שפרשתי לעיל. כך למשל, סעיפים 43–45 בכתב העתירה מתמקדים במדיניות השיכון המפלה ועומדים על המדיניות של העדפת ההתיישבות החקלאית על פני דיירי הדיור הציבורי:

ההבדלים בין הקבוצות לא התבטאו רק בשטח ההקצאות, אלא גם בתנאי ההקצאה ובמיוחד בניסוחם המשפטי. תהליך זה יצר קטגוריות החזקת מקרקעין מובחנות. ביישובים כגון שכונות ועיירות הפיתוח (בעיקר בדיור ציבורי) שעיקר אוכלוסייתם מזרחיים, הוקצתה הקרקע בתנאי שכירות קצרת מועד [...]

הקשת הקפידה להבחין בין הצדדים המעורבים ונתנה להם שמות: מזרחיות/ים לעומת ההתיישבות החקלאית הוותיקה. בפסק הדין, לעומת זאת, הופכים הצדדים הללו לצד אחד בעל שם — החקלאיות/ים — לעומת צד אחר שמכונה "מגזרים שונים בציבור"⁴⁸ או "מגזרים אחרים באוכלוסייה"⁴⁹. לכל אורכו של פסק הדין, לרבות הסעיפים שבהם מתאר בית המשפט את טענות הקשת, אין לצד המזרחי שם ואין לו זהות והוא הופך להיות "שונים" ו"אחרים". כך למשל מתאר בית המשפט את אחת מטענותיה של הקשת:

על רקע זה טוענים העותרים, כי ההחלטות נגועות בהפליה, בהעדיף את המגזר החקלאי על פני מגזרים אחרים באוכלוסייה. הפליה זו, כך טוענים העותרים, הנה חלק מהפליה מתמשכת שבאה לידי ביטוי גם בכך שלאורך השנים הוקצו הקרקעות החקלאיות במדינה באופן לא שוויוני. העדפה זו, כך הם סבורים, פוגעת בשוויון ובאינטרס הכללי של החברה לשימוש נאות במקרקעיה.⁵⁰

מעניין ואף תמוה, שבאותה מידה שבה בית המשפט מתעלם מהמזרחיות כיישות, מסיבה לא ברורה נמנעה הקשת עצמה בכתב העתירה שלא

מהענקת שם ונראות לצד השני, קרי אשכנזיות/ים, ובחרה תחת זאת לכנות/ם "חקלאיות/ים" ר"התיישבות ותיקה". למזרחיות/ים, לערביות/ים ולבדואיות/ים יש זהות, אך למקרבן/ת שלהן/ם אין זהות, למעט אזכור עמום של המגזר החקלאי. מעניין שבהקשר הערבי העתירה מאזכרת היטב את הצדדים, ומציינת כי הערבי/ה מופלית/ת ביחס ליהודי/ה.⁵¹ גם במושגים של גזענות ועוול לא נעשה שימוש. יתרה מכך, בדיבור על ההתיישבות החקלאית ה"ותיקה" לעומת ה"עולים" יש ביטוי לגילנות (אייג'וס), הממקמת את המזרחיות בשיח של היררכיה על בסיס ותק ובכך משמרת את אותה שפה גזענית המייצרת הבחנות. למי שלא מכירה את ההקשר הרחב, העתירה יכולה אפוא להיקרא כאילו עניין לנו באפליה של מזרחיות/ים, כשלצד המפלה אין שם ואין זהות. בכך החמיצה הקשת עצמה הזדמנות חשובה להנכיח את נושא הגזענות האשכנזית כלפי מזרחיות/ים ובחרה תחת זאת בלשון ניטרלית, בצד "מזרחי" שאין לו מקרבן/ת, כאילו האפליה בדיור היא תוצר של מה שהעותרות/ים מכנות/ים "מנגנון ההקצאה",⁵² תוצר של "יד נעלמה" שאיננה משוקעת בהקשר היסטורי רחב ועמוק של גזענות.

אין בעתירה ולו פסקה אחת שממקמת את הדיור הציבורי בהקשרים היסטוריים של גזענות, למצער בהקשר של משטר המקרקעין של ישראל, ולדעתי יש בכך משום טרפוד של רעיון תיקון העוול כלפי מזרחיות/ים ושעתוק של אותן אמות מידה גזעניות, שלא מאפשרות לקרבן/ית הדיכוי ליתן לקורבנותה שם והנכחה ולכוון יד מאשימה נגד המקרבן/ת שלה. עולות פה שאלות רחבות נוספות בהקשר של ייצוג, פוליטיקה של זהויות, שימור יחסי כוח, זהות המספר/ת, קול וניכוסו של קול, ובכלל שאלות בנוגע למחויבות של ארגוני זכויות אישה/אדם ישראליים והשמאל האשכנזי בכלל לנושאים "מזרחיים", לרוב חברתיים, והתמקדותם לרוב בהקשרים פוליטיים בעיקר בנוגע לפלסטיות/ים תוך יצירה מכוונת של היררכיה, שאני קוראת לה היררכיה של סבל, ויריבות כפויה ביניהן/ם — פריבילגיות ששמורות רק לאלטיות אשכנזיות. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שאת העתירה כתבו עורכות/י דין אשכנזיות/ים ממשדרו של עורך הדין אביגדור פלדמן, אחד ממשרדי עריכת הדין המובילים בישראל בתחום

זכויות אדם (ואישה?), ולא עורכות/י דין מזרחיות/ים עם תודעות מזרחיות-חברתיות מובהקות. ייתכן וזהות הצד האשכנזי עלתה בכתבי דין אחרים ואולי אף בדיון בעתירה. אינני יודעת. כך או כך, בעתירה עצמה אין אזכור של אשכנזיות/ים כצד בעניין.

לסיכום, גם העתירה וגם פסק הדין, כל אחת/ד ממקומה/ו, בוחרות/ים להע/אלים את הצד השני.

היבט מעניין נוסף שעולה מבג"צ הקשת הוא שלא זו בלבד שבית המשפט משטיח את מרכיבי הזהות של העותרת ומותר אותם ב"אחרותם", אלא שבחלקים מסוימים של פסק הדין הוא משתמש ברטוריקה ציונית המשמרת את האתוס המכוון שעליו קמה ישראל — אותו אתוס שאליו התייחסתי לעיל כמי שמדיר ממסגרתו את המזרחיות/ים.⁵³ כך לדוגמה כותב השופט אור:

המקרקעין הם נכס יחיד במינו מבין נכסיה של המדינה. קשה להפריז בחשיבותם לחברה ולמדינה. אם האומה ומפעלה התרבותי הם ה"נשמה" של העם, הרי שמקרקעיה הם ה'גוף' שלו [...] על כן, המקרקעין הם משאב חיוני מאין כמותו ובעל ערך רב. יש להם חשיבות גדולה במיוחד במדינה כמו ישראל, אשר גבולותיה צרים, צפיפות האוכלוסיה בה גדולה ובהיותה ארץ קולטת עולים.⁵⁴

יתר על כן, בהתייחסו לחלק מטענות החקלאיות/ים נוקט בית המשפט גישה אחרת, תוך שהוא מאמץ את הסיפור של המגזר החקלאי. המשיבות/ים טענו, כי תרמו במשך שנים לישראל ולהתפתחותה ועל כן זכאיות/ים הן/ם להטבות עם הפשרת הקרקעות החקלאיות. בית המשפט דחה אמנם את הטענות הללו בהתבסס על עקרונות של צדק חלוקתי ושוויון, אולם לא עשה זאת לפני שסיפר בקצרה את סיפורן/ם של החקלאיות/ים:

בעניינינו עלתה השאלה, מה משקל יש לתת לזכויות של ההתיישבות החקלאית על מסגרותיה השונות על רקע תרומתה ההיסטורית למדינה ולבטיחונה. אכן, אין לחלוק על חשיבות תרומתה של ההתיישבות החקלאית לארץ ישראל ולמדינת ישראל. המתישבים

החקלאיים עיבדו את קרקעות המדינה תקופה ארוכה כשהם חדורי אידיאולוגיה ונכונות לתרום למפעל הציוני. רבים מן היישובים החקלאיים הוקמו כיישובי ספר אשר התוו את גבולות המדינה, שמרו עליהם והקנו לתושבים במרכז הארץ ביטחון. המתישבים החקלאיים תרמו אף לפיתוח החקלאות והתוצרת הישראלית.⁵⁵

אם כן, בית המשפט מקבל את העתירה ובו־בזמן מחזק ומתקף את כוחו של השלטון ואת האתוס הציוני שעליו הוא מתבסס ושממנו הוא יונק את הצדקתו. שמיר חקר מהלך זה, של פסיקה נגד השלטון מחד גיסא ותיקופו מאידך גיסא, בהתייחס לכמה פסקי דין הנוגעים למדיניות ישראל בשטחים הכבושים ונחשבים ל"תקדימים" בשל פסיקת בג"צ לטובת העותרים הפלסטינים.⁵⁶ כך למשל בפסק דין אלון מורה ביטל בית המשפט העליון הפקעת אדמות מידיהם של פלסטינים, וקבע כי יש לפנות את היישוב היהודי שהוקם עליהן.⁵⁷ פסק הדין זכה לביקורות נלהבות ובית המשפט העליון קיבל לגיטימציה לכוחו כחוד החנית בשמירה על זכויות האישה והאדם נגד כוחו השרירותי של השלטון.⁵⁸ שמיר לעומת זאת טוען, כי תקדימיותם של פסקי הדין הללו היא סימבולית בלבד, ועיקרה ביסוס מעמדו של בג"צ מצד אחד ומתן לגיטימציה לשלטון מצד שני. בג"צ, לטענתו, שאף לבסס את כוחו כסמכות המוסרית העליונה יותר משהיה מעוניין לקבל את העתירות שהוגחו לפניו.⁵⁹ לדבריו, פסקי הדין מעולם לא יושמו בפסקי דין מאוחרים יותר, ואף נתנו לשלטון הזדמנות "לשפר" את יעילותם ואת "חוקיותם" של ההליכים והפרוצדורות שזכו לביקורתו של בג"צ בחלק מפסקי הדין "התקדימיים" ואף עמדו בבסיס ההחלטות לקבל את העתירות.⁶⁰ שמיר טוען, כי פסקי הדין "התקדימיים" מנסים אמנם לשוות למשפט חזות עצמאית וביקורתית, אלא שהם אינם אלא "כסות ומסיכה"⁶¹ לכוחו של השלטון, המאפשרות לו להצדיק את מדיניותו כחוקית ומשוות לו חזות מוסרית ואתית בעיני עצמו ובעיני העולם המערבי.⁶²

בעתירתה ניסתה הקשת למנוע את המשך האפליה של מזרחיות/ים דיירות/דיירי הדיור הציבורי לעומת החקלאיות/ים, ובמקום זאת יצאה

את בית המשפט כלעומת שבאה — הנרטיב המזרחי לא הוכר בפסק הדין ונותר אילם. הקשת אמנם זכתה בעתירה, אולם בעודו מכיר בעתירה דחה בית המשפט את הבסיס שעליו נשענה. מאבקה של הקשת הוא מאבק פוליטי על חלוקת הכוח והמשאבים בחברה באופן צודק ושוויוני. כדי להבין את המשפט, כותבת בילסקי, "אין די בפנייה אל מערכת החוקים ומקורות משפט מחייבים. חקר הרטוריקה מעיד שמשפט אין ללמוד במנותק מקהילה".⁶³ למרות זאת, פסק הדין אינו מציב על הבמה את הנרטיב והסיפורים המזרחיים שמתוכם צמחה העתירה. בכך לא הצליחה הקשת לממש את המטרה שלשמה, לדעתי לפחות, הגישה או היתה צריכה להגיש את העתירה — לכוון תודעה וזהות מתחרות לאלה של המדינה ולתת להן במה ונראות, מאבק שאינו רק על הבעלות על הבית והאדמות אלא גם על הכרה ולגיטימיות.

במהלך מעניין זה, של קבלת העתירה וחיזוק מעמדו של בית המשפט כחוד החנית של שלטון החוק תוך שימוש בריזומני באתוס הציוני המדיר והתעלמות מוחלטת ממרכיבי הזהות המזרחיים, הבלית בית המשפט את מה שניסה להסתיר: את הפוליטיות שלו.⁶⁴

בית משפט שאיננו מסוגל להכיר בסיפורים המזרחיים באחד מן התיקים המוכרים והמתקשרים בישראל, איננו יכול להתיר לעצמו להכיר בהקשר ההיסטורי שבתוכו נולדה תופעת ההשתכנות המתקנת, כל שכן כאשר המשמעות היא מתן "הכשר" להפרת החוק. בכך איני גורסת כי בתי המשפט הם נטולי תפקיד ואחריות בשיח זה של תיקון עוולות. נהפוך הוא, לבתי המשפט תפקיד חשוב בקידום זכויות האישה והאדם ובקידום השיח על תיקון עוולות עבה כך לדוגמה באחד מפסקי הדין של בית המשפט העליון בדרום אפריקה, שעסק בשאלת הזכויות הקנייניות של עובדות/ים שחורות/ים בחוות שבהן עבדו וחיו וכן בשאלת ההגנה עליהן/ם מפני פינוי מחוות אלה, הדגיש בית המשפט את חשיבות ההכרה והזיכרון של העוול ההיסטורי שנעשה לאפריקאיות/ים: "חשוב לתת את הדעת על כך ש [...] בארצנו, הבעלות על הקרקע היתה בפועל מעבר להישג ידם של רוב השחורים".⁶⁵

בפסק דין אחר, שעסק בשאלת פינויין/ם של משתכנות/ים שחורות/ים ושנחשב לאחד מפסקי הדין המובילים בתחום הזכויות

החברתיות-כלכליות בדרום אפריקה, קבע בית המשפט החוקתי כי הרשויות היו צריכות לעשות כל שביכולתן כדי לספק פתרונות דיור לאותן/ם משתכנות/ים וכי עד שלא ימצאו להן/ם פתרונות דיור, אין לפנות/ם.⁶⁶ בכך נתן בית המשפט תוקף לעקרונות החוקה הדרום-אפריקאית — שימת קץ למשטר האפרטהייד וקידום ערכים של צדק ושוויון.⁶⁷ אולם למרות תפקידם החשוב של בתי המשפט, אין הם יכולים ליטול את התפקיד הראשי בתיקון עוולות העבר; מתפקידו של הממסד הפוליטי ליטול חלק גם הוא בשינוי ותיקון. מאבק לחלוקה צודקת של אדמות ורכוש אינו יכול להצליח ללא שינוי מוסדי אמיתי. כך למשל טוענת סוזן דודס בהקשר של עמים ראשונים: "שאלת המענה הצודק לתביעתם של עמים ראשונים לאדמה אינה צריכה להתמקד רק בחלוקת הקניין בתוך המדינה, אלא גם בלגיטימיות של ריבונותה של המדינה".⁶⁸

המעבר של דרום אפריקה ממשטר לא דמוקרטי לדמוקרטי, תוך שינוי ותבנות מחדש של מוסדות המדינה על בתי המשפט והרכיבים, הוא שאפשר לבתי המשפט לקחת חלק אקטיבי יותר בקידום תיקון עוולות העבר. כך לדוגמה מתקיימת בדרום אפריקה רשת נרחבת של חקיקה הנוגעת לרפורמות בקרקע,⁶⁹ שמטרתן העברת בעלות בקניין וברכוש לשחורות/ים שהאדמה נגזלה מהן/ם ונמנעה מהן/ם זכותן/ם ליהנות מהקצאת קרקעות. ללא שינוי מוסדי וחקיקתי, בתי המשפט של דרום אפריקה לא היו פוסקים כפי שפסקו לעיל. בישראל, לעומת זאת, מוסדות המדינה הם אותם מוסדות היסטוריים שהניחו את הבסיס לדיכוי ולאפליה, והם אותם מוסדות הממשיכים במסורת זו כיום.

משפט המדינה אינו מכיר בנרטיב המזרחי ובחשיבותו, ודאי לא ככזה שמצדיק פעולות שמבחינה פורמלית הן הפרה של החוק. כפי שאראה בהמשך, כל תיקי ההשתכנות מסתיימים בפינוי וטענות על מצוקה אינן מתקבלות, וכן לא מתקבלות טענות על גזענות, הדרה תרבותית ואפליה היסטורית: כולן נתפסות כטיעונים רדיקליים ומסיתים, המאיימים על הסדר הציבורי הקיים ובעיקר על משפט המדינה ועל ההצדקות לקיומו. הכרה בטיעונים אלה משמעה הכרה של המשפט בהיותו מוסד מעוול

שנוסד על ידי מוסדות המדינה המעוולים. משפט המדינה, אם כן, לא רק שאינו יכול להעניק למשתכנות בית, אלא שהוא אף אינו יכול להכיר בנרטיב שלהן כלגיטימי.

פרק חמישי

— "מפתח תמורת מפתח"¹ —
תיקי השתכנות מתקנת
בבתי המשפט

האבן היא רכה כשעווה,
טריבוניים הם קשים מאבנים:
שקטה האבן, לא תפגע באיש,
והטריבוניים בלשונם גוזרים
דינם של בני אדם למוות.

ויליאם שייקספיר, "טיטוס אנדרוניקוס", מערכה 3, תמונה 1²

בחלק זה של הספר אעמוד על כמה פסקי דין לפינוי שניתנו בעניינן של משתכנות מתקנות, שאת חלקן ייצגתי חשוב לציין, כי מלאכת הליקוט של פסקי הדין היתה קשה מאוד. אין הכוונה לומר כי אין פסקי דין של פינוי, אולם לרוב אלה החלטות קצרות שאינן מפורסמות במאגרי המידע המשפטיים משום שכפי שכותבת נטע זיו, הן אינן "נתפסות כבעלות ערך תקדימי (איש לא ילמד אותן בפקולטה למשפטים, למשל), והן נותרות עלומות ואנונימיות בינות הקלסרים הרבים על מדפי מזכירויות בית המשפט עד שמוצאות את מקומן בארכיון"³. מרבית הפינויים של הנשים המשתכנות, לפחות כפי שעולה מהנתונים שאותם קיבלתי בזמנו מחברת עמיגור, הם פינויים ללא צו שיפוטי במסגרת פרק הזמן המותר לעשיית דין עצמית.⁴ משיחות

שקיימתי בעבר עם בכירות בחברת עמיגור, לרבות המנכ"ל, יובל פרנקל, עולה כי הנטייה היא להגביר את האכיפה כדי לגלות השתכנויות במועד ולמנוע את הצורך בפנייה לערכאות המשפטיות. לפי דבריו של רפי נבון, מי שהיה אז מנהל מרחב אשדוד של החברה, בשנים אלה אף הוגבר מערך הבקרה והפיקוח על דירות ריקות באמצעות ביקורים שבועיים תכופים של רכזי השטח של החברה.⁵

משתכנות מתקנות שאינן מתגלות בסמיכות להשתכנות נתבעות כאמור בבית המשפט. לכאורה, זוהי "האופציה" המועדפת מבחינתן: ניהול תיק משפטי כאשר המשתכנת מתגוננת, מתייצבת לדיונים ומיוצגת עשוי לדחות את הקץ במובן זה שהוא עשוי להעניק לה זמן שאול שבו תישאר בביתה, גם אם באופן זמני.⁶ אולם בסופו של התהליך, גם במקרים שבהם ישנה החלטה מנהלית של משרד השיכון לאשר לה זכאות לדירה ציבורית, התרחיש השיפוטי צפוי. הטענה כי ההשתכנות היא אקט של הישרדות נתפסת כטיעון חתרני, המנסה להכשיר הפרה של החוק ועשיית דין עצמית. במקרים שבהם עולים טיעונים חוקתיים, כמו במקרה של אניטה, שעליו אתעכב בהמשך, בתי המשפט לא מקבלים את הטיעון שלפיו זכותן של המשתכנות לדיור עדיפה על זכותה של המדינה לקניין. הלכה למעשה, כל תיקי ההשתכנות מסתכמים בפינוי.

כאשר הם מכריעים בתביעות פינוי נגד משתכנות מתקנות, במסגרת מגבלותיהם המוסדיות, בתי המשפט לא נותנים דעתם להתנהלות החיים שלהן דרך משקפי המציאות החברתית, התרבותית וההיסטורית שלהן. בתי המשפט לא מגלים מודעות לסיפוריהן, לחוויותיהן, לניסיוןן ולקשייהן של הנשים המשתכנות, כנשים שחייהן מתנהלים תוך התמודדות עם מציאות מתמשכת של חסרון כיס ומצוקה חברתית וכלכלית בעלת שורשים היסטוריים עמוקים. כמו כן, במקרים רבים נשים אלה אינן ממצות את זכויותיהן על פי חוק, החלות עליהן בהתאם לכללי התנהגות "רציונליים" או בהתאם למודל האדם ה"אוטונומי".⁷ על אף האמפתיה של חלק מהשופטות/ים למצוקתן של הנשים המשתכנות, הן/ם מבססות/ים לבסוף את פסיקתן/ם על סעיפי חוק בלבד: נשים המשתכנות בדירות ציבוריות פנויות מפרות את החוק ונחשבות כמסיגות

גבול שיש לפנותן. כידוע, טעמים של מצוקה ומוחלשות אינם מהווים עילה משפטית מוכרת המצדיקה השתכנות.

הקושי הרב באיתור נגיש יחסית של החלטות אלה וקוצר היריעה כאשר הן כבר מאתרות, מדגישים את מנגנוני הכוח המורכבים והדכאניים המופעלים על הנשים המשתכנות. הם מבליטים את דרך הפעולה של המנגנון המשפטי, שאינו רואה לנכון לפרסם פסקי דין אלה ולהעניק הכרה, נראות ושם לתופעה מרתקת ומורכבת זו של השתכנות מתקנת ולנשים המשתכנות עצמן. כמו כן, ברוב המקרים עסקינן בנשים שאינן מיוצגות⁸ ואינן מתייצבות לדיונים בבתי המשפט, וכתוצאה מכך ניתנים נגדן פסקי דין לפינוי בהיעדרן. גם כאשר הנתבעות מתייצבות, ניתנים נגדן צווי פינוי קצרים ולעתים הם אף ניתנים בהסכמתה של המשתכנת. יתרה מכך, פסקי הדין אינם פורשים את כלל סיפורה של האישה המשתכנת, כך שקשה לגזור מהם מאפיינים המשותפים לכלל פסקי הדין.

הן בשנת 2006, עת כתבתי את עבודת התזה לתואר שני, והן בשנת 2013, עת כתבתי את עבודת הדוקטורט, פניתי אל כמה חברות משכנות, ביניהן עמיגור ועמידר — שתי החברות לדיור ציבורי בעלות הפריסה הארצית הגדולה בישראל. בהנחיית המנכ"לים שלהן אותרו בעבורי התיקים הרלוונטיים, ובמרבית המקרים קיימתי פגישות עם נציגת החברה המשכנת שמסרה לי פרטים על המשתכנת, נסיבות חייה, מוצאה האתני ועוד. אין דרך להוכיח כי התיקים הללו הם מדגם מייצג, אולם מהפגישות הללו עולים בכל זאת דפוסי מעניינים החוזרים על עצמם. העובדה שיכולתי להיחשף לסיפור חייהן של המשתכנות הללו היא חשובה ביותר, שכן דרך הסיפורים — בניגוד לפסקי הדין הקצרים — ניתן להבין את ההקשר שבתוכו נולדה תופעת ההשתכנות המתקנת. בשל החשיבות של סיפור חייהן של נשים אלה, שהגעונות כלפיהן הופכת אותן לשקופות, אפרוש כאן במידת האפשר את סיפוריהן. אף שהמקרים שאתמקד בהם בהמשך אינם חסויים, נמנעתי מלהשתמש בשמן האמיתי של המשתכנות כדי להגן על פרטיותן.

משתכנות "פולשות" להיכלות בתי המשפט

אניטה

ת.א. 7943/01, עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע' מ'

סיפורה של אניטה ייפרש בהרחבה, שכן ייצגתי אותה הן במסגרת האזרחית של הפינוי בבית משפט השלום והן במסגרת המנהלית של מיצוי הזכות לדירה ציבורית בבית המשפט לעניינים מנהליים, ויש בידי פרטים רבים החשובים לענייננו.

אניטה היא אחת הנשים החזקות ביותר שאני מכירה, באמצע שנות הארבעים לחייה, גרושה ואם לשלושה ילדות/ים, הצעיר שבהן/ם כיום בשנות העשרים לחייו. כשפנתה אליי אניטה, היא היתה בתחילת שנות השלושים לחייה ובנה הצעיר היה כבן ארבע. אניטה היא אישה מזרחית, בת למשפחה מזרחית שגרה בדיור ציבורי והיתה למודת קשיים ומצוקה. היא לא סיימה את חוק לימודיה ועזבה את בית הספר לאחר 11 שנות לימוד. היא נישאה בהיותה בת 20, בחודש החמישי להריונה, לאיש שכבר אז היה מכור לסמים קשים.

בשנת 1997, אחרי שנתיים של אלימות, נפרדה אניטה מבעלה ופתחה בהליכי גירושין. אולם גם כאשר החליטה לאחוז במושכות ולהתגרש מבן זוגה, ניטל הכוח מידיה משום שהוא לא שיתף פעולה, לא התייצב לשיבות בית הדין הרבני ולא מילא אחר החלטותיו. תיקי הגירושין שנפתחו נסגרו לא אחת בשל אישיותו פעולה מצד בן זוגה, ואניטה נאלצה לשוב ולפתוח תיקים נוספים בהדגישה את רצונה לחיים בכבוד. לבסוף, ביום 29.6.2003, לאחר שש שנים של התדיינות, קיבלה אניטה את הגט המיוחל וכיום היא אישה גרושה.

משנת 1997 ועד למועד השתכנותה בדירת עמידר התגוררה אניטה בשלוש דירות שונות. על אניטה בלבד, ללא סיוע ותמיכה מפרודה דאז, רבץ נטל הדאגה לשלום ילדיה ולכביטחונן/ם, והיא נאלצה לקיים את משפחה בדוחק רב מקצבת הבטחת הכנסה של הביטוח הלאומי. בפועל, אניטה לא הצליחה לעמוד בתשלומי שכר הדירה והחשבונות השוטפים והחלה לצבור חובות, לרבות כאלה שגבייתם

נאכפה באמצעות ההוצאה לפועל. בנוסף, שלושת ילדיה חלו במחלות שאותן קישרתי למציאות הדיור הגזענית ולעוני שנכפה עליהן/ם, ונזקקו לאשפוזים תכופים. אניטה לא יכלה לשאת עוד את המצוקה הקיומית הקשה שעמה התמודדה, את קשיי הפרנסה המכבידים, את הדאגה המתמדת לילדיה החולות/ים ואת הדאגה בדבר הגירושין. כאשר שמעה שמתפנה דירה ציבורית בניהול עמידר בבניין שבו גרה עד אז בשכירות וחשה כי אין כל מוצא אחר, השתכנה בדירה זו כדי להציל את משפחתה ולהעניק קורת גג, ביטחון וכבוד לילדיה. בשנת 2001 הגישה עמידר תביעה נגד אניטה לפינוי ולמתן סעד כספי על אי־תשלום דמי השימוש הראויים.

במסגרת התביעה לפינוי נתקיימו כמה דיונים בבית משפט השלום בראשון לציון והוגשו בקשות שונות, ביניהן בקשת עמידר למחיקת כתב ההגנה ותגובתה של אניטה. עמידר סברה כי אין לה כל טענת הגנה משום שאין לה זכות החזקה חוקית בדירה שבה השתכנה. עוד נטען, כי טענות בדבר מצוקתה וסיפורה האישי ראוי שיועלו במקום אחר ו"אם בכלל בהוצאה לפועל".⁹ בתגובה, טענתי כסנגורית נסבו בין היתר על זכותה של אניטה לדיור, שבנסיבות העניין, קרי במקרה של השתכנות בדירה ציבורית ריקה, גוברת על זכות הקניין של המדינה. כמו כן, טענתי שאין לפנותה עד שלא תמצה את זכותה להכרה בה כזכאית לדירה ציבורית. במהלך הדיונים בתיק האזרחי החלה אניטה למצות את זכויותיה מול משרד השיכון והגישה בקשה להכיר בה כזכאית לדירה ציבורית. השופט איתן אורנשטיין לא מיהר לפסוק ואפשר לאניטה להמשיך בהליכים מנהליים למימוש זכאותה לדיור ציבורי, תוך שהוא מדרבן את הצדדים למצוא לה פתרון דיורי: "ביהמ"ש מבהיר לצדדים כי מן הראוי לנצל את פרק הזמן על מנת שרשויות המדינה המתאימות [...] ימצאו סידור מגורים הולם כמתחייב מנסיבות העניין המיוחדות של המקרה שלפני", כתב.¹⁰

בתום שנתיים של דיונים החליט השופט אורנשטיין על פינויה של אניטה מהדירה, משום שאין לה כל אחיזה חוקית בנכס. עם זאת, הוא החליט לדחות את הפינוי בשמונה חודשים לשם מציאת פתרון דיורי:

התלבטתי רבות באיתור בסיס משפטי אשר ימנע את התוצאה הקשה של הפינוי — אך אין בנמצא משענת כזאת. הדין לא מכיר בזכויות פולש בנכס, אשר לא הוכיח כל עילה מוכרת בדין המונעת את פינויו ושומה על בית המשפט להורות על פינויו. המדינה היא בעלת הקניין בדירה, ועמידר כשליחתה זכאית על פי חוק המקרקעין תשכ"ט-1969 למלא הזכויות בדירה ובכללם פינויה מכל מחזיק ופולש שלא ברצונה והסכמתה [...] למותר לציין כי טעמים סוציאליים אינם מהווים עילה משפטית מוכרת המצדיקה הימנעות מפינוי.¹¹

בנוגע לזכותה של אניטה לדיור, קובע בית המשפט כי מחובתו לשמור על זכות הקניין כערך עליון:

אין בידי לקבל את טענת ב"כ המלומדת של הנתבעת להיזקק לחוקי היסוד כמשענת למניעת פינוי הנתבעת ובכלל זה הזכות לכבוד. אין צורך להכביר מילים כי קבלת טענות הנתבעת משמעה פגיעה בסדרי שלטון ומשפט בבחינת כל אדם הישר בעיניו יעשה, תוך התעלמות מזכות אדם לקניינו ויצירת אנרכיה. איני מקל ראש בזכות הנתבעת למגורים ראויים אך זכות הקניין ביחד עם משטר תקין ראוי להגנה לא פחותה.¹²

בפועל, בית המשפט גילה אמפתיה ורגישות רבה במהלך כל שנות ההתדיינות וכאמור נמנע מלפסוק במהירות על פינויה של אניטה מביתה. גם כשעשה זאת, פעל מתוך התחשבות בסיפורה של אניטה תוך דחיית צו הפינוי לתקופה לא מבוטלת של שמונה חודשים, כדי ליתן סיפק בידה להמשיך ולמצות את ההליכים המנהליים מול משרד השיכון:

מוצא אני לנכון להפנות את תשומת לב הרשויות למצוקה הקשה של הנתבעת ובני משפחתה וההשלכות החמורות שעלולות להיגרם להם כתוצאה מהפינוי לרבות לבעיות הבריאותיות [...] מן הראוי שימצא פתרון ראוי ויואילו הגורמים הממלכתיים הממונים לפעול למציאת הסדר שיאפשר מגורים לנתבעת ובני ביתה.¹³

ואולם חשוב להדגיש את הפער בין הרטוריקה לבין הפן הפורמלי של הפסיקה. הטענות המשפטיות של אניטה נדחו בסופו של דבר כאמור, במקביל לכניסתה לדירה ולהליכים המשפטיים שהתנהלו נגדה, החלה אניטה בהליכים להסדרת זכאותה לדירה בדיור הציבורי, אולם נדחתה בכל ועדות משרד השיכון משני טעמים. האחד, שמצבה האישי לא התאים לנוהל הקצאת הדירות: אניטה לא היתה אם חד-הורית החיה בנפרד מבן זוגה תקופה של שנתיים לפחות ומקיימת במשך שנתיים לפחות הליכים להשתחרר מקשר הנישואין.¹⁴ כאמור לעיל, בן זוגה של אניטה סירב במשך שנים ארוכות לתת לה גט וכמעט שלא התייצב לדיונים בבית הדין הרבני. בשל כך נסגרו לא אחת תיקי הגירושין של אניטה ונפגעה כביכול רציפות הפעילות המשפטית בנושא כנדרש בנהל הקצאת דירות. בנוסף, אניטה שמרה על קשר הורי עם פרודה דאז, שהגיע לבקר את ילדותיהן/ם/ילדיהן/ם המשותפות/ים, ובתקופה זו הרתה ממנו וילדה את ילדה השלישי.¹⁵ משרד השיכון ראה בהולדת ילדה השלישי ובעובדה שפרודה נמצא בביתה באחת הפעמים שבהן הגיע חוקר של משרד השיכון הוכחות לכך שאניטה אינה חיה בנפרד. יש חשיבות רבה בכל הנוגע לחקירות הנערכות בבתייהן של מקבלות הטבות ממשלתיות, לרבות קצבאות קיום ודמי סיוע ממשרד השיכון. מדובר בהליכים שבהם חוקרות/ים מטעם המוסד נכנסות/ים לבתייהן של מקבלות הקצבה על מנת "להתרשם" מאורח חייהן ולוודא שאין "גבר בבית" ('Man in the house rule'). קביעת ממצאים עובדתיים על סמך חקירות מסוג זה פוגעת קשות בכבוד ובפרטיות של מקבלות הסיוע, ומבוססת על תפיסות מיזוגניות לפיהן נשים לא יכולות שלא להיתמך על ידי גבר או לתמוך בעצמן בכוחות עצמן.

הטעם השני לאי־ההכרה בזכאותה של אניטה היה עובדת השתכנותה, בהתאם לתפיסה של "מעילה בת עוולה לא תצמח זכות תביעה".¹⁶ אניטה העמידה את החלטת משרד השיכון לדחות את בקשתה להכרה בה זכאית לדירה בדיור הציבורי לביקורת של בית המשפט לעניינים מנהליים.¹⁷ השופטת מיכל רובינשטיין החליטה שלא להתערב בהחלטת משרד השיכון ודחתה את העתירה בנימוק שאניטה איננה "משפחה חד-הורית", שכן לא הוכח לטענתה כי היא עומדת בקריטריונים

הנדרשים להכרה במשפחות חד-הוריות: נשואה החיה בנפרד מבן זוג במשך שנתיים לפחות ופועלת במסגרת הליך הגירושין במשך השנתיים האחרונות. עם זאת, נקבע כי יש לעכב את פינויה לתקופה של 60 ימים, עד אשר יימצא לה פתרון אחר ו/או דיור חלופי.¹⁸ גם כאן הביע בית המשפט הבנה למצוקתה של אניטה ומצא לנכון לפנות לרשויות, כדי שיימצא לה פתרון דיור: "[...] מדובר במקרה קשה של אישה עם שלושה ילדים ובעל נרקומן ויש לעשות הכל כדי לסייע לעותרת במסגרת המתאימה".¹⁹

דבר מעניין וחשוב שעולה מפסק הדין הוא השפה שנוקט בית המשפט בתארו את מעשה ההשתכנות. בית המשפט החליט לאמץ את השפה שהצעתי בשמה של אניטה כחלופה למושג ה"פלישה". בתחילת פסק הדין עומדת השופטת רובינשטיין על שני הטעמים לדחיית בקשתה של אניטה להכרה בזכאותה לדירה ציבורית, אולם בתארה את הנימוק של ההשתכנות, היא בוחרת שלא להשתמש במושג פלישה. וכך היא כותבת: "העתירה שבפני מופנית כנגד החלטת משרד השיכון באמצעות הוועדות [...] שלא לאשר את בקשות העותרת לדיור ציבורי: אשר נסמכו על הנימוק שהעותרת השתכנה בדירה של עמידר ללא רשות ('פלישה')".²⁰

העתירה אמנם נדחית, אולם ההבנה שמגלה בית המשפט למצוקתה של אניטה, הקריאה לרשויות לסייע לה והשימוש בשפה משפטית אלטרנטיבית, המתארת את מעשיה של אניטה כ"השתכנות ללא רשות" ולא כמעשה של "פלישה", אינן/ם מבוטלות/ים בחשיבותן/ם. הגם שבית המשפט פוסק בהתאם לנוהלי משרד השיכון ואינו חורג ממתכונתם, הרי שעדיין, במגבלות המשפטיות הקיימות, הוא פותח פתח לשיח משפטי אלטרנטיבי — מוטה נרטיב — שחורג מהשיח המשפטי הדוקטרינרי, האובייקטיבי והרציונלי לכאורה.

אניטה ערערה על החלטת בית המשפט לעניינים מנהליים לבית המשפט העליון, אך מאחר שמעמדה האישי השתנה בינתיים והיא התגרשה — התייתר הערעור משהתגרשה, הגישה אניטה בקשה חדשה לדירה ציבורית, בהדגישה כי היא עומדת כעת בנוהלי משרד השיכון, בהיותה גרושה שהיא הורה יחידה לשלושה ילדות/ים החיה מקצבת

הבטחת הכנסה למעלה משנתיים. אולם ועדת האכלוס העליונה במשרד הבינוי והשיכון והוועדה הציבורית שאליהן ערערה אניטה החליטו כי בקשתה לדיור ציבורי תובא לדיון לאחר שתפנה את הדירה הציבורית. כמו כן, הוחלט לאשר לה "לפנים משורת הדין" סיוע בשכר דירה בדרגה ש', כאמור מבין הגבוהות שבמדרגות הסיוע, בסך של 1,250 ₪ בחודש, בתנאי שתפנה את הדירה. אניטה עתרה שוב לבית המשפט לעניינים מנהליים נגד התניית הדיון בזכאותה והסיוע בשכר הדירה בפינוי מהדירה.²¹ בדיונים שנערכו בעניינה במסגרת עתירה זו, חויב משרד השיכון בניגוד לנהליו להעביר את דמי הסיוע בשכר דירה טרם הפינוי מהדירה. במהלך הדיונים ביקשה המדינה מבית המשפט למחוק את העתירה על הסף, אך בית המשפט החליט שלא למחוק את העתירה עד למתן החלטה בעניין זכאותה של אניטה לדירה ציבורית. ואכן, רק לאחר אישור זכאותה והעברת דמי השכירות לשם שכירת דירה בשוק החופשי, עזבה אניטה את הדירה שבה השתכנה והעתירה נמחקה ללא צו להוצאות, כפי שביקשה: "מפתח מול מפתח". נכון לשנת 2021, אניטה עדיין מחכה להקצאת דירה ציבורית וחוששת שעם התבגרות ילדותיה/ילדיה, שיעברו את גיל 21, תבוטל זכאותה כאמור בנוהלי משרד הבינוי והשיכון. עשרים שנה היא נלחמת על זכאותה ועל זכותה לבית.

בלה

ת.א. 51750/01, עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ב'א'; ת.א. 1697/02, עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ב'א'

בלה היא הורה יחידה לשלוש/ה ילדות/ים שחוותה חיים לא קלים. היא מכורה לסמים ובשנים האחרונות מצויה בהליך שיקום ומטופלת במתאדון. היא בת למשפחה מזרחית מוחלשת ביותר ורוב אחיה מכורים לסמים. במהלך השנים פעלו רשויות הרווחה להוצאת ילדיה מרשותה. בלה השתכנה פעמיים בדירות ציבוריות, שמהן פונתה לבסוף מכוח צווים של בתי המשפט. בפעם הראשונה השתכנה בלה בדירה ציבורית של עמיגור בתאריך 8.5.2001 הגישה נגדה החברה תביעת פינוי לבית

משפט השלום בתל אביב-יפו. כמו רבות כמוה, בלה לא התגוננה ובתוך חודשיים מיום הגשת התביעה נפסק נגדה פסק דין לפינוי. פסק הדין היה לקוני ושבלוני והורה ביובש על פינויה מהדירה לאלתר — לרבות תשלום חוב שכר הדירה, הוצאות המשפט ושכר טרחה של עורך דין.²² בלה פנתה מהדירה כשהיא בהיריון, מצאה מחסה במקלט ציבורי וסיכנה את הריונה. בשל חששה כי ללא קורת גג מסודרת וקבועה תוצא מרשותה גם ילדה זו כמו קודמתה, הרגישה בלה שהיא נאלצת להשתכן שוב בדירה. ואכן, בתוך חודש מיום פינויה מהדירה הראשונה, השתכנה בדירה ציבורית אחרת של עמיגור חברת עמיגור מצדה הגישה נגדה בתאריך 1.9.2002 תביעת פינוי נוספת בבית משפט השלום באשדוד, וגם תלונה למשטרה בגין הסגת גבול. במסגרת התלונה הפלילית נפתחו נגד בלה הליכים פליליים והוגש נגדה כתב אישום.²³

גם במקרה זה לא הגישה בלה כתב הגנה ונפסק נגדה שוב, בתוך שלושה חודשים מיום הגשת התביעה, פסק דין לפינוי. כמו כן הושתו עליה תשלום חוב שכר הדירה וכן הוצאות משפט ושכר טרחה של עורך דין.²⁴ מאחר שלא פינתה את הדירה כאמור בפסק הדין, נפתחו נגדה הליכים בהוצאה לפועל לביצוע פסק הדין, וצו הפינוי נקבע ליום 26.10.2003.

במסגרת ההליך הפלילי, שבו הורשעה על פי הודאתה בהסגת גבול, ביום 7.10.2003 נתקיים דיון בנוגע לגור הדין, שבו טענו שני הצדדים לעונש. המדינה ביקשה את פינויה לפי סעיף 502 לחוק העונשין וכן הטלת מאסר על תנאי וקנס כספי.²⁵ כאן קרה דבר מעניין. בגור הדין, השופטת ר' לביא הרחיבה בסיפורה של בלה ונתנה לה מרחב של לגיטימיות שכה חסר בפסקי הדין לפינוי. בית המשפט לא התעכב על סיפור דבר העבירה הפלילית של הסגת הגבול, אלא דווקא פרש את סיפורה בהרחבה, על השימוש בסמים ועל ניסיונותיה הכנים והמשמעותיים, כדבריו, להשתקם ולהחזיר לחזקתה את בנותיה שנלקחו ממנה. למקרא גזר הדין עולה התחושה כי בית המשפט מנסה למצוא צידוק למעשיה של בלה, או למצער אינו רואה בהשתכנות מעשה עבירה של אישה עבריינית אלא של אישה שנאלצה לבצע את אשר עשתה כדי לבנות לבנותיה ולה קן בטוח. בית המשפט כמו נתלה בכל פיסת

מידע רלוונטית, כמו דו"חות סוציאליים שהגישה לו בלה ובהם נפרשו השיקולים בשלהם נאלצה בלה להשתכן. כך למשל נכתב בפסק הדין: "בתה הקטנה בת 18 חודשים, הולדת הבת היוותה עבורה סמל לחיים חדשים, במהלך ההריון גרה במקלט תוך סיכון ההריון ולכן פלשה לדירה [...] פתרון דיוור הכרחי בעבורה ומהווה תנאי לקבלת בתה הנוספת לחזקתה באופן חוקי".²⁶

בית המשפט התרשם מאישה זו "הנחושה בדעתה להשתקם",²⁷ והחליט שלא לשעות לבקשות של המדינה להטיל על בלה את סנקציית הפינוי. את הפינוי הוא הותיר לבית המשפט האזרחי: "מן הראוי, כי תטפל בעניין זה במסגרת הליך הפינוי המתקיימים בהוצל"פ [...] בנסיבות אלה, אמנע מהטלת סנקציה עונשית של פינוי וכמו כן, לא אחמיר בגזר הדין".²⁸

החלטתה זו של השופטת לביא עמדה לעזרתה של בלה לצורך הכרה בזכאותה לדירה ציבורית בוועדות של משרד השיכון. הוועדה העליונה של משרד השיכון התחשבה בגזר הדין והחליטה לאשר לבלה זכאות לדירה ציבורית, אף שבמועד הבקשה היתה אם לשתי בנות בלבד ולא לשלוש/ה ילדות/ים כאמור בנוהל הקצאת דירות. בנוסף, ובאופן מפתיע, בריאיון (אחד משניים) שערכתי איתה לאה קידר, נציגת עמיגור,²⁹ טוענת שזכאותה של בלה לא הותנתה בהחזרת הדירה שבה השתכנה, להבדיל מהמקרה של אניטה, שם התנה משרד השיכון את עצם הדיון בבקשה לזכאות בפינוי הדירה בה השתכנה. משום כך, מספרת קידר, הוחלט שלא לפנות את בלה מן הדירה עד שתימצא לה דירה חלופית במסגרת זכאותה. לטענתה, חברת עמיגור עשתה ככל אשר לאל ידה כדי לסייע לבלה, ולא בכדי בסיומו של מקרה זה היא הרגישה "כמו אחרי לידה".

קרן

ת.א. 51843/01, עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' כ.ל' ל'

קרן גם היא אישה מזרחית, גרושה והורה יחידה לשלוש/ה ילדות/ים, אחד מהם מתקופת נישואיה. קרן, כך מעידה לאה קידר, היא אישה

מוחלשת ביותר החיה במצוקה כלכלית קשה מאוד, שגדלה כְּדור שני לדיור ציבורי ללא תקווה וללא חלומות. קרן פנתה למשרד השיכון בבקשה להכיר בה כזכאית לדירה ציבורית, אולם נדחתה משום שלא עמדה בתנאי של "גודל משפחה מזכה" כקבוע בנוהל הקצאת דירות,³⁰ שכן באותה עת היתה אם לשני ילדים בלבד. אמה של קרן לא יכלה לשפנה אצלה, וקרן פנתה כמו קודמותיה להשתכנות בדירה ציבורית בניהול עמיגור באשדוד. חברת עמיגור הגישה נגדה תביעה לסילוק יד בבית משפט השלום בתל אביב-יפו. השופט דן מור, לאחר ששמע את קרן ואת אמה, החליט בפסק דין שבלוני, קר וקצר על פינייה מן הדירה: "אין לנתבעת כל הגנה בדין. היא מודה כי מדובר בפלישה, והיא רק מציגה את מצבה הקשה. בית המשפט מבין מצב זה, אך בית המשפט אינו לשכת הרווחה, או משרד השיכון, ואת בקשותיה הנתבעת צריכה להציג במקום המתאים".³¹

מעניין להבחין בחוסר האמפתיה של בית המשפט בפסק דין זה. כאמור, רוב פסקי הדין כוללים החלטות קצרות המורות על פיניו הדירה נשוא המחלוקת. אולם בחלק מן המקרים, לפחות אלה שסקרתי לעיל, גילו בתי המשפט אמפתיה ורגישות כלפי המשתכנות ומצבן הקשה. חלקם אף הורו על מתן ארכה לפיניו והפנו המלצות למשרד השיכון למציאת פתרונות דיור הולמים למשתכנות. כאן, לעומת זאת, לא גילה בית המשפט כל רגישות או אמפתיה למצוקתה של קרן, ואף כאשר התייחס למצוקתה, קשה שלא להבחין בביקורת על כך שאין לה כל הגנה שבדין וכל שהיא עושה הוא "רק" להציג את מצבה הקשה.

מאחר שקרן הרתה עם ילדה השלישי וכן עמדה בתנאי הנוהל להקצאת דירות, החליט משרד השיכון לדון בזכאותה לדירה ציבורית לאחר שתפנה את הדירה שהשתכנה בה. במקרה זה לא התרצה משרד השיכון ולא אפשר את הישארותה בדירה שבה השתכנה, והיא נאלצה לפנות את ביתה ולהסתייע בדמי סיוע בשכר דירה בסך של 1,250 ₪ לחודש לשכירת דירה בשוק החופשי. אבל בסופו של דבר הכיר משרד השיכון בזכאותה לדירה ציבורית ונמצאה בעבורה דירה מתאימה.

דינה

ת.א. 2315/01, עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ר.ב. ד'; בש"א 1936/02, ר.ב. ד' נ' עמיגור ניהול נכסים בע"מ

דינה היא אישה מזרחית, גרושה והורה יחידה לשני ילדים, אחד מהם מנישואים. דינה, כמו אניטה, היתה נשואה לנרקומן שממנו התגרשה, קיבלה סיוע בשכר דירה ממשרד השיכון, אולם לא הצליחה לממן את הפרשי שכר הדירה ונדדה מדירה לדירה. היא החלה לצבור חובות שונים, לרבות חובות לבעלי הדירות בשוק החופשי. כמו כן, בשל חובות למשרד השיכון שצברה לכאורה, הופסק הסיוע בשכר הדירה.

בשל אייכולתה לעמוד בתשלום שכר דירה בשוק החופשי, ובמיוחד לאחר הפסקת הסיוע בשכר הדירה, דינה פונתה לבסוף מאחת הדירות ששכרה. בנוסף, למרבה הצער והזוועה, בתה בת התשע עברה אירוע של התעללות מינית. דינה, שמצאה עצמה ללא קורת גג וללא תמיכה ממשפחתה, חששה לשלום ילדיה ולביטחונם "ובלית ברירה ובאין מוצא פלשה".³²

ב־8 במאי 2001, חברת עמיגור הגישה נגדה בבית משפט השלום באשדוד תביעה לסילוק יד מהדירה שבה השתכנה. בתום הדיון בתביעה, שבו היתה דינה מיוצגת, ולאחר ששמע את טיעוני הצדדים, הורה בית המשפט בפסק דין קצר על מתן צו לפינוי הדירה בתום שישה חודשים ועל תשלום חובותיה בגין דמי השימוש הראויים. פסק הדין שותק ביחס למצוקה של דינה, הגם שזו פורטה במהלך הדיון. וכך אומרת דינה, כשהיא מסכמת בקצרה את סיפורן של המשתכנות המתקנות: "אני לא לקחתי את החוק לידיים שלי. לא היתה לי ברירה. צברתי חובות אז לא היתה לי ברירה אז נכנסתי לבית. אין לי לאן ללכת. אני אזרק עם שני ילדים? [...] איפה שאני נכנסת סוגרים לי את הדלת".³³

במהלך ששת חודשי ההארכה שניתנה לביצוע הפינוי, פנתה דינה למשרד השיכון בבקשה להכיר בה כזכאית לדירה ציבורית. מאחר שהוועדה העליונה של משרד השיכון התעכבה בקבלת ההחלטה בעניינה, דינה הגישה בקשה לעיכוב ביצוע פסק הדין לפינוי, אך בקשתה נדחתה.³⁴

עמיגור, מיוזמתה, החליטה לעכב את ביצוע הפינוי עד להחלטת הוועדה העליונה. לבסוף אישרה הוועדה העליונה את זכאותה של דינה לדירה ציבורית ואף החליטה שלא להתנות את הזכאות לדירה בפינוי הדירה שבמחלוקת, בשל ההתעללות המינית שחוותה בתה של דינה. עמיגור אף סייעה לדינה בהסדרת גובה שכר הדירה החודשי במסלול מה"ש וכן בהסדרת חובות שצברה בשל אייתשלום דמי השימוש הראויים. דינה ממשיכה לגור בדירה שבה השתכנה.

מירי

ת.א. 29869/01, מ' ע'. ואח' נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ

מירי היא אישה מזרחית, אם לשני ילדים קטינים. מירי לא רוותה נחת מנישואיה וכבר בעת הריונה הראשון, כעבור שנת נישואין אחת בלבד, גילתה כי בעלה הוא מהמר כפייתי המסכן את הכנסות המשפחה לטובת הימורים. החובות החלו להיערם ולתפוח, לרבות חובות בתשלום שכר הדירה החודשי והוצאות הבית השוטפות. לא בכדי פונו בנות/י המשפחה מבית המגורים אותו שכרו. מירי החליטה לפתוח בהליכי גירושין, אלא שבעלה סירב לתת לה גט. היא נאלצה להתגורר אצל אמה וקרובי משפחה אחרות/ים וניסתה לעבוד בעבודות מזדמנות, כמו משק בית וניקיון. כעבור שנתיים לערך חידשו היא ובעלה את הקשר ועברו לגור יחד בדירה שכורה, לאחר שהבטיח להפסיק להמר.³⁵

בפועל, בעלה לשעבר המשיך להמר ומירי מצאה עצמה שוב מול שוקת שבורה של חובות ופינוי נוסף מהדירה שבה התגוררו בשכירות. מירי עזבה שוב את בעלה, פתחה בהליכי גירושין חדשים ובמשך כשלוש שנים נאלצה לנדוד ממקום מגורים אחד למשנהו בין קרובי משפחה. גם אז סירב בעלה לתת לה גט. היא פנתה למשרד השיכון בבקשה לסייע בדיוור, ולטענתה הוכרה כזכאית אף שהיו לה רק שני ילדים, שלא כאמור בנוהל הקצאת דירות, אולם נמסר לה כי אין בנמצא דירות פנויות והיא צריכה להמתין לתורה. כעבור זמן מה נודע למירי

על דירה ציבורית פנויה, שלטענתה עמדה ריקה זה חודשים רבים, כמו דירות אחרות באותה שכונה. מעניין להביא את דבריה:

כיוון שנאמר לי שאין דירות פנויות, ולכן אני לא מקבלת דיור זמני עד שיהיה לי דיור של קבע, הבנתי שכרגע כן יש דירה פנויה ואני זכאית להיות בדירה זו עד שאקבל דיור של קבע לפי זכותי. לפיכך נכנסתי לגור בדירה לפני כארבעה חודשים [...] הדירה ממילא עומדת ריקה זמן רב. מנגד אם אני והילדים נפונה מהדירה, לא יהיה לנו לאן ללכת עם המיטלטלין ועם המזוודות ושוב נצטרך להעביר את הילדים בית ספר ושוב תיגרם להם טראומה.³⁶

הדירה שבה השתכנה מירי היתה דירה שהשתייכה לרשות מקרקעי ישראל³⁷ לאחר שנרכשה על ידי חברת חלמיש, ככל הנראה כנכס רכישה (דירת נ"ר)³⁸ בעבור משפחה אתיופית שלא נמצא לה פתרון בדיוור ציבורי. רשות מקרקעי ישראל עשתה אפוא שימוש בסמכותה לפי חוק מקרקעי ציבור (סילוק פולשים) התשמ"א-1981 והוציאה צו לסילוקה של מירי מהבית שבו השתכנה. כאמור, זהו צו מנהלי בעל תוקף של פסק דין. מירי, מצדה, הגישה בשמה ובשם שני ילדיה תביעה למתן פסק דין הצהרתי, שיוורה על המשך מגוריה בנכס עד לקבלת דירה ציבורית ועל עיכוב ביצוע הצו לסילוק יד שניתן נגדה על ידי רשות מקרקעי ישראל. המדינה, מצדה, טענה שלמירי אין כל זכות חוקית בנכס שבו השתכנה ושהדירה נרכשה בעבור משפחה שהובאה מאתיופיה, שעל פי הקריטריונים "עדיפה על מצב המשפחה של התובעת".³⁹ בדיון בבית המשפט הצהיר בא כוחה של המדינה כי המדינה "מסכימה ללכת לקראת התובעים תוך שמירת זכויותיה"⁴⁰, והציע כי יוצא נגד מירי וילדיה פסק דין לפינוי שיבוצע רק לאחר שלושה חודשים. מירי הסכימה להצעה זו, וביקשה כי תינתן לה ארכה גדולה יותר "על מנת ליתן סיפק בידה לפנות לגורמים הרלוונטיים (משרד השיכון או עמידר) על מנת שיסייעו לה במציאת פתרון דיור וקורת גג לה וילדיה הקטינים".⁴¹

לאחר ששמע את הצדדים פסק בית המשפט על פינויה של מירי מהדירה שבה השתכנה, אולם עיכב את הפינוי בארבעה חודשים. בית

המשפט היה ער למצוקתה של מירי, שהובילה אותה להשתכן. וכך הוא קובע:

ככללו של דבר התרשמתי ממצוקתה הקשה של התובעת כמו גם מן העתיד הקשה שמצפה לילדיה הקטינים אם אמנם לא תמצא להם קורת גג בהקדם. עם זאת, ביהמ"ש אינו יכול לתקן עוול אחד ביצירת עוול אחר, ומשטענה הנתבעת, כי הדירה שנתפסה שלא כדין ע"י התובעים, נקבעה כפתרון דיור למשפחה מעולי אתיופיה הזקוקה גם היא לדיור, לא אוכל להתעלם מכך.⁴²

נתונים העולים מפסקי הדין

מסיפוריהן של המשתכנות ומפסקי הדין שניתנו בתביעות לפינויין מבתיהן עולים קווי דמיון מעניינים. כפי שציינתי לעיל, פסקי הדין אינם מהווים מדגם מייצג, אך בכל זאת ניתן לגזור מהם כמה מוטיבים משותפים מעניינים של דפוסים חוזרים, שהודגשו בעיקר על ידי נציגות החברות המשכנות.

מוצא אתני ומעמד אישי

כאמור, כל המשתכנות במקרים שנסקרו היו מזרחיות. חשוב להדגיש כי תיקים אלה לא אותרו עבורי על פי קריטריון חיפוש של נשים מזרחיות. תיקים אלה הם תיקי פינוי שבהם היו מעורבות חברות עמיגור ועמידר ושאותרו עבורי מהארכיונים של חברות אלה בהתאם לקריטריון הניטרלי של תיקי פינוי. בנוסף, כולן היו הורות יחידות, חלקן גרושות וחלקן כאלה שמעולם לא נישאו, שניסו להציל את חייהן ואת חיי ילדיהן. חלקן ברחו מהבית בגיל צעיר, בדרך כלל על ידי נישואים לאיש אלים או מכור לסמים. חלקן, כמו אניטה ומירי, נאלצו אף להתמודד עם הקשיים הכרוכים בסרבנות גט, שעלולה אף לחבל ביכולת לעמוד בתנאי של "משפחה חד-הורית" כאמור בנוהל הקצאת דירות ציבוריות. לאה קידר מעמיגור הדגישה בפניי חזר והדגש במהלך השיחות בינינו את ההקשר החברתי של הנשים הללו, כנשים מזרחיות שהן דור שני ושלישי לדיור ציבורי ולשכונות במצוקה, החיות במסגרת

דפוסים של חברה מובסת, כהגדרתה.⁴³ כל המשתכנות הללו היו נשים שגדלו בבתים מוחלשים ועניים, כבנותיהן/ם ונכדותיהן/ם של האמהות והאבות המזרחיות/ים, דיירי הדיור הציבורי שהובאו מצפון אפריקה ושוכנו בין השנים 1952–1972 בדירות ציבוריות באזורים פריפריאליים ובשולי הערים. הוריהן/ם, שבעצמן/ם התמודדו עם עוני ומחסור, לא יכלו להעניק להן נקודת פתיחה טובה בחיים, לא כל שכן סיוע בדיוור עוד טענה בפניי קידר, כי ניסיונה מלמד שחייהן של המשתכנות משעתקים מובסות מוכתבת מראש, המונצחת ומורשת הלאה "כמו יציקה של תבנית גבס. האם, האב, הסב, הסבתא, הבנות והנכדות וכך הלאה".⁴⁴ לדעתה, ההשתכנות המתקנת אף היא משעתקת את עצמה. היא טוענת שגדל כאן "דור של עוד פולשות", שכן סביר להניח שבנותיהן ובניהן של המשתכנות, שגדלות/ים אף הם לתוך מוחלשות ועוני, לרבות מצוקת דיוור, יאלצו למצוא לעצמן/ם פתרונות דיוור כמו אמותיהן/ם. עניין לנו אפוא במצוקת דיוור המשעתקת את עצמה, כפי שניסח זאת בית המשפט במקרה של מירי: "ככללו של דבר התרשמתי ממצוקתה הקשה של התובעת כמו גם מן העתיד הקשה שמצפה לילדיה הקטינים אם אמנם לא תימצא להם קורת גג בהקדם".⁴⁵

מעמדן של המשתכנות במשרד השיכון

חלק מן המשתכנות, כמו אניטה ודינה, היו זכאיות בעבר לסיוע בשכר דירה, אלא שלא הצליחו לעמוד בתשלום הפרשי שכר הדירה בשוק החופשי — לרבות התשלומים השוטפים הכרוכים בניהול משק בית שוטף — ובשלב זה פנו להשתכנות מתקנת כדי להעניק לילדיהן קורת גג ויציבות. חלקן, כמו אניטה וקרן, אף פנו למשרד השיכון כדי שתוכר זכאותן לדירה ציבורית, אולם נדחו מאחר שלא עמדו לכאורה בקריטריונים שעומדים בבסיסו של נוהל הקצאת דירות. כך למשל היה במקרה של קרן, שבמועד הגשת הבקשה לדיוור טרם השתכנותה היו לה רק שני ילדים ולא שלושה כאמור בנוהל. אניטה לא עמדה בקריטריון של "משפחה חדהורית", מאחר שלכאורה לא היתה פרודה שנתיים לפחות ולא ניהלה תיק גירושין במשך שנתיים לפחות. בנוסף, ישנן משתכנות, כמו מירי, שהוכרה זכאותן לדירה ציבורית, אולם טרם

שוכנו בדירה בשל מחסור בדירות פנויות והן נאלצות להמתין לתורן. גם חוסר היכולת להמשיך לחיות בהמתנה ולשכור דירה בשוק החופשי, גם עם סיוע בשכר דירה ממשרד השיכון, דוחף נשים אלה להשתכן.

סופו של ההליך המשפטי

כל פסקי הדין, גם כאשר הנשים התגוננו או התייצבו לדיון בעניינן, מסתיימים בפנינו. כאשר אלה פסקי דין שניתנים בהיעדר הגנה או בהיעדר התייצבות, כמו במקרה של בלה, הם קצרים מאוד ונטולי הנמקה או שיח משפטי של ממש. בתי המשפט אינם מייחסים חשיבות לתביעות פינוי נגד משתכנות שלא כדין ואינם מזהירים עצמם בנוגע להשלכות הקשות שיש לפינוי, במיוחד במקרים של פסקי דין ללא התגוננות. משתכנות מתקנות לרוב אינן מתגוננות, הן בשל חוסר מודעות והן משום שאינן יכולות לממן לעצמן ייצוג משפטי. הן אינן זכאיות לסיוע המוענק במסגרות הסיוע הממשלתיות, כמו לשכות הסיוע המשפטי של משרד המשפטים. אחד הקריטריונים לקבלת ייצוג משפטי מטעם המדינה הוא סיכויי התביעה המשפטית. מאחר שלמשתכנות אין כל החזקה חוקית בנכס שבו הן משתכנות, הרי שמבחינה פורמלית אין סיכוי משפטי להגנה עליהן ועל כן נדחית בקשתן לסיוע משפטי.⁴⁶ במקרים של אי-התייצבות לדיון בתביעות פינוי, בתי המשפט אינם נוטים להפעיל כללי פרשנות מרחיבים המייחסים חשיבות למצוקתן הרבה של נשים אלה, הבאה לידי ביטוי גם באי-יכולתן להתייצב בשל מצוקה כספית או קושי במציאת סידור לילדות/ים. מבחינת בית המשפט, בדרך כלל אלה נשים שלא התגוננו או לא התייצבו לדיון ולכן אין להן כל טענת הגנה. כך היה במקרה של דינה, שלא יכלה להגיע לדיון בבית משפט השלום בתל אביב-יפו מאחר שלא היו לה הכספים הנדרשים לנסיעות מאשדוד.

כאמור, גם כאשר משתכנות מתגוננות ומתייצבות לדיון בעניינן, התרחיש צפוי מראש וניתנים נגדן צווים לפינוי מבתיהן, מאחר שכתבי ההגנה לא מעלים לזכותן כל טענת הגנה. רוב פסקי הדין קצרים ושבלוניים, כפי שלאה קידר היטיבה להגדירם, ללא הנמקה משפטית רחבה שעומדת על חשיבותה של הזכות לדיור שהמשתכנות זכאיות

לה, הגם שהיא מתנגשת עם זכות הקניין של המדינה: "אלה פניניים שבלוניים. כאילו סוכם שמפנים את המקרר".

כל פסקי הדין מסתיימים בפניו. גם במקרים שבהם ישנה התערבות של משרד השיכון באמצעות הליכים לאישור זכאות לדירה ציבורית — בין בדירה שבה השתכנו ובין באחרת — אין זה מונע משופטות/ים רבות/ים לצוות על פינוי או להסתפק בדחייתו. במקביל, ניתן להבחין בהבדלים בין השופטות/ים, מבחינת מידת הרגישות שלהן/ם למצוקה של המשתכנות והתייחסותן/ם אליה ומידת מוכנותן/ם לסייע להן במסגרת המגבלות השיפוטיות החלות עליהן/ם — אם באמצעות דחיית מועד הפינוי בכמה חודשים ואם באמצעות פנייה לרשויות המדינה לשם מציאת פתרון דיור חלופי.

חלק מן השופטות/ים הורו על פינוי מידי של המשתכנות. במקרה של בלה פסק הדין הוא קצר ושבלוני, אבל ניתן לתלות זאת בכך שלא התגוננה ולא הציגה בפני בית המשפט את הנרטיב שלה. יחד עם זאת, התגוננות והצגת הסיפור האישי אינן מבטיחות כי בית המשפט יגלה רגישות לסיפור הנפרש בפניו. כך למשל בעניינה של קרן הורה השופט בפסק דין קצר, קר וקשה על פנייה מהבית שבו השתכנה ולא ייחס כל חשיבות ולו סימבולית או אנושית למצוקתה. מבחינתו, כפי שצינתי לעיל, קרן "רק" הציגה את מצבה הקשה. אם במקרים אחרים השופטות/ים מייחסים חשיבות למצוקתה של המשתכנת, כאן מצוקתה של קרן כמו עומדת לה לרועץ, וכמעט נראה כאילו היא נתפסת כמי שמנסה "להרוויח" ממצוקתה. אמנם גם במקרים כמו של אניטה ומירי, שבהם השופטות/ים גילו אמפתיה כלפי המשתכנות והורו על דחיית מועדי הפינוי, הן/ם לא חרגו ממערכות ההמשגה המשפטיות והפורמליסטיות ונצמדו לד' אמותיו של החוק; ובכל זאת, במסגרת תפיסתן/ם הפורמליסטית הן/ם לכל הפחות ניסו לעקוף ולו זמנית את המגבלות המוטלות עליהן/ם והורו כאמור על מתן ארכה או המליצו לרשויות למצוא פתרונות דיור חלופיים.

כאמור, בחלק מפסקי הדין השופטים נותנים, אף אם בקיצור רב, ביטוי למצוקתן של המשתכנות ולרקע שממנו הן מגיעות. אולם אין להפריז בחשיבותם של פסקי דין אלה. על אף האמפתיה שלהם, בתי

המשפט אינם מעגנים זכות חוקית בדירה הציבורית והנשים מפונות לבסוף מבתיהן, אלא אם ישנה התערבות של החברה המשכנת והכרה בזכאותן על ידי משרד השיכון. עם זאת, יש חשיבות סימבולית לעמידה על הרקע שממנו באה המשתכנת ולהכרה במצוקה שעמדה בבסיס השתכנותה. בכך מאפשרים בתי המשפט לנשים אלה, שבדרך כלל הן נשים שקופות, להישמע ולצאת משקיפותן — גם אם למשך כמה דקות של דיון או מילים ספורות בפסק הדין. וכך אומרת קידר: "בכל תיק פינוי יש אדם. גם אם היא פולשת. בן אדם צריך להרגיש חשוב, למרות שהוא עבר עבירה. הוא לא גנב ולא רצח. זאת אמא שרוצה להציל את ילדיה".

בנוסף, בחלק מהמקרים נודעת לפסקי הדין השפעה ממשית ומכרעת על גורלן של הנשים המשתכנות. בתי המשפט המגלים אמפתיה ורגישות למצוקתה של משתכנת עשויים לדרבן את הרשויות למצוא לה פתרון דיור חלופי — כמו במקרה של אניטה, שבו בתי המשפט פנו אל רשויות המדינה כדי שימצאו לה פתרון דיור חלופי.

נקודה מעניינת אחרונה היא ההבדל האפשרי בין ההליך הפלילי לאזרחי, כפי שעולה מהמקרה של בלה. ייתכן שהאמפתיה של בית המשפט הפלילי נעוצה לא רק בהבדלים בין השופטות/ים, אלא באופיו השונה של ההליך הפלילי לעומת זה האזרחי. ההליך הפלילי הוא הליך שאינו כבול לאותן מגבלות דיוניות וכללי פרוצדורה כמו ההליך האזרחי, והוא מייחס חשיבות לנסיבות האישיות של הנאשמת,⁴⁷ הן בכל הנוגע לרכיב הנפשי של העבירה הנדונה,⁴⁸ הנסיבות שהובילו אליה,⁴⁹ מצבה הנפשי של הנאשמת והסייגים לאחריותה הפלילית,⁵⁰ והן בכל הנוגע להמשך ההליך הפלילי, כמו בשלב הטיעונים לעונש,⁵¹ בין שהיתה הרשעה ובין שלא.⁵² כך למשל כל הצדדים בהליך הפלילי, לרבות בית המשפט, מסתייעים בדו"חות ובתסקירים של עובדות/ים סוציאליות/ים, קצינות/קציני מבחן, פקידות/פקידי סעה, נשות ואנשי חינוך ופסיכולוגיות/ים.⁵³ השוואה בין ההליך האזרחי לפלילי איננה מעניינה של עבודה זו ואף אין בידי נתונים מספריים שיכולים לאשש טענה זו. יחד עם זאת, מניסיוני כסנגורית אוכל לציין כי אף שהשופטות/ים השונים בבתי המשפט הפליליים נבדלים אלה מאלה

ברמת הרגישות והאמפתיה לנאשמות/ים, עדיין ניתן להעריך ברמה מסוימת של ביטחון כי ההליך הפלילי מאפשר מקום נרחב יותר לנאשמת ולנסיבותיה.

פרק שישי

בעיות נוספות בדיוור הציבורי — רקע משפטי משלים לתיקי ההשתכנות

מדיניות השיכון הגזענית והדיפרנציאלית בישראל שימשה אותי כבסיס להבנתה של תופעת ההשתכנות המתקנת כאקט של מחאה והתנגדות של נשים. מדיניות זו עומדת גם בבסיסן של שאלות משפטיות טיפוסיות אחרות שעמן מתמודדות דיירות ציבוריות, כמו רכישה, אכיפת חוזי שכירות, פרשנות של נהלים, תחזוקת הדירות הציבוריות ועוד. בפרק זה אעמוד על כמה בעיות טיפוסיות שעמן מתמודדות דיירות בדירות ציבוריות, שגם הן מנחיצות קריאה פרשנית אחרת על יסוד ההכרה ברקע החברתי שלהן ובהקשרן ההיסטורי.

רכישת נכסים בהווה

על רקע מדיניות השיכון הגזענית, הדיפרנציאלית והמפלה, התנהל לאורך השנים מאבק חברתי-משפטי של גופים דוגמת הקשת הדמוקרטית המזרחית וקול בשכונות כדי להיטיב עם דיירות/י הדיוור הציבורי בדירות שבהן הן/ם גרות/ים ולעגן בהן את זכויותיהן/ם. הרעיון שעמד מאחורי המאבק לא היה רק הגדרת הזכות לבעלות על הבית כקניין מוחשי: זה היה מאבק ל"הגדרה חדשה של הציונות"¹ — מאבק להכרה בנרטיב של

המזרחיות/ים כמי שתרמו אף הם להקמת ישראל, כש"פוזרו לאורך כל גבולות המדינה ונכלאו בתוך חומות"² תרבותיות ופזיות כאחד. אחד משיאי המאבק, כפי שכבר ציינתי, היה חקיקתו של חוק הדיור הציבורי בשנת 1998. תכליתו של חוק הדיור הציבורי היתה מתן אפשרות לדיירות/י הדיור הציבורי לרכוש את הדירות שבהן גרו, על פי רוב עשרות שנים, במחיר מסובסד ובהתאם לקריטריונים של ותק ושנות מגורים בדירה. זהו חוק בעל תכלית סוציאלית מובהקת, אשר בא לקדם רעיונות של צדק חלוקתי, שוויון בין קבוצות אתניות שונות בישראל וצמצום פערים חברתיים. הוא נועד להקנות לדיירות/ים זכות לרכוש את בתיהן/ם ולצאת ממעגל השכירות שמותיר אותן/ם בנחיתות כלכלית יחסית. רכישת הדירות נועדה לאפשר לדיירות/ים להגדיל את סך ההון המשפחתי ובכך להבטיח עתיד טוב יותר להן/ם ולילדיהן/ם. פעילות/ים מזרחיות/ים רואות/ים בחוק הדיור הציבורי אקט חשוב של תיקון עוול, הנתן הכרה לסיפורים של המזרחיות/ים "והזדמנות נדירה לבצע את אחד התיקונים החברתיים החשובים בתולדות מדינת ישראל"³. כמו כן, כפי שתיארתי לעיל, הכיר החוק בזכותה/ו של "דיירת/ת ממשיך/ה" (כמו בן/ת) לרכוש את הדירה לאחר מות הדיירת/ת העיקרית/ת.

למרבה הצער, חקיקת החוק לא הביאה לשינוי פניה של המציאות הגזענית והמפלגתית. כפי שתיארתי בהרחבה בפרק הראשון, חוק הדיור הציבורי לא הופעל במשך כמה שנים ותוקפו הוקפא מדי שנה בחוקי ההסדרים. עקרונות דומים הופעלו באופן מוגבל על ידי מבצעי הממשלה השונים שעליהם עמדתי. עם זאת, מבצעים אלה לא היטיבו די עם הרוכשות/ים הפוטנציאליות/ים. יתרונו של החוק לעומת המבצעים היה בכך שההכרה בצדק המדוכא ובסיפורו מהווה נדבך חשוב בהתחלתו של תהליך פיוס בין חברות מסוכסכות. כך למשל בדיונים שליוו את חקיקת החוק, דיברו עליו כמה חברות/י כנסת כעל מכשיר חשוב לצדק חברתי ולתיקון העוול שנעשה לדיירות/י הדיור הציבורי, שסבלו כבר משנות החמישים.⁴

חבר הכנסת רן כהן, שהיה בין מובילי החוק, רואה בו את אחד החוקים החשובים שידעה המדינה. לדבריו, "החוק הזה בא לעשות צדק

היסטורי⁵ [...] לֹא־120 אלף משפחות שגרות שם, לא רק שאין דירה, אין להן כלום. אין להם דירה, אין להם חנות, אין להם מפעל, אין להם הון בבנק, אין להם שום דבר ברכוש הפרטי של מדינת ישראל⁶ [...] למה שהיום לא נעשה את הצדק הזה, גם אם הוא נעשה מעט יותר מאוחר?⁷ בהקשר זה חשובים גם דבריו של חה"כ דוד לוי, שהתייחס לחוק ולחשיבותו המיוחדת לדור הבנות והבנים. לוי מותח ביקורת על הממשלה, שמנציחה בהתנגדותה לחוק את העוול שנעשה לדיירי הדיור הציבורי. בשל חשיבות דבריו אביא אותם כמעט במלואם:

אני יכול לומר, שכל מה שתאמר מעל הבמה הזאת לא יהיה בו גרם של צדק חברתי, כי אם של ניכור חברתי [...] הממשלה הזאת, בעצם התנגדותה להצעה הצודקת הזאת, משדרת לאותם אנשים: לא תהיה לכם תקומה. לא מכירים בצדק. הייתם הראשונים לסבול. ילדיכם עברו את התלאות, שילמתם מחיר כבד של הקליטה של השנים ההן, גרסתם בכוכים, ואני כממשלה סבורה שזה גורלכם ולא תהיה לכם ישועה, משום שהממשלה הזאת רגישה יותר לאנשים עשירים, לגבירים היודעים ספקולציה מה היא והרוצים להיות, בעצם, בעלי הבתים האלה בהפרטה המדומה הזאת. להעניק את הדירות האלה לעשירים, שיתעשרו וינשלו את האנשים האלה ויעשו ספקולציה בקרקע. הם יפנו אותם [...] המיליארדים, כן, יצאו לבעלי הקרקעות, עם הפיצוי שיינתן להם עבור אותן שנים שבהן החזיקו קרקע המדינה. לאנשים האלה, שהיו החלוצים בערי הפיתוח ובשכונות, שעברו את התלאות האיומות, שלא התקדמו עם החברה, שנותרו בשוליים, אנחנו אומרים להם: גם לזה אתם לא זכאים. אוי לאזוניים השומעות [...] החזקת הדירות האלה, אין דבר יותר צודק מזה. לאנשים האלה מגיע המעט הזה, מה ששילמו במשך שנים שיקוזז ויהיה להם משהו, קורת גג [...] יש משבר איום ונורא בדיור אצל אותן משפחות, בדירות הקטנות האלה, בעיירות הפיתוח ובשכונות שאליהן מצטרפים עכשיו הילדים שלהם. איך יוכל בן למשפחה כזאת לרכוש היום דירה? זה בהישג ידו? הוא יכול, במשכנתה שהמדינה מעניקה לו, לרכוש את הדירה שבשוק? [...] הממשלה [...] לא שומעת את הזעקה [...] במעשיה היא מחזירה אותנו אל אותם פרטים אפלים שרואה היום הדור הצעיר של הציבור הזה, שעבר

מדורי גיהינום וגם לאחר חמישים שנה למדינה נשאר, נשכח, ננטש. יש קשיחות כלפיו, ניכור [...] זו תהיה הבשורה לאותם אנשים, כי אליהם מצטרפים היום, כמו בשנות החמישים, גם ילדיהם מחוסרי הדיוה. את המעט הזה אסור לשלול מהם [...] מעט צדק הוא המעט שבידינו לעשות כדי לתקן את העוול שנעשה כלפי האנשים האלה.⁸

למרבה הצער, חברות/י הכנסת בחרו ועדיין בוחרות/ים לתאר את דיירות/י הדיוור הציבורי כ"עניים" בלבד, כעולות/ים של שנות החמישים והשישים, בלי לקשר בין עוניין/ם ומיצובן/ם החברתי לבין מוצאן/ם האתני כמזרחיות/ים והמדיניות הגזענית והמפלה המופעלת עליהן/ם, בין היתר, בשוק הדיוה.⁹ גם החוק עצמו אינו נותן ביטוי מפורש להקשר ההיסטורי שבתוכו נוצרו פערים אלה ולכך שהמזרחיות/ים הן/ם קבוצות מדוכאות שהחוק נועד להן.

לא חסרו התנגדויות לחוק, ויש שראו במכירת הדירות הציבוריות בהנחה "מתנת חינם" לדיירות/ים הציבוריות/ים. כך למשל כתב אברהם טל, הכתב הכלכלי של "הארץ": "איזה עוול? ששיכנו אותם ללא הגבלת זמן בדיוור תמורת שכר דירה סמלי?"¹⁰ טענות אלה ואחרות מתעלמות מההקשר ההיסטורי שלתוכו נוצק מנגנון הדיוור הציבורי, וכן מתעלמות למעשה מהעובדה שבמקרים רבים ערכם של דמי השכירות ששולמו בדיוור הציבורי לאורך שנים הגיע לערך הנכסים ואף עלה עליהם. יתרה מכך, המדינה אינה "מחלקת מתנות חינם" לדיירות/י הדיוור הציבורי; דיירות/י הדיוור הציבורי גרות/ים בדירות הללו עשרות שנים, שם הקימו משפחות וגידלו את ילדיהן/ם, לעתים אף יותר מדור אחד. החיים ארוכי השנים בדירות הללו יש בהם כדי ליצור קשר מעין־קנייני לדירות.

קשר מעין־קנייני זה הוא תולדה של הציפייה הציבורית להמשכיות הזיקה לדירות (ממש כשם שלחוכרות/י דירות של מנהל מקרקעי ישראל היתה ציפייה להיחשב כבעלות/ים של דירותיהן/ם). כך למשל טוענות/ים חברי הכנסת נעמי חזן ורון כהן, כי "החוק הזה לא בא לעשות טובה לאף אחד".¹¹ הדירות, לטענתן/ם, הן של דיירות/י הדיוור הציבורי "בזכות ובצדק",¹² הן בשל הזמן הממושך שבו התגוררו בהן

והן מכוחם של דמי השכירות ששילמו במשך כל אותן שנים ארוכות. אומרת חברת הכנסת חזן:

משפחות שעלו ארצה בשנות החמישים, קיבלו דירה של 30, 40, 50 מטרים רבועים, התקרה דולפת, הרטיבות חוגגת, שכר דירה כל חודש שילמו לעמידר או לעמיגור, כל חודש. לטענתי ולטענת המציעים [...] שילמו על הדירות האלה, מבחינת ערכן האמיתי בשוק, פעם, פעמיים, שלוש פעמים רק בשכר דירה, אדוני, רק בשכר דירה. עכשיו מה? שומו שמים. אנחנו רוצים לאפשר למשפחות הללו לקנות פעם נוספת את הדירות האלה, זה הכול. אין חוק צודק יותר מבחינת הדיור הציבורי והצדק החברתי מאשר החוק הזה.¹³

זכויות דיירות/ים ציבוריות/ים בתקופת השכירות

עם הקצאתה של דירה ציבורית, הדיירת חותמת על חוזה שכירות עם החברה המשכנת. מעמדם של הדיירות/ים כשוכרות/ים של הדירות הציבוריות חלש מאוד. חוזי השכירות שנכרתים בינם לבין החברות המשכנות משקפים את יחסי הכוחות הבלתי שוויוניים בין דיירת הזקוקה לקורת גג לבין חברה ציבורית גדולה. הדיירות מוחלשות, כלואות, שקופות ובמצוקתן אינן יכולות להתיר לעצמן להתדיין עם החברה הציבורית בנוגע לסעיף זה או אחר בחוזה השכירות שלהן. יתרה מכך, חשוב לזכור כי לזכאית לדירה ציבורית אסור לסרב יותר מפעמיים להצעת דירה, אחרת תאבד את זכאותה לדירה ואת הסיוע בשכר דירה שהיא זכאית לו בזמן ההמתנה. התמקחות עם החברה הציבורית לא תועיל לאישה זו, שכל רצונה הוא קורת גג וציבות. האפשרות שתפונה מביתה על ידי החברה המשכנת בשל חוב כספי איננה מטרידה אישה במצבה באותה עת. תנאי חוזה זה נידונו על ידי בית הדין לחוזים אחידים בעניין עתירתה של עמותת סינגור קהילתי.¹⁴ בנסיבות אלה, החוזים מותירים בידי החברות המשכנות את מרבית הכוח בכל הנוגע לתנאי השכירות: תקופת השכירות, הפסקה חד-צדדית של יחסי השכירות ופניו של הדיירת הציבורית, החזרת הדירה עם מות הדיירת החוזית, טיפול ואחזקה שוטפת של הדירות ועוד.

חווה השכירות הציבורית

חוזי השכירות הם חוזים אחידים ולרוב זהים בכל החברות המשכנות, בעיקר בכל הנוגע לסמכויות החברה המשכנת לפנות דיירת ציבורית מביתה. הם כוללים שורה של סעיפים שמעמידים את הדיירת הציבורית בנחיתות חזית כשוכרת.¹⁵ אבל גם מבלי להיכנס לפרטי הסעיפים הללו, חשוב לשים לב למה שאין בהם: חוזי השכירות הציבורית מנוסחים במנותק מההקשר החברתי וההיסטורי שלהם. בית הדין בעניין סינגור לא הסכים לבקשה לכלול במבוא להסכם השכירות נוסח שיבטא את ההקשר החברתי של שוק הדיור הציבורי, היינו את העובדה שהדירות הן בבעלות ישראל ושהחברות המשכנות פועלות מטעמה למען הזכאיות/ים לדיור שכזה. בית המשפט סירב להתערב בסוגיה זו וקבע, כי "ניסוח החוזה נתון בידי הצדדים לחוזה".¹⁶ רטוריקה זו צורמת בהתחשב בכך שלדיירת הציבורית אין כל השפעה על ניסוחו.

בתי המשפט אינם משכילים להבין מורכבות זו והם עיוורים להקשר ההיסטורי שבתוכו נולדו הזכויות החוזיות המוחלשות של הדיירות הציבוריות. הם מתעלמים מהעובדה שיחסי השכירות הציבוריים נכפו על המזרחיות/ים עם הבאתן/ם לישראל, עת שוכנו בדירות ציבוריות באזורים מנוחשלים מבלי שנשאלו לדעתן/ם או לרצונן/ם.¹⁷ משפחות אלה מצאו עצמן כלואות בדירות ציבוריות כעובדה מוגמרת בלי יכולת לערער על כך, במצב שבו קורת הגג שסופקה להם לא היתה בגדר מותרות, כי אם צורך קיומי. מנקודת מבטו של בית המשפט, לדיירות אלה אין כל זיקה היסטורית לנכס שבו הן גרות לעתים עשרות שנים, לבטח לא כזאת שמצדיקה פגיעה בזכויותיה של החברה המשכנת להגדיר את תנאי החוזה, שכן מבחינתו הן רק מתגוררות בדירות ללא כל זכויות. דיירות אלה גרות בדירות שהן משאב ציבורי "והן ניתנות לדיירים רק על מנת שיתגוררו בהן [...] אי מימוש הזכות להתגורר בדירה שומט את הבסיס תחת עצם הענקת זכות השכירות על ידי המדינה".¹⁸ ישראל נתפסת כמי שעושה שימוש בקניינה שלה ומספקת פתרונות דיור לזקוקות/ים לו על מנת "לסייע בידם לצאת ממעגל העוני",¹⁹ אבל המטרה, כך קובע בית המשפט בעניין מנדה, אינה קיבועו

של המצב".²⁰ הדיירות הציבוריות נתפסת כמצב זמני בלבד ו"הדירה אינה אלא תחנת מעבר",²¹ כדי לאפשר לדיירות בדיוור הציבורי לחסוך כסף לשם מעבר למגורים במסגרות דיוור בשוק החופשי. בית המשפט אינו מגלה הבנה לכך שהדיוור הציבורי עבור המשפחות המזרחיות כיום כבר איננו מצב זמני אלא מציאות מכוונת וקיימת, שיחד עם מנגנוני דיכוי נוספים הכתיבה את כל מהלך חייהן ופגעה ביכולתן לצבור הון קרקעי שאותו יוכלו להוריש ברבות הימים לילדותיהן/ילדיהן ובכך להבטיח להן/ם חיים טובים יותר.

אחת הסוגיות המעניינות שעולות כאן נוגעת לצומת הכה מיוחד שבו ממוקם שוק הדיוור הציבורי — המפגש בין הפרטי לציבורי.²² הדיירות/ים הציבוריות/ים קשורות/ים בחוזה שכירות עם החברות המשכנות וחלים עליהן/ם הכללים הנהוגים בדיני החוזה, כמו עקרון תום הלב. בתי המשפט מפעילים כללי פרשנות הנובעים מדיני החוזה כאשר הם דנים בתביעות ובשאלות משפטיות העולות מחוזה השכירות. אלא שבמקביל לסמכויות החוזיות מתחום המשפט הפרטי, משרד הבינוי והשיכון הוא גוף מנהלי הפועל במסגרת סמכויותיו, לרבות נהלים והנחיות המסדירים את פעילותו. בהיותו גוף מנהלי, מחויב משרד השיכון בכללי המנהל התקין, לרבות אלה שעניינם חובת הסבירות וההגינות וכללי הצדק הטבעי.

משרד השיכון והחברות המשכנות אינן/ם גופים פרטיים. הן/ם גופים ציבוריים שהופקד בידיהן/ם בנאמנות התפקיד לנהל דירות ציבוריות למען הציבור. חוזה השכירות שנחתמים בין החברות המשכנות לבין הדיירות הציבוריות הם "חוזה רשות", שחלים עליהם דיני המשפט הפרטי והמשפט הציבורי. בית המשפט העליון קבע לא אחת, כי במקרים אלה שבהם הרשות מתקשרת בהתקשרויות חוזיות חלים עליה הכללים והנורמות של המשפט הציבורי, המטילים עליה חובות מעל ומעבר לאלה של דיני החוזה, וכי עליה להפעיל את סמכויותיה ביתר הגינות, תום לב ויושר. חובת ההגינות המנהלית "יסודה במעמדה של הרשות כנאמנה כלפי הציבור — מחמירה יותר מחובת תום הלב הנדרשת מן הפרט".²³ חובה זו אף מתעצמת כאשר עסקינן בזכות יסוד כמו הזכות לדיוור, השוכנת בלב הגרעין הקשה של זכויות האישה והאדם.

כך למשל קבע בית המשפט בפסק דין שדן בתביעתם של ארבעה דיירי הדיור הציבורי שרכשו את בתיהם במסגרת מבצע "הבית שלי", אולם טענו כי הוטעו על ידי חברת עמידר וחברת פרוזות באשר לתנאי הרכישה הפחות מיטיבים של מבצע זה לעומת תנאי הרכישה של מבצע "קנה ביתך". בית המשפט אמנם דחה את התביעות, אולם נתן דעתו לחובה המוגברת החלה על הרשות כאשר היא מתקשרת בהתקשרויות חוזיות — במיוחד על רקע הפערים בין הצדדים להתקשרות. וכך בית המשפט כותב: "בענייננו, הצדדים להתקשרות היו אנשי עמידר מזה, פקידים ותיקים ומנוסים, ואברג'יל מזה, אנשים קשישים, המשתייכים לאוכלוסייה חלשה, אינם יודעים קרוא וכתוב, שזו הדירה הראשונה שהם רוכשים בחייהם. אני סבורה, כי במצב אייסימטרי זה, שבו קיימים פערים מוכחים בידע וביכולת הצדדים, מוטלת הייתה על פקידי החברה המאכלסת, במסגרת חובת ההגינות, החובה [...], גם אם המדובר במידע אודות דבר חקיקה, שהוא מן המפורסמות ונחלת הכלל, [...] להביא אותו מידע לידיעת הדיירים".²⁴ אם כן, החברות המשכנות לא תמיד משכילות להפנים את מיקומן בצומת של הדין הפרטי והציבורי, וכך הן כופות לעתים מהלכים אזרחיים קשים, ברוטליים ואלימים נגד דיירות מוחלשות ועניות, שמלכתחילה לא נהנות מיחסי כוח שווים בחברה הישראלית ושזכותן לנגישות לערכאות השיפוטיות איננה ממוצה על פי רוב.

בעיית "עודף הדיור"

סעיף 4 (ב) ו(ג) בחוזי השכירות של עמידר קובע, כי לעמידר הזכות לבטל את חוזה השכירות אם הדיירת לא גרה בנכס 60 ימים רצופים, למעט בנסיבות "מוצדקות כגון: קבלת טיפול רפואי, לתקופה של עד שלושה חודשים".²⁵ במקרים "מוצדקים" אלה על הדיירת הציבורית לקבל את הסכמתה של עמידר בטרם תיעדר מביתה.²⁶ כפי שראינו לעיל בהקשר של רכישת דירה ציבורית בהתאם לתנאים של מבצעי הממשלה השונים, היעדרות מבית המגורים עלולה להתפרש כנטישה וכהפרה יסודית של החוזה, שמסכנת את הדיירת הציבורית בהיוותרות ללא קורת גג. דיירת ציבורית צריכה אפוא את אישורו של "האב

הדואג" כדי להבריא ממחלה. בית המשפט סבור שלדיירות אלה אין זכות קניינית בנכס ומעמדן נמוך אף מזה של שוכרת בשוק החופשי, שאינה זקוקה לאישור מבעלת ביתה כדי לחלות.

בפועל, אחת הבעיות הקשות שעמן מתמודדות דיירות הדיור הציבורי בהקשר זה של הכוח הניתן לחברה המשכנת להגדיר את יחסי השכירות ואת תוקפם היא הסוגיה של "עודף דיור". שינוי במצבה של המשפחה בעקבות התבגרות הילדות/ים ויציאתן/ם מבית הוריהן/ם מעמיד את ההורות/ים המתגוררות/ים בביתן/ם זה עשרות שנים בפני סכנת פינוי והעברה לדירה קטנה יותר. על פי רוב מדובר בא/נשים מבוגרות/ים שנותרו לבדן/ם בבתיהן/ם, שם גידלו את משפחותיהן/ם ולעתים אף שכלו את ילדיהן/ם ובנות/י זוגן/ם. משנתרוקן הבית, מבקשות החברות המשכנות לקבלו בחזרה ולהעבירן/ם לדירה קטנה יותר, אף שבתים אלה הם מרכז חייהן/ם. אי-הסכמה לעבור לדירה קטנה יותר שוללת את זכותה של הדיירת להנחה בשכר דירה, הגם שהיא זכאית לה על פי מבחני ההכנסה, מייקרת באופן משמעותי את שכר הדירה החדשי ועשויה אף להוביל להוצאה של צווי פינוי.

כך היה למשל במקרה של משפחת טימסית,²⁷ שבו נידונה תביעתה של עמידר לפנות את בני הזוג טימסית ובתם החולה מאחת משתי הדירות שהושכרו להם בשנת 1968, ארבע שנים לאחר הגעתם לישראל.²⁸ משפחת טימסית שוכנה בשתי דירות סמוכות שאוחדו עם השנים, לאחר שלא נמצאה דירה אחת גדולה למשפחה שמנתה אז 16 נפשות. משבגרו הילדות/ים ועזבו את הבית, למעט בת אחת שסובלת ממוגבלות, נדרשו בני הזוג טימסית לפנות את אחת הדירות ולהחזירה לעמידר. בית המשפט פסק לטובת עמידר וחייב את בנות/י משפחת טימסית לפנות את אחת הדירות. בית המשפט סמך את החלטתו על מצוקת הדיור בישראל: "במצב של מצוקת הדיור לזכאים, אין הצדקה כי בני הזוג טימסית ובתם סימה יחזיקו בדירה מורחבת בת שישה חדרים, כאשר ניתן להשתמש באחת משתי הדירות לשיכון משפחה זכאית אחרת, מבלי שהדבר יגרע מהדיור שמשפחת טימסית זכאית לו".²⁹

מעניין להבחין בשימוש שעושה בית המשפט בדבריו של בית משפט

אחר שנידון בו עניין דומה, אם כי במסגרת חוק הגנת הדייר:³⁰ "התובעת שהינה חברה ציבורית, הדואגת לדיור לעולים, הקנתה למנוחים וילדיהם שכירות בדירה בשכ"ד נמוך באופן משמעותי מן המקובל, במשך פרק זמן של יותר מ-24 שנה". בית המשפט רואה אפוא במגורים בדירה הציבורית הטבה ציבורית משמעותית של מגורים בשכר דירה נמוך למשך שנים ארוכות, שיש לאזנה מול תור הממתינות לפתרון דיור. גם בעניין עמותת סינגור קבע בית המשפט בהקשר זה של "עודף דיור", כי זכותה של החברה המשכנת להעביר דיירות/ים ציבוריות/ים מביתן/ם בנסיבות המצדיקות זאת, כמו ירידה במספר הנפשות המתגוררות בבית.³¹

אחת הסוגיות המעניינות הקשורות בנושא זה של "עודף דיור" היא שלפי נוהל 08/28, שעניינו שכר דירה מדורג בשיכון הציבורי,³² קבלת הנחה בדמי השכירות מותנית במעבר לדירה קטנה במקרה של "עודף דיור". אי-הסכמה לעבור דירה שולל את זכותה של הדיירת להנחות בשכר הדירה, גם אם היא זכאית להן על פי מבחני ההכנסה.³³ התניה זו יש בה כדי להעניש, להלחיץ ולהרתיע דיירת שלא מעוניינת לבלות את ערב ימיה בחובות ובחשש מפני פינוי. כך היה, למשל, בעניינה של הגב' מסעודה ז"ל (שם חליפי), שאותה היה לי הכבוד לייצג. מסעודה היתה אישה חולה במחלות סופניות, שנאלצה להתמודד חדשות לבקרים עם ניסיונותיה של עמידר להעבירה מהדירה שבה היא חיה למעלה מ-30 שנה, שם גידלה את ילדותיה/ילדיה ושכלה את בעלה, לדירה קטנה יותר. במשך תקופה ארוכה סירבה עמידר להחיל על הגב' מסעודה את הנחת מה"ש (מרכז הנחות שכירות), אף שהיתה זכאית להנחה זו כנתמכת קצבאות קיום של המוסד לביטוח הלאומי, והתנתה את מתן ההנחה במעברה של מסעודה לדירה קטנה יותר. שכר הדירה הועמד על 859 ₪ לחודש במקום 188 ₪ לחודשיים. הגב' מסעודה, שלא יכלה לעמוד בהפרשים העצומים בשכר הדירה, נאלצה להפסיק לשלמו וצברה חובות גדולים שבגינם הוצאו נגדה הודעות על הפסקת חוזה שכירות. עמידר ניסתה לגרום לגב' מסעודה לעזוב את ביתה בכל דרך אפשרית, אם בשלילתן של הנחות שהיתה זכאית להן ואם באמצעות הודעות על סיום החוזה. למרבה הצער, באחת הפעמים שבהן נשלחה לה הודעה

על סיוס יחסי השכירות לקתה הגב' מסעודה באירוע מוחי ונאלצה להתאשפז בבית החולים. אישה מרתקת זו לא היתה מוכנה לעזוב את ביתה, ולדבריה התכוונה להישאר שם עד מותה: "עד שיוציאו אותי עם הרגליים ישר מחוץ לדלת".

המשכיות הזכויות

אחת הסוגיות המעניינות שמעורר מעמדן/ם החוזי המוחלש של המזרחיות/ים בדירותיהן/ם הציבוריות נוגעת ל"תוחלת החיים" של הזכות לגור בדירה הציבורית. כאמור לעיל, זכותן/ם של הדיירות/ים הציבוריות/ים להתגורר בבתיהן/ם היא זכות חוזית חלשה, שלחברה המשכנת יש שליטה על תוקפה ומשכה. כך למשל, כפי שהראיתי, שינוי במצבה של משפחה בעקבות התבגרות הילדות/ים ויציאתן/ם מבית הוריהן/ם מעמיד את ההוריות/ם המתגוררות/ים בביתן/ם זה עשרות שנים בפני סכנת פינוי והעברה לדירה קטנה יותר.

הזכות להתגורר בדירה הציבורית נתפסת כזכות אישית בלבד, הניתנת לדיירת על סמך נתונה והיא איננה סחירה או עבירה, אלא אם היא נופלת במסגרת ההגדרה של הדיירות הממשיכה כאמור בסעיף 3 לחוק זכויות הדייר. גם חוזי השכירות הציבוריים מדגישים כי זוהי זכות אישית בלתי עבירה. כך למשל קובעים חוזי השכירות של עמידר: "להסרת ספק, מובהר בזאת כי זכות השכירות הנה אישית והיא מתבטלת מאליה עם מות אחד מיחיד השוכר או עם עזיבת אחד מיחיד השוכר את המושכר, עקב גירושין, נטישה, או מסיבה אחרת כל שהיא ואין ולא יהיו ליחידים האחרים של השוכר שיישארו במושכר או ליורשים או לבני משפחה אחרים זכויות כל שהן במושכר".³⁴

בית המשפט בעניין סינגור מקבל תנאי זה, וקובע כי בשל אופייה האישי של זכות הדיירות הציבורית, המוענקת לזכאית עצמה על סמך נתונה שלה, אין מניעה שעבירותה תוגבל ושהיא תפקע עם מות הזכאית או עזיבתה. פקיעת הזכות האישית חלה אף במקרה של משפחה המתגוררת בדירה, שבה הזכאית המקורית הולכת לעולמה או עוזבת את דירתה: "איננו סבורים שהגבלת זכות השכירות לדייר

שעמו נחתם החוזה, יש בה, בהתחשב באופיה האישי של הזכות, משום קיפוח. הוא הדבר לגבי שוכר המורכב מכמה יחידים, שהרי גם לגבי שוכר כזה, למשל משפחה, מבוססת הענקת הזכות על עמידתו, כיחידה אחת, באמות המידה המזכות בקבלת דירה ציבורית. עם פירוק החבילה בשל פטירה או עזיבה של אחד מיחיד השוכר, ממילא אין מתקיימים אצל הנותרים הדרישות שעליהן בוססה מלכתחילה הענקת הדירה הציבורית, ועל כן אין מקום שאלה ימשיכו לעשות שימוש בדירה".³⁵

בית המשפט מסייג סעיף זה בקובעו כי יש להתאימו לאמור בסעיף 3 לחוק זכויות הדייר בדיוור הציבורי, הדין בזכותה של דיירת ממשיכה "להיכנס בנעליה" של הדיירת החוזית המקורית.

חוק זכויות הדייר בדיוור הציבורי מעניק לבת/ן משפחה זקוקה/ה וחסרת דיור (לדוגמה בת/ן, נכד/ה, בת/ן זוג, ידוע/ה בציבור) זכות לגור בדירה הציבורית שבה גר/ה עובר למות האם או האב על מנת שלא ת/ימצא עצמה/ו ללא בית, ובמובן זה יש לו תפקיד חשוב בניסיון לתקן את העוול שנגרם להוריה/ו. עם זאת, בפועל גם במקרים של מיצוי זכויות דיירות/ים ממשיכות/ים, החברות המשכנות מפרשות באופן צר את סעיפי החוק ומערימות קשיים על צאצאיות/ים המבקשות/ים להמשיך ולהתגורר בבתי הוריהן/ם שנפטרו. בנוסף, כפי שציניתי לעיל, במהלך השנים נעשו בחוקי ההסדרים השונים כמה ניסיונות לבטל את מוסד הדיירות הממשיכה, כך שזכאות/ם של דיירות/ים ממשיכות/ים תיקבע אך ורק על פי מבחני הזכאות הרגילים של מצוקה ונזקקות, כאמור בנוהלי משרד השיכון.³⁶

כך, בשנת 2009 תוקן סעיף 3 לחוק זכויות הדייר באופן שהגביל בצורה משמעותית (וניתן אף לטעון שדה־פקטו ביטל) את הזכות לדיירות ממשיכה, כך שדיירת/ת ממשיך/ה לא רשאית/ת כיום להמשיך ולהתגורר בדירה הציבורית אלא אם היא עומדת בכמה תנאים, כמו למשל אם היא/הוא עומד/ת בעצמה/ו במבחני הזכאות הרגילים לדיור ציבורי, ובלבד שגר/ה עם הדיירת/ת החוזית/ת שלוש שנים לפחות טרם פטירת/עזיבת הדיירת/ת הזכאית.³⁷

אוכלוסיית הדיירות/ים הציבוריות/ים המקוריות/ים הולכת ומזדקנת,

ועם מותן/ם אמורה לפקוע כאמור זכות המגורים בדירה הציבורית. בפועל, בחלק מן המקרים צאצאיות/ים של הדיירות/ים המקוריות/ים נותרות/ים לחיות בדירה לאחר מות הדייר/ת המקורי או עזיבתה/ו למוסד סיעודי. החברות המשכנות נוטות להערים קשיים על דיירות/ים אלה, ולרוב נטען כי אין להן/ם זכות חוזית להתגורר בדירה מאחר שאינן/ם עומדות/ים בתנאי סעיף 3 לחוק זכויות הדייר. החברות המשכנות מגישות אפוא תביעות לסילוק יד של הדיירות/ים הללו, בטענה שאלה אינן/ם דיירות/ים חוזיות/ים אלא מסיגות/י גבול או פולשות/ים.

הורשה של זכות הרכישה

אי־היכולת להוריש זכויות בדיוור הציבורי מנציח את עוניין של האוכלוסיות ששוכנו בו. לכך תורמת גם הפרשנות הצרה של תנאי הרכישה על ידי החברות המשכנות. כך למשל מתעוררת מעת לעת השאלה אם יכולה דיירת בדירה ציבורית, שהחלה בהליכים לרכישת דירתה במסגרת חוק הדיוור הציבורי (או מכוח מבצעי הרכישה), להוריש ליורשותיה/יורשיה את הזכות להשלים את רכישת הדירה הציבורית. במקרים אלה מדובר במשפחות שבהן ההורות/ים, שהובאו לישראל, גרו בדיוור ציבורי במעמד של שוכרות/ים במשך שנים ארוכות. הן/ם ביקשו לרכוש את הדירה שבה הקימו את משפחתן/ם וגידלו את ילדיהן/ם, אולם נפטרו לפני שהליך הרכישה הסתיים. החברות המשכנות מסרבות להתיר ליורשות/ים להמשיך ברכישת הדירה, בטענה כי זכות הרכישה היא אישית, בלתי עבירה ואינה ניתנת להורשה, אלא אם אחת/ד היורשות/ים היא/הוא בגדר "דייר/ת ממשיך/ה" כקבוע בחוק הדיוור הציבורי. שאלה זו הובאה כמה פעמים בכמה תיקים שונים להכרעות של בתי המשפט השונים, לרבות בית המשפט העליון, על רקע החלטות סותרות של בתי משפט קמא.

דיטה שאשא ביקשה להמשיך את הליך הרכישה שבו התחיל אביה מיכאל ז"ל, שהתגורר בדירה ציבורית משנת 1964 ונפטר לפני סיומה של עסקת הרכישה. החברה המשכנת סירבה להתיר לשאשא להמשיך

בהליך הרכישה, והיא עתרה לבית המשפט המחוזי למתן פסק דין שיצהיר כי הליך הרכישה שבו החל אביה המנוח השתכלל כדי חוזה מחייב, ועל כן נתונות הזכויות בדירה לבתו היורשת.³⁸ בית המשפט דן בשתי שאלות נפרדות: האחת היתה חוזית, קרי האם הליכי הרכישה שבהם החל האב המנוח השתכללו כדי חוזה מחייב. מאחר שבית המשפט השיב בשלילה לשאלה זו, הוא המשיך לדון בשאלה השנייה, שעניינה מהותה ואופייה של זכות הרכישה שעמדה למנוח — האם מדובר בזכות אישית (in personam) שאינה ניתנת להורשה, או שמא מדובר בזכות שהיא בת הורשה.

בית המשפט קבע, כי אמנם עסקינן בזכות אישית, אלא שאפיונה ככזאת "אין בו בהכרח כדי למנוע העברת זכות בירושה".³⁹ עם זאת, בהתחשב בתכליתו של חוק הדיור הציבורי כחוק סוציאלי, הבא לצמצם פערים בחברה לרבות באמצעות מנגנון ההורשה, נקבע כי שאשא זכאית להמשיך ברכישת הדירה בשל העובדה שזכות הרכישה היא "זכות בעלת מאפיינים רכושיים",⁴⁰ ולכן ניתנת להורשה. וכך כותבת השופטת חנה בן עמי:

בסיסו של החוק הינו בתפיסת הדירה כמבצרו של האדם וכן ברצון ליצור 'צדק חברתי' על ידי מתן אפשרות לדיירים לרכוש, במחיר מופחת, את הדירות בהן הם חיים ובעבורן שילמו ממיטב כספם במשך שנים רבות. ברם לחוק מטרת נוספת, עליהם עמד, בין היתר, חבר הכנסת שבח וייס, מיוזמי הצעת החוק: באמצעות החוק הזה אנחנו מבקשים לגרום לכך שיהיה גם למשפחה נכס להוריש לילדים [...]⁴¹

חברת עמידר ערערה לבית המשפט העליון.⁴² בעניינה של הגב' חדווה דהוקי נידונו נסיבות כמעט זהות לעניין דיטה שאשא. במקרה זה פסק בית המשפט המחוזי באופן הפוך לפסק דין שאשא, והחליט שלא להכיר בזכותה של דהוקי לרכוש את הדירה הציבורית בזכות בת הורשה. גם כאן, אמה של דהוקי, שמחה נחמיאס ז"ל, החלה בהליך לרכישת דירתה הציבורית אולם נפטרה לפני שהושלם. כמו בפסק דין דיטה שאשא, בית המשפט קמא דן בשתי שאלות:

השאלה החוזית ושאלת אופייה של זכות הרכישה, היינו האם היא זכות אישית הניתנת להורשה. בית המשפט הכריע בנוגע לשאלה הראשונה, כי הליכי הרכישה בהם החלה הגב' נחמיאס המנוחה לא השתכללו כדי חוזה מחייב. בנוגע לשאלה השנייה, פסק כי זכות הרכישה היא אישית, בלתי עבירה ואינה ניתנת להורשה, אלא "בהתקיים נסיבות מיוחדות, שעתירת המבקשים אינה נופלת אל גדרן".⁴³ הנסיבות המיוחדות שעליהן עמד בית המשפט מתקיימות רק כאשר היורשת היא צאצא הנכנס בגדר הגדרת "דייר ממשיך" כאמור בחוק הדיור הציבורי. בניגוד לפסק הדין בעניינה של דיטה שאשא, בית המשפט קבע כי "הורשת הדירות לצאצאים אינה מהווה את התכלית הבלעדית, ואף לא העיקרית, העומדת ביסודו של החוק".⁴⁴ דהוקי ומנהל העיזבון של אמה המנוחה ערערו לבית המשפט העליון.⁴⁵

מקרה נוסף שבו נידונו שאלות דומות היה עניינה של כרמלה פלח. אמה של פלח גרה במשך 27 שנה בדירה הציבורית שאותה ביקשה לרכוש. היא החלה בהליך לרכישת הדירה, אך למרבה הצער נפטרה טרם הושלם. גם כאן ביקשה פלח להמשיך את הליכי הרכישה והגישה עתירה לבית המשפט לעניינים מנהליים, כדי שזה יורה על המשך הליכי הרכישה.⁴⁶ בית המשפט דחה את עתירתה בפסק דין קצר יחסית, וגם בעניין זה הוגש ערעור לבית המשפט העליון.⁴⁷

מאחר ששלושת התיקים העלו שאלה משפטית זהה, הוחלט לאחד את הדיון בהם. בנוסף, בשל החשיבות הציבורית של ההכרעה בתיקים אלה וההשלכה שעשויה היתה להיות לה על ציבור דיירות/י הדיור הציבורי וילדיהן/ם, אני — יחד עם אחרות/ים מהתוכנית לסיוע משפטי קהילתי ביפו של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב שאותה ייסדתי — הגשנו לבית המשפט העליון תזכיר "ידיד בית משפט" (Amicus Curiae) בשם הקשת הדמוקרטית המזרחית וארגון קול בשכונות, העומד על חשיבותו של ההקשר ההיסטורי שבתוכו ניצבת השאלה שבמחלוקת. בית המשפט העליון שדן בבקשת ההצטרפות קיבל אותה.⁴⁸ בית המשפט העליון לא נתן הכרעה עקרונית בעניין, ובהסכמת הצדדים אף דחה את העתירות.⁴⁹ אולם, כפי שעולה מפסיקות שונות מהשנים האחרונות, נראה שזכות הרכישה נתפסת כזכות אישית ובלתי עבירה.⁵⁰ באופן

כללי, בהתייחס לשאלות המשפטיות שמעוררים חוזי השכירות של החברות המשכנות ניתן לומר כי העמדה הפרשנית השלטת בפסיקה אינה נותנת ביטוי להקשר ההיסטורי של הדיור הציבורי ולזיקתן/ם של הדיירות/ים לבתיהן/ם.

פרק שביעי

**"להיות עם שתי רגליים על
הקרקע": לקראת התמודדות
חדשה עם השתכנות מתקנת —
סיכום ומסקנות**

מי ששולט בעבר שולט בעתיד; מי ששולט בהווה שולט בעבר.
ג'ורג' אורוול, "1984"¹

ההכרה במקורות ההיסטוריים של תופעת ההשתכנות המתקנת מחזקת את המשתכנות המתקנות, משום שהיא מבהירה כי בעייתן איננה בעיה "פרטית", המאפיינת רק אותן בשל נסיבות אישיות, אלא היא בעלת שורשים משותפים וממוקמת על ציר קולקטיבי צופה פני עבר, הווה ועתיד.

תפיסה זו עומדת למשל בבסיסו של רעיון ה"העצמה"² הרווח בקרב המחזיקות/ים בגישות קהילתניות (Communitarism)³ ולפיו הפרט זקוקה לקבוצה כמקור להתעצמות ולהתחזקות. הידיעה, כי המצוקה שחווה אישה אחת משותפת לנשים נוספות וניתן להבינה כמצוקה חברתית בעלת שורשים היסטוריים זהים, היא כשלעצמה מכוננת כוח ויש בה כדי להניע את אותן נשים לפעול יחד למען טוב משותף. ההכרה בכך שמציאות חייה של פרט אחת משותפת לנשים אחרות, הקשורות

זו לזו בגורלן הקשה ובשורשים ההיסטוריים שלהן, יש בה כדי לחזק את המשתכנות ולתקף את חווייתן. קהילה שהמשותף לחברותיה/חבריה רב מן הנפרד והשונה והוא מבדיל אותה מקהילת הרוב ההגמונית תוכל לתרגם את התעוקות והמצוקות של חברותיה/חבריה לקריאה חזקה וגדולה יותר לשינוי חברתי ולתיקון היסטורי.

משתכנות מתקנות מאלצות הכנסה של המשגה חדשה, שתכיל את הסיבות למעשיהן ואת ההקשר ההיסטורי שמתוכו הן צמחו. בחלק זה של הספר אעמוד על המשגה זו ואדון בכמה מודלים של פתרונות אפשריים — אדמיניסטרטיביים, חקיקתיים ורעיוניים — שיש בהם כדי להתמודד עם התופעה המורכבת והמרתקת של ההשתכנות המתקנת.

המודל החקיקתי והחוקתי

הכרה בעוול ובגזענות כלפי מזרחיות/ים

התכלית העומדת בבסיסו של חוק הדיור הציבורי היא סוציאלית מובהקת. הוא נועד לקדם רעיונות של צדק חלוקתי ושוויון על ידי הענקת האפשרות לדיירות/ים ציבוריות/ים לרכוש את בתיה/ם במחיר מסובסד, לצאת ממעגל השכירות שמותיר אותן/ם בנחיתות כלכלית יחסית ולהגדיל את סך ההון המשפחתי על מנת להבטיח עתיד טוב יותר להן/ם ולילדיה/ם באמצעות מנגנון ההורשה. כאמור לעיל, פעילות/ים מזרחיות/ים רואות/ים בחוק הדיור הציבורי אקט חשוב של תיקון עוול. למרות זאת, אני סבורה כי חרף חשיבותו של החוק, והמטרות החשובות שעומדות בבסיסו, אין בו הכרה מפורשת בגזענות שננקטה ועדיין ננקטת נגד מזרחיות/ים, ובמזרחיות/ים כקהילה מוגזעת אשר בעבורה נועד מנגנון הדיור הציבורי מלכתחילה. דברי ההסבר לחוק וכן הדיונים שליוו את חקיקתו שומרים על שתיקה בנוגע למזרחיות/ים, ומעדיפים לכנות את הדיירות/ים "העולים של שנות החמישים והשישים", הגם שלקוראת המכירה את ההקשר ההיסטורי ברור כי הכוונה למזרחיות/ים. תיקון אמיתי של העוול שנעשה למזרחיות/ים מחייב הכרה בעוול ובסיפּר ההיסטורי הגזעני שבתוכו משוקע מנגנון הדיור הציבורי. ללא הכרה אמיתית בעוול, יהיה קשה לתקן אותו, לרבות באמצעות

הרפורמות שאני מציעה בהמשך, כמו הרחבה פרשנית של תפיסת הקניין או של הדוקטרינות המשפטיות שמפעילים בתי המשפט בדונם בתיקי השתכנות מתקנת. חוק הדיור הציבורי הוא הזדמנות נדירה לבצע תיקון אמיתי של העוול ההיסטורי. אלא שללא מיכּוּמוּ בהקשר ההיסטורי האמיתי של הגזענות והעוול שבתגובה להן/ם נחקק, לא ניתן יהיה לחולל את השינוי המיוחל.

חקיקת חוק לזכאות לדירה ציבורית/ביקורת שיפוטית קפדנית על הנהלים והפעלתם

במצב המשפטי השורר כיום, אין חקיקה הקובעת מהם התנאים לזכאות לדיירות ציבורית, וההחלטה בשאלת זכאות של דיירות/ים פוטנציאליות/ים נקבעת על פי נהלים של משרד השיכון. אני מציעה אפוא לחוקק חוק שיקבע את הקריטריונים לזכאות לדיור ציבורי ויגביל את כוחן/ם של משרד השיכון והחברות המשכנות.

העובדה שמערך הזכאות של דיירות/ים פוטנציאליות/ים נשען כולו על נהלים היא בעייתית, שכן כפי שכותבת דפנה ברקארז, "זכויות המעוגנות בנהלים של רשויות הן זכויות חלשות, באופן יחסי, מאחר שהן כפופות לשינוי לפי שיקול דעתן של הרשויות ויש מידה של גמישות בהפעלתן".⁴ משתכנות מתקנות מעוניינות בדרך כלל לקבל הכרה בזכאותן לדיור ציבורי — חלקן עומדות בתנאי הזכאות וחלקן נענות בשלילה בשל אי-עמידה בסעיפי נוהל הקצאת דירות. ואולם בשל מלאי הדיירות המצומצם, החברות המשכנות ומשרד השיכון מערימות/ים קשיים בפרשנות שהן/ם מקנות/ים לסעיפי נוהל הקצאת דירות בפועל. כך, דיירות/ים פוטנציאליות/ים אינם/ן מוכרות/ים כזכאיות/ים לדיור ציבורי בשל אי-עמידה בסעיפי הנוהל מסיבות שונות, לעתים סיבות שרירותיות כמו אי-מיצוי כושר השתכרות. כפי שציינתי בפרק הראשון, ההגדרה של מיצוי כושר ההשתכרות צומצמה והיא מחייבת כיום את קיומו של רכיב גמלאות קיום של המוסד לביטוח לאומי בתחשיב ההכנסה המשפחתית.⁵ כך יוצא שאישה, הורה יחידה, שנשללה ממנה קצבת הבטחת הכנסה וטרם מיצתה את זכותה לערור על ההחלטה, לא תהיה זכאית לדירה ציבורית. כך גם אישה שאינה מוכנה לקבל קצבאות

קיום ומתקשת לעבוד, אף אם בשכר נמוך שאינו מקנה לה אפשרות לשכור דירה בכוחות עצמה. או כפי שעלה בסיפורה של אניטה בפרק החמישי, פרשנות ראויה של הנוהל ברוח המטרות של הדיור הציבורי, לפחות במתכונתו כיום, קרי סיוע לא/נשים מוחלשות/ים שאינם/ן יכולות/ים לשכור דירה בכוחות עצמן/ם ללא סיועה של המדינה, היתה מובילה את משרד השיכון שלא לשלול את זכאותן של נשים כמו אניטה לדירה ציבורית בשל נסיבות שלא היו תלויות בהן.

שימוש בכספי מכירת הדירות לרכישה/בנייה של דירות חדשות עתודות הכסף בסך של מיליארדי שקלים, שנתקבלו ממכירת דירות ציבוריות והיו אמורות להיקלט בקרן להגדלת מלאי הדיור הציבורי, לא הופקדו בקרן והחברות המשכנות לא העבירו את הכספים שנתקבלו לקופת המדינה.⁶ כך למשל מדו"ח של הכנסת מיום 23.12.2011 עולה כי סך ההכנסות ממכירת הדירות בדיור הציבורי בין השנים 1999–2010, שעמד על כ-2.75 מיליארד ₪, לא שימש להגדלת מלאי הדיור הציבורי, ומתוכו הוקצו לרכישת דירות ציבוריות 205 מיליון ₪ בלבד (7.5%). כמו כן, הועברו לסוכנות היהודית 1.081 מיליארד ₪, קרוב למחצית מסך ההכנסות. גם חברת עמידר נמנעה מלהעביר כספים לקופת המדינה ורק לאחר לחץ ציבורי גדול, לרבות פנייה ליועץ המשפטי לממשלה,⁷ החלה להעביר סכומים שונים.⁸

דירות ציבוריות חדשות היו מגדילות את מלאי הדיור הציבורי, מקצרות את תור ההמתנה ומאפשרות פתרונות דיור לאוכלוסייה מוחלשת, לרבות למשתכנות המתקנות. העובדה שחוק הדיור הציבורי לא יושם במשך שנים ארוכות השפיעה על הפיקוח על העברת הכספים לקרן המיועדת לכך, שכן באמצעות יישומו ניתן היה לאכוף את העברת הכספים מהחברות המשכנות, את קליטתם של תקבולי המכירה בקרן המיועדת לכך ואת בנייתן של דירות ציבוריות. כך למשל, טען חבר הכנסת רן כהן: "הרי אתם לא תשקיעו כסף, מהאוצר, כדי לבנות דירות בדיור הציבורי. אז חשבת מאיפה המקור? מקור יכול להיות ממכירת הדירות. אבל לצערי הרב, לא אתם ולא משרד השיכון, אף פעם לא נקטתם בדרך הזאת שבה מנצלים את הקרן שקבועה בחוק, כי לא רציתם

ליישם את החוק אף פעם. כי בחוק לא היתה לכם ברירה, אלא להשקיע את הכסף בבניית דירות וקניית דירות עבור חסרי הדירות. את זה אף פעם לא נתתם ולכן צריכים להחזיר את החוק".⁹

אני מציעה אפוא להגביר את הפיקוח על החברות הציבוריות בכל הנוגע להעברת הכספים ממכירת הדירות הציבוריות לקרן המיועדת לכך, תוך שימוש באמצעי אכיפה שונים (גם משפטיים) נגד חברות המסרבות להעביר את הכספים. כמו כן אציע כי הכספים הללו ישמשו למטרתם בלבד, והיא הגדלה של מאגר הדיור הציבורי על ידי בנייה או רכישה של דירות חדשות.

הכרה בזכות ההורשה

חברי הכנסת, יש לנו האפשרות, היום, לתקן עוול ממדרגה ראשונה, לתמוך בשתי הצעות חוק שיאפשרו לנו לתת לאנשים לחיות בכבוד ולהוריש לילדיהם את מה שלמעשה כבר מזמן שייך להם.

חברת הכנסת נעמי חזן, 1997¹⁰

כפי שסקרתי, הזכות לדיור ציבורי נתפסת כזכות אישית הפוקעת עם מותה/ו של הזכאי/ת. ילדיה/ו יכולות/ים "להיכנס לנעליה/ו" רק אם הן/ם עומדות/ים בהגדרת "הדייר הממשיך" בחוק זכויות הדייר בדיוור הציבורי — לשם המשך מגורים בדירה או אם ברצונן/ם לרכוש את בית המגורים לפי חוק הדיור הציבורי.

זכות הרכישה "ניתנת לדייר הדיור הציבורי ולקרוביו ללא קשר למצבם הכלכלי",¹¹ והיא נבחנת על פי קריטריונים של ותק מגורים בדירה. לאחר מכן, כפי שמסבירה נטע זיו, "אם דייר רכש את דירתו ונפטר, אזי יורשיו זכאים לרשת את הנכס על פי דיני הירושה הכלליים".¹²

הקושי בהקשר של הורשה מתעורר במקרים שבהם לא נסתיימו או אף לא התחילו הליכי הרכישה על ידי הדייר המקורי. במקרים אלה נוטים בתי המשפט לפרש את זכות הרכישה באופן מצמצם ואינם מכירים בעבירותה של זכות זו אלא, כאמור, "בהתקיים נסיבות מיוחדות",¹³ קרי עמידה בתנאי הדיירות הממשיכה. בעניין נחמיאס, אמה של חדוה

דהוקי שנזכרה לעיל, ראה בית המשפט במוסד הדיירות הממשיכה הסדר ממצה¹⁴ לעניין הורשת זכות הרכישה, והסביר כי העברה בין־דורית של זכות הרכישה לצאצאיות/ים שאינן/ים דיירות/ים ממשיכות/ים עלולה לפגוע "באפשרותם של הזכאים הפוטנציאליים לרכוש את הדירה עקב יציאתה של זו ממאגר הדיירות הפנויות [...] [ו] לגרום עוול משווע לאדם אחר, הזכאי להשתכן בדירה המושכרת בסבסוד, בשל מצב סוציאלי".¹⁵

בתזכיר "ידיד בית המשפט" שהוגש בעניינן/ם של דיטה שאשא, חדוה דהוקי וכרמלה פלח¹⁶ הועלתה הטענה שתפיסה זו של מוסד הדיירות הממשיכה מבטאת גישה מוטעית, המבלבלת בין שתי תכליות שונות של שני חוקי הדיור הציבורי — חוק הדיור הציבורי וחוק זכויות הדייר בדיור הציבורי.

המטרה המרכזית של חוק הדיור הציבורי (ומבצעי הרכישה) היא צמצום פערים חברתיים על ידי מתן אפשרות לדיירות/ים בדיור הציבורי לרכוש את דירותיהן/ם וכך להגדיל את סך ההון המשפחתי ולהעבירו הלאה לדור הבנות והבנים. חוק זה לא נועד לפתור מצוקות דיור לאלה שאין ידן/ם משגת לממן לעצמן/ם קורת גג בכוחות עצמן/ם. אף כי בחוק הדיור הציבורי נכללת אפשרות רכישה ל"דייר ממשיך", ברור כי זכות זו תלויה במצבה/ו האישי ובהיותה/ו חסר/ת דיור בעצמה/ו. כלומר זוהי במידה רבה זכות אישית של בתן/ן המשפחה הגר/ה בדירה והיא עומדת בפני עצמה. אין ולא כלום בינה לבין שאלת ההורשה של זכות הרכישה שהחלו במימושה. המטרה של ההסדר בעניין דייר/ת ממשיך/ה היתה לפתור מצוקות דיור למי שאין להן/ם פתרון דיוור ומטרה זו, מכל מקום, היא מטרה נוספת ומשנית למטרתו העיקרית של חוק הרכישה. מכל מקום, הוראה זו כלל איננה חלה כאשר הדייר/ת המקורי/ת החל/ה כבר לרכוש את הדירה וטרם סיימ/ה את ההליכים, אלא כאשר הדייר/ת נפטר/ה טרם החל/ה בהליך הרכישה. תימוכין לעמדה זו ניתן למצוא בחוק זכויות הדייר בדיור הציבורי, שבו קיימת הגדרה זהה של "דייר/ת ממשיך/ה". גם בחוק זה המטרה היא להגן על בתן/ן משפחה זקוק/ה וחסר/ת דיור ולאפשר לה/ו להתגורר בדירה הציבורית שבה גר/ה עובר למות האם או האב.

בשני החוקים, סוגיית הדייר/ת הממשיך/ה מתרכזת אפוא בנסיבות האישיות של אותה/ו דייר/ת, במטרה לפתור מצוקת דיור עכשווית שלה/ו עצמה/ו. דייר/ת ממשיך/ה זו/זה יכול/ה, אם רצונה/ו בכך, לרכוש את דירת הוריה/ו, אולם רק לאחר שהסדיר/ה את זכויותיה/ו החוזיות בדירה.¹⁷ במילים אחרות, התכלית שעמדה לנגד עיני המחוקק/ת בהסדרת זכויותיה/ו של הדייר/ת הממשיך/ה היתה בעיקרה מתן פתרון דיור למי שהיא/הוא עצמה/ו זקוק/ה בתחום זה. אלא שתכליתו העיקרית והמרכזית של חוק הדיור הציבורי היתה כאמור אחרת: התכלית היתה "להכשיר את הקרקע" לרכישת הדירה הציבורית ולהעברתה הלאה בירושה לילדות/ים, גם אם הללו אינן/ם חסרות/י דיור ועומדות/ים בהגדרת דייר ממשיך, ללא קשר ליכולתן/ם הכלכלית ולמצוקת הדיור שלהן/ם.¹⁸

כאמור, בית המשפט בעניין נחמיאס ראה בהורשה זכות מקרית, שאיננה "מהווה את התכלית הבלעדית, ואף לא העיקרית, העומדת ביסודו של החוק".¹⁹ אלא שתפיסה זו, הרואה במנגנון ההורשה מטרה משנית ולא עיקרית, נוגדת את רוחו של חוק הדיור הציבורי ולא מבנינה את ההקשר האמיתי שבתוכו נולדה זכות הרכישה — השאיפה לצמצום הפערים בחברה הישראלית על ידי יצירה של מנגנון הורשה שבאמצעותו תוכל להתרחש העברה ביך-דורית של הון. בית המשפט בעניין נחמיאס החטיא מטרה זו כאשר "איזן" את זכות ההורשה, שהיא אינה רנטית לחוק הדיור הציבורי, עם מצוקה והזדקקות של דיירות/ים אחרות/ים. הורשת הנכסים איננה מקרית, והיא קרדינלית ביותר לדיון בזכויות הרכישה של דירות ציבוריות. פרשנות זו, הנותנת ביטוי להקשר ההיסטורי שמתוכו צמח הצורך ברכישה, גם אם לא בוטא במפורש בחוק הדיור הציבורי ובדיונים שקדמו לחקיקתו, משמיטה אפוא את הבסיס לטענה בדבר היות מוסד הדיירות הממשיכה "הסדר ממצה" לעניין זכויות הרכישה של דירות בדיור הציבורי.

אילו עסקה עבודה זו בפתרונות "אוטופיים", הייתי מציעה כי למזרחיות/ים בישראל תוענק בעלות אוטומטית על בתיהן/ם הציבוריים מבלי לרוכשם, אף לא בהנחה. החלטה כזו תהיה מהלך עמוק של עשיית צדק היסטורי לאוכלוסייה שלמה שמצאה עצמה כלואה ותלויה על

בלימה. ברמת הדיון המעשי, לעומת זאת, מוצע כי זכות הרכישה תוכר כזכות אישית הניתנת להורשה. בדרך זו יוכלו צאצאיהן/ם של דיירות/ים ציבוריות/ים לרכוש את דיירות הוריהן/ם גם אם אינן/ם עומדות/ים בתנאי "הדייר הממשיך" וגם אם הוריהן/ם נפטרו טרם החלו ברכישה. כפי שציינתי לעיל, הזכות לרכוש דירה ציבורית מגיעה לשיטתי כדי הזכות לקניין או לפחות מקנה זכות מעין־קניינית לדיירות/י הדיור הציבורי. לשיטתי, בהנחה במחיר הדירה הציבורית כנגזרת של ותק מגורים בדיור הציבורי מוטמעת התפיסה שהדיירות/ים צברו עם השנים זכות לקניין ומכאן שזכותן/ם לרכוש את הדיירות בהנחות שונות. כפי שהסביר בית המשפט בעניין דיטה שאשא: "לפיכך ניתן לומר כי בעצם החלטת הממשלה לפיה בתנאים מסוימים (בהם עמד המנוח) הוא יכול לרכוש זכויות קנייניות בדירה בה הוא התגורר תמורת 10% משווייה, יש משום הצהרה כי בדמי השכירות והתשלומים הנלווים ששילם לאורך השנים, הוא קנה 'זכויות רכושיות' בדירה".²⁰

מכאן, שאף אם הזכות להתגורר בדירה הציבורית היתה מראשיתה אישית, הרי שבתקופת המגורים הארוכה בדיור הציבורי, לרבות תשלום שכר הדירה, מעמדה של זכות זו עבר שינוי והיא קיבלה צביון רכושי וקנייני או למצער הפכה לזכות אישית בת הורשה. שינוי טרנספורמטיבי זה במעמדה של זכות, שקודם לכן היתה אישית במהותה ועתה מקבלת מעמד של זכות בעלת אופי רכושי, אינו זר במסגרת דיני הקניין הנהוגים בישראל. מעניין לציין בהקשר זה את פרשת גליל ים,²¹ שהעלתה סוגיה דומה של הורשת זכויות אישיות ששינו את מעמדם והפכו להיות זכויות בעלות ממד רכושי הניתנות להורשה. במקרה זה דובר על אופציה (זכות עתידית) האמורה לצמוח לחברות/י הקיבוץ, לממש זכויות כספיות בקרקעות הקיבוץ בעקבות הפרטתן ושינוי ייעודן מחקלאות לייעוד אחה. אף כי זכות המימוש לא התקיימה בעת הגשת התביעה, קבע בית המשפט כי ככל שמדובר במי שהיתה/ה חבר/ת קיבוץ במועד שבו הוענקה האופציה, היא/הוא יכול/ה להוריש זכות עתידית זו לילדיה/ו אף אם לא מימש/ה אותה בעצמה/ו. בית המשפט קבע, למעשה, כי הזכות העתידית של חברות/י קיבוץ ליהנות מעליית ערך הקרקע שלהן/ם בעקבות הפרטתה היא זכות אישית הניתנת להורשה וכי "יהא

זה בלתי צודק ונוגד כל נורמה של סבירות והגינות לחלק את הרכוש רק בין החברים שייזוותרו בחיים בעוד 10 או 20 שנה, בעוד שישורשיהם של החברים שהיו שותפים לתחילת מהלך ההפרטה והשיוך [...] ואשר הלכו לעולמם, ינושלו מחלקם של הוריהם או מורישיהם — רק משום שלא זכו לאריכות ימים".²²

פרשנות מרחיבה זו, שאומצה בהקשר של קיבוץ שעובר שינויים בשל הפרטת האדמות בו ושינוי ייעודן, ראוי לאמץ גם בענייננו. המזרחיות/ים נאלצות/ים להילחם על דקויות של נהלים ולהוכיח רציפות דיור או עמידה בכללי הדיירות הממשיכה, שעה שמנגד חברות/י קיבוץ שעשויות/ים ליהנות מהפרטה של קרקע חקלאית זוכות/ים לפרשנות מרחיבה ומקלה של בית המשפט.

בטרם אעבור לחלק הבא, חשוב לי להדגיש בהקשר זה כי על אף המשמעות העצומה שיש להכרה בזכותן/ם של מזרחיות/ים לרכוש את בתיהן/ם במחיר המשקף את שנות חייהן/ם הארוכות בבתיהן/ם ואת הרקע ההיסטורי שכלא אותן/ם בבתיים אלה, יש לזכור כי רכישת הדיירות נעשית כמעט יובל שנים "מעט יותר מאוחר".²³ אלה שנים שבהן משפחות אשכנזיות כבר הצליחו לצבור הון ממגורים ולגלמו הלאה בנכסים חדשים או נוספים, להורישם או למוכרם. כמובן שסיכויי ההצלחה של דור הילדות/ים גדלים במקרים שבהם להורות/ים יש יותר מדירה אחת או במקרים של נישואים שבהם ההורים של שת/ני בנות/י הזוג מחזיקות/ים בבעלותן/ם דירה אחת או יותר.²⁴ לעומתם, מזרחיות/ים שעשויות/ים לרכוש את ביתן/ם הציבורי יהיו הבעלות/ים של נכס לראשונה בחייהן/ם. ילדיהן/ם או נכדיהן/ם יצטרכו, אפוא, להסתפק במסת רכוש בין־דורי הנופלת בהרבה מהון שנצבר במשך שנים והועבר באופן בין־דורי על ידי אשכנזיות/ים. במובן זה, מידת יכולתן/ם של מזרחיות/ים לגשר על הפער העצום שנוצר נותרת בגדר שאלה פתוחה (ראוי לציין כי זו אינה קביעה דטרמיניסטית, מאחר שקיימים ערוצי מוביליות אחרים שדרכם יכולות/ים מזרחיות/ים להתרחק ממיקומן/ם בשוליים). יתרה מכך, בל נשכח כי לרוב מדובר בנכסים בעיירות פיתוח ובשולי הערים, שאינם בעלי ערך שוק גבוה ושאמורים להתחלק בין כל הבנות והבנים, ואף באופן עקיף בין הנכדות

והנכדים שכן מדובר כאמור בכמה דורות של פער גדל. יכולתן/ם של אשכנזיות/ים לסייע לילדותיהן/ילדיהן/ם ולנכדותיהן/נכדיהן/ם עדיין רבה אפוא מזו של מזרחיות/ים דיירות/י הדיור הציבורי. הכרה בזכות ההורשה של זכות הרכישה תאפשר לדיירות/י הדיור הציבורי לרכוש את בתיהן/ם ולהעמיד לרשות ילדיהן/ם מעט מן ההון שנמנע מהן/ם במשך שנים בשל הנהגתה של מדיניות שיכון גזענית ודיפרנציאלית בשנות החמישים והשישים. הגדלת סך ההון המשפחתי ואפשרות הירושה העתידית תאפשרנה לדיירות/י הדיור הציבורי, ומכאן אף לבנותיהן/ם המשתכנות המתקנות, פתרונות דיור מגוונים יותר מאלה שניצבים בפניהן/ם כיום. יפים לכאן דבריה של חה"כ שלי יחימוביץ:

קודם כל אני רוצה להביע הסתייגות מהמינוח 'לתקן עיוות'. אתם [משרד האוצר, ק"ח] כל פעם באים עם עיוות חדש וטוענים שאתם מתקנים עיוות. בואו נוציא את זה מהטרמינולוגיה. אתה אומר שאנחנו רוצים למנוע מעבר אוטומטי ליורשים. למה למנוע את המצב הזה? הרי זה המצב שצריך להתרחש. הזכויות של היורשים בדירה הן זכויות שאמורות להיות מוקנות. הן לא תלויות בדבר. אתם שוללים את הזכות להוריש את הנכס לילדים, וזורקים אותם מהדירה בגיל 21, לאחר שהם משתחררים מהצבא, ונותנים להם שנה תקופת הסתגלות? באמת תודה רבה. בשנה הזאת הם יחסכו כסף לדיירה חדשה?²⁵

שינויי חקיקה קונקרטיים למשתכנות מתקנות

הם מבולבלים מעצם הרעיון של רכוש, המומים מהמחשבה על כלבים ונשים כנושאים אקדמיים, ומשותקים מהרעיון שרכוש יכול להיות בעל מגדר ושמגדר יכול להיות עניין של מילים.

פטרישיה ג'יי ויליאמס²⁶

חובת ייצוג

משתכנות מתקנות לרוב אינן מיוצגות ואינן זכאיות לסיוע משפטי ציבורי במסגרת לשכות הסיוע של משרד המשפטים, בשל היעדר

סיכוי משפטי לזכות בהליך המשפטי המתנהל נגדן. אני סבורה שיש להורות על חובת ייצוג במקרים של השתכנות מתקנת. תיקי ההשתכנות המתקנת אינם תיקים שיש להקל בהם ראש ויש חשיבות רבה לייצוג משפטי בהם, שכן הדבר יכול לסייע בידי המשתכנת למצות את זכויותיה במסגרת משרד השיכון ולפתור את מצוקתה במקביל לניהול התביעה נגדה. כפי שאטען בהמשך, לשיטתי, פינוי מבית במסגרת תביעה נגד משתכנת מתקנת והיוותרות ללא קורת גג אינם נופלים משלילת החירות של נאשמות/ים בהליך הפלילי. אני מציעה אפוא כי משתכנות מתקנות תקבלנה ייצוג משפטי ממשלתי.

"סיכוי משפטי" אינו יכול להיותחם להצלחה בבית המשפט בלבד והוא יכול לבוא לידי ביטוי בייצוג המשתכנת בהליכים משפטיים מקבילים — הן בהליך האזרחי לפניו והן בהליך המנהלי להכרה בזכאותה לדירה ציבורית. חשוב לעמוד כאן בקצרה על אופיו של הייצוג המשפטי הדרוש בתיקי השתכנות המתקנת: משתכנות מתקנות זקוקות לייצוג משפטי ביקורתני, המאתגר את ההבחנות והדוקטרינות המשפטיות ואינו מסתפק בהפנמה ובשעתוק שלהן. תפיסה משפטית פורמליסטית, כפי שהראיתי לעיל, אינה מייחסת חשיבות להיבטים ביקורתיים כמו מאפיינים קבוצתיים מכווני זהות של מגדר ואתניות. תפיסת משפט דוקטרינרית רואה בנשים אלה "פולשות" שאין להן "סיכוי משפטי" ולכן לא תנסה ליצור למענן סיכוי משפטי על ידי אתגור של מושגים משפטיים אוניברסליים ורציונליים לכאורה. ייצוג משפטי ביקורתי של נשים אלה יראה בהן תוצר של משטר קנייני גזעני ולא גורם הפוגע בו. בנוסף, הוא אף יכול לסייע בהגברת המודעות לתופעת ההשתכנות ולהתייחסות הנדרשת אליה מצד החברות המשכנות, משרד השיכון ובתי המשפט.²⁷

השתכנות וקניין

המשפט רואה במשתכנות מתקנות נשים שפוגעות בקניינה של המדינה ולכן יש לפנותן. תפיסת הקניין המקובלת של המשפט אינה מתירה הכרה בפעולות ההשתכנות המתקנת והיא מוקיעה אותן. כאמור, נשים אלה מפונות לבסוף, אם באמצעות צווים שיפוטיים ואם בפניו ללא צו כאשר הן מוגדרות כ"פולשות טריות". זכות הקניין נחשבת לזכות יסוד

חוקתית המוגנת בסעיף 3 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. התפיסה הבלקסטוניאנית המקובלת רואה בקניין "אתר של שרירות בעלים", המגן על זכותה של הפרט לקניינה מפני התערבות של אחרות/ים. גישה זו רואה חשיבות רבה בהגנה על הקניין במשמעותו כקניין פרטי ה"מבוסס על [ה]רצון לבזר את הבעלות במשאבים על מנת לבזר את יחסי הכוח שהקניין מקנה; להקנות לפרטים, ולא למנגנון המדינתי, את השליטה במשאבים, ובכך לשמר את חירותנו, למנוע עריצות שלטונית".²⁸

בניגוד לתפיסה מסורתית זו, כתיבה ביקורתית מצביעה על כך שהקניין הוא מוסד חברתי/משפטי אשר נוצר על ידי בנות/י חווה ואדם, היכולות/ים לעצבו כראות עיניהן/ם באופן המשקף את ערכיהן/ם, רצונותיהן/ם וצורכיהן/ם.²⁹ לקניין עצמו, טוען חנוך דגן, יש כוח רב והוא בעל יכולות פורמטיביות בהיותו "מעצב, ולא רק משקף, את מבנה היחסים בחברה".³⁰ בנוסף, לקניין יש תפקיד חשוב בתיקון של אי-שוויון חברתי וכלכלי וב"פיזור היחסי של המשאבים בחברה — או למצער, לאי הרחבתם של פערים בין חזקים וחלשים בחברה".³¹ כל אלה, לטענת דגן, מהווים חלק ממושג הקניין ולא מגבלה חיצונית עליו.³² על כן, חשוב שלא לתפוס את מושג הקניין במשמעותו הפרטית והצרה, שאיננה נותנת ביטוי לחשיבות שיש לקניין כמוסד חברתי "של חובות ואחריות כלפי אחרים",³³ אלא לצקת לתוכו משמעויות אחרות ופרוגרסיביות של צדק חלוקתי ואחריות חברתית.

הקניין, או למעשה היעדרו, ממלא, כפי שהראיתי, תפקיד חשוב ומרכזי בחייהן/ם של המזרחיות/ים. בישראל, משטר המקרקעין יצר הבחנות מגזיעות ומפללות בכל הנוגע לנגישות לקניין ולבעלות עליו: אשכנזיות/ים דורבנו לרכוש דירות ולהפוך לבעלות/י בתים, שעה שמזרחיות/ים נותרו כלואות/ים בדירות ציבוריות ונתונות/ים לחוזי שכירות דרקוניים ושרירותיים. המדינה היא אפוא זו שיצרה מוסד קנייני גזעני ומפלה של בעלות/י קניין פרטי מחד גיסא ושל שוכרות/ים נטולי קניין ובעלות/י מעמד משפטי/חוזי נחות ביותר מאידך גיסא. כך נוצרו שתי אוכלוסיות מובחנות: בעלות/י קניין אשכנזיות/ים, האוחזות/ים בכוח חברתי, תרבותי, כלכלי ופוליטי, מול חסרות/י הקניין המזרחיות/ים הכפופות/ים להן/ם.

מדיניות הדירור הגזענית פגעה בחירות ובאוטונומיה של המזרחיות/ים ומנעה מהן/ם להפוך לבעלות/י קניין כמו האשכנזיות/ים. לפגיעה זו משמעויות נרחבות, מעבר לצבירת הון חומרי שאותו יכלו להוריש ברבות הימים לילדיהן/ם. יש לה גם משמעויות "אישיותיות", טוענת מרגרט רדין,³⁴ שכן לבעלות על קניין נודעת משמעות סימבולית רבה, מכוננת אישיות ועצמיות, ושלילתה "אינה נתפסת רק כפגיעה ברווחתנו, אלא כהפרה של גבולות 'האני'".³⁵ תפיסת האישיות של הקניין רואה בקניין אובייקט שמושפע על ידי בעלותיו/יו, משקף את זהותה/ו, אישיותה/ו, צרכיה/ו ורצונותיה/ו.³⁶ כדי שלקניין תהיה משמעות מכוננת על אישיות בעלותיו/יו, כותב דגן, עליו "להיות קניין מכונן: כזה המתייחס להיבטים, להחלטות ולפרויקטים המרכזיים של בעליו".³⁷ זהו הליך הדדי שבו הבעלות/ים משפיעה/על רכושה/ו וזה משפיע בחזרה על תפיסת העצמיות של בעלותיו/יו. ככל שהדברים נוגעים למזרחיות/ים בישראל, הדירות שבהן שוכנו לא שיקפו את בחירותיהן/ם, מאווייהן/ם, רצונותיהן/ם או צרכיהן/ם. הדירה הציבורית לא רק שלא שיקפה את זהותן/ם המקורית, אלא שיחד עם מאפייני דיכוי אחרים השפיעה על יצירת זהות מוכפפת ומדוכאת. הזהות נוצרה אפוא בזיקה לתלות בנכס ובמוסדות המדינה, כשלמזרחיות/ים לא היתה יכולת אמיתית להשפיע ולו באופן סימבולי על הדירות שבהן שוכנו. הדירות הציבוריות שבהן שוכנו, על איכות בנייתן הירודה, הצפיפות, הריחוק ממוקדי תעסוקה והשכלה, חוּזי השכירות הכובלים והתלות במוסדות הרווחה של המדינה, הן לרוב הדירות היחידות שבהן חיו. כך גם השכונה, הקהילה והעיר/עפירה — אלה הם לרוב המקומות היחידים שבהם חיו ואליהם נקשרו. ניתן כמובן להתייחס בספקנות לאופי האישיות הנוצרת במקום שבו נשללת השליטה ומופרת הפרטיות. אולם אין להמעט בערכו של הדירור הציבורי עבור מי שלא מכירה מציאות דיור אחרת. הדירה הציבורית, כמשאב היחיד והמכונן של מזרחיות/ים שהן/ם דיירות/י דיור ציבורי, מקפלת בתוכה משמעות רבה והיא משקפת את "העבר וההווה שלנו", כותב דגן.³⁸ משמעותה רבה במיוחד לאישה מזרחית שהיא דור שני ואף שלישי לדיור ציבורי: רק באמצעותה תוכל לאפשר לעצמה קורת גג ולשלוט, אולי לראשונה, על חייה. משתכנת

מתקנות מבצעות, לשיטתי, אקט מכונן אישיות וקובעות את גבולות הזהות של "האני" שלהן, תוך שהן יוצקות לתוך בתיהן את ההיסטוריה והזהות שלהן. יפים לכאן דבריה של מרגרט רדין:

There is more to the rationale based on sanctity of the home; it contains a strand of property for personhood... There is also the feeling that it would be an insult for the state to invade one's home because it is the scene of one's history and future, one's life and growth. In other words, one embodies or constitutes oneself there. The home is affirmatively part of oneself – property for personhood – and not just the greed – on locale for protection from outside interference.³⁹

כאמור, דגן טוען כי יש לצקת משמעויות חברתיות וחלוקתיות לתוך מושג הקניין בהקשרו הפרטי. מקל וחומר, גישה זו נכונה כאשר עסקיני בקניין ציבורי שמטרתו, לפחות כיום, לצמצם פערים חברתיים בישראל. אני מציעה אפוא פרשנות מרחיבה של דיני הקניין, שלא תתמקד רק ב"מצב הנתון" של פגיעה בקניין על ידי פעולות ההשתכנות המתקנת אלא תתמודד עם הסיבות האמיתיות להיעדר בעלות ותאפשר חלוקה אמיתית של המשאבים והכוח בחברה. הקניין, כותב מיגל דויטש, "אינו עשוי מעור אחד" והוא תלוי "במיהותו של בעל הזכויות".⁴⁰ קרי, יש חשיבות לשאלה אם הבעלות/ים הן/ם פרטיות/ים או ציבוריות/ים: קניין פרטי איננו דומה לקניין ציבורי של המדינה. בהתאם, אני מציעה שבהתנגשות של זכות הקניין עם זכויות יסוד אחרות, כמו הזכות לדיור ולכבוד של המשתכנות, הכף צריכה לנטות לזכותן של המשתכנות. החיסרון הטבוע בפתרון מסוג זה הוא מתן עדיפות לנשים ש"לקחו את החוק לידיים" על פני נשים אחרות שאולי מצוקתן זהה, אך לא נקטו מהלך זה ואולי אף היו מוחלשות מכדי לבצעו. למרות זאת, אינני סבורה ששיקול זה צריך להכריע את הכף באופן אוטומטי נגד המשתכנת. זהו הקושי הטבוע בפתרונות פסיקטיים, שאינם מסוגלים לתת מענה לפן המערכתי. במילים אחרות, זה אינו טעם לדחייתו של הפתרון המוצע, אלא טעם להעדפה של הסדר חקיקתי כולל.

משתכנות, מדיניות ומנהל — מודל אדמיניסטרטיבי

[ל]היסטוריונים המשפטיים [...] אסור להזניח את החקיקה, את ההתנהגות של רשויות המינהל, וגם לא את פעולתם של הפרקליטים בלשכותיהם, האומרים ללקוחותיהם מה לעשות וכיצד⁴¹ [...] המשפט אינו רק מה שבתי המשפט לערעורים אמרו והחליטו; הוא כולל גם את פעולותיה של עיריית אומהה, את הייעוץ שנותנים פרקליטים בלשכותיהם, את העבודה היומיומית בסניף מנהלת הביטוח הלאומי בדאלאס, וכן הלאה.
לורנס מ' פרידמן⁴²

מודל חוקתי, לרבות כזה שמכיל משמעויות רחבות של דיני הקניין המכירות בהקשר ההיסטורי, הוא כמובן המודל הרצוי והראוי להתמודדות עם תופעת ההשתכנות המתקנת. תפיסת קניין חדשה, הניזונה מהקשר משפטי-היסטורי, תראה בהשתכנות תופעה שהיא תוצר של משטר קנייני גזעני ולא גורם לפגיעה בקניין. עם זאת, אין להמעיט בחשיבותן של רפורמות "יומיומיות" ברמת המנהל והאדמיניסטרציה. במקרי ההשתכנות שסקרתי בפרק החמישי, ראינו כי חלק מן הנשים לא פונו לבסוף מבתיהן או שהועברו לדירה ציבורית אחרת, בהחלטה של משרד השיכון ובעידודה של החברה המשכנת, אף שבתי המשפט הורו כאמור על פינוין מבתיהן, אם במתן ארכה ואם בפינוי מייד, אם באופן אמפתי ורגיש הממליץ לרשויות לפתור את מצוקת הדיור ואם באופן קר ומנוכר.

יש חשיבות רבה לתפקיד שממלאות החברות המשכנות ולמעורבותן. אמנם החברה המשכנת היא זאת שיוזמת את הליכי הפינוי מלכתחילה, אך היא יכולה גם לשנות את פני המציאות, אם על ידי הכוונה ויידוע של המשכנת בנוגע לזכויותיה, אם על ידי עיכוב צווי פינוי ואם על ידי פנייה למשרד השיכון בהמלצה להכיר בזכויות דיוה לפיכך אין לבטל את החשיבות שבמעורבותה של החברה המשכנת ואין להמעיט ביכולתה לשנות את פני המציאות של משתכנות מתקנות. ההתמקדות ברפורמות ובפתרונות חוקתיים ודוקטרינריים, הן בחקיקה והן בפסיקה, היא כמובן "הנטייה הטבעית" של משפטניות/ים, ובעיקר של הפורמליסטיות/ים

שביניהן/ם. אולם ברוחן של תפיסות משפט ביקורתיות, אני סבורה שיש, כפי שכותב פרידמן, "להסיח את תשומת הלב מן הדרמה, מן הפעולות האינטלקטואליים של מרכז הבמה, של משפטים גדולים ואישים ידועים",⁴³ לייחד תשומת לב להיבטים היומיומיים של המשפט ולהיחשף ל"מגוון רחב של מקורות".⁴⁴

ברוח זו, נודעת חשיבות רבה לבחינה של פתרונות אפשריים גם ברמה המנהלית של החברות המשכנות, הממלאות תפקיד מרכזי ביותר בחייהן/ם (ובמשטורן/ם) של הדיירות/ים, בהיותן הכתובת העיקרית או אף היחידה עבורן/ם בהתנהלותן/ם היומיומית. יתרה מכך, שינוי חוקתי או חקיקתי לא תמיד מבטיח את יישומו ברמה המנהלית.⁴⁵ מניסיוני למדתי, כי החברות המשכנות לא תמיד מיישמות את נוהלי משרד השיכון ולעתים אף פועלות בניגוד להם. גם שימוש בכלים משפטיים, כמו פנייה לערכאות הגבוהות (בג"צ) וקריאת תגר חוקתית על החלטות גזעניות אלה או אחרות, איננו תמיד יעיל. מכאן ששינויים ורפורמות בחוק אין בהם כדי להבטיח "את ההתנהגות של רשויות המנהל"⁴⁶ [...]

[ו]את העבודה היומיומית בסניף"⁴⁷ של החברה המשכנת.

בחלק זה אעמוד אפוא על כמה המלצות אדמיניסטרטיביות בנוגע להתנהלות החברות המשכנות, שיש בהן כדי להתמודד עם תופעת ההשתכנות המתקנת. את ההמלצות אני גוזרת מניסיוני בייצוג משתכנות מתקנות ומן המקרים שהציגו בפניי חברות עמיגור ועמידה.

משרד השיכון והחברות המשכנות

לאה קידר, עובדת עמיגור, חזרה והדגישה במהלך השיחות שקיימתי עמה את החשיבות הנודעת לרגישות ולמקצועיות של עובדות/י החברה המשכנת, למוכנות שלהן/ם לסייע למשתכנות במסגרת נוהלי משרד השיכון ואף בניגוד להם, וגם לשיתוף הפעולה בין החברות המשכנות לבין משרד השיכון. עמיגור, כך היא מספרת, משתדלת לסייע למשתכנות המתקנות, להנחות אותן ולהפנות אותן לוועדות המתאימות במשרד השיכון לשם הגשת בקשות לזכאות במקביל לניהול התיק האזרחי. לטענתה, מרבית החברות המשכנות לא פועלות ברוח

זו והן תופסות את מעשה ההשתכנות כאקט עברייני שיש להעניש בגינו את המשתכנת. עם זאת, ניתן להצביע גם על דוגמאות חיוביות שצריכות לשמש מודל.

במהלך הפגישה עם לאה, קשה היה שלא להתרשם מהתרגשותה הרבה בספרה על המקרים השונים. בהשיבה לשאלתי בדבר ניגוד אינטרסים לכאורה עם מטרת משרד השיכון, אמרה לאה כי על אף ניגוד זה, חשוב לה שהמשתכנת תמצה את זכויותיה במשרד השיכון. תפיסה זו של לאה, שקיבלה תוקף אף בשאר המפגשים שלי בעמיגוה, מייצגת חשיבה מרעננת בהחלט. לשיטתה, המשתכנת היא "קודם כול אדם" והיא זכאית לעזרה, גם אם הפרה את החוקים והנהלים. לצערי תפיסה זו איננה נחלת הכלל. ניסיוני מלמדני, כי רוב חברות המשכנות אינן נוקטות גישה רגישה ואמפתית הרואה במשתכנות נשים בעלות זכויות. חברות אלה לרוב אינן מכבדות את זכויותיהן של דיירות חוזיות בעת מגוריהן בדירות ציבוריות, וכפי שהראיתי לעיל, אף ממהרות להגיש תביעות לפינוי על סמך עילות כמו "עודף דיור". קל וחומר שאלה פני הדברים במקרים של משתכנות מתקנות, שהסיגו גבול ונכנסו לדירות לא־להן.

בנוסף לחשיבות הנודעת לסיוע של החברות המשכנות, קידר הדגישה את חשיבותו של שיתוף הפעולה בין החברות המשכנות ומשרד השיכון לבין גורמי הרווחה ובתי המשפט. כפי שהראיתי לעיל, שיתוף פעולה של כלל הגורמים יכול לדרבן את משרד השיכון במציאת פתרון לבעיות של השתכנות ואף להעמיד בסיס להכרה בזכאות לדיירה ציבורית.

הצעות לשינוי ולתיקון

הגברת הפיקוח על החברות המשכנות

אחת הבעיות הגדולות שבהן נתקלות/ים דיירות/י הדיור הציבורי ומשתכנות מתקנות היא אי־יישומם של נהלים והנחיות של משרד השיכון על ידי החברות המשכנות. החברות המשכנות נוטות לעתים לפעול בניגוד להחלטות ולהנחיות של משרד השיכון. כך למשל, מניסיוני,

החברות המשכנות הפעילו הליכים משפטיים ברוטליים ואלימים לפינוי של דיירות/ים ציבוריות/ים בשל חובות שכר דירה, בניגוד להנחיות של משרד השיכון ובניגוד לנהלים המאפשרים פנייה של הדיירות/ים לוועדה להסדרת חובות, שהיתה עשויה לייתר את תיק הפינוי על ידי הסדרה כוללת של תשלום החובות. משרד השיכון היה מודע לבעיה זו ואף הוציא בזמנו הנחיות מסודרות בעניין גביית החובות, לרבות הימנעות מהגשת תביעות לפינוי בשל חובות שכר דירה. יתרה מכך, משיחות לא רשמיות שניהלתי עם שר השיכון דאז, חבר הכנסת לשעבר והנשיא ה-11 של ישראל יצחק הרצוג, ועם סגנו דאז, חבר הכנסת לשעבר אלי בן-מנחם, עולה כי היו אף מקרים שבהם משרד השיכון עצמו הורה על עיכוב הליכי פינוי בגין השתכנות מתקנת והחברות המשכנות סירבו לפעול בהתאם להנחיה זו והמשיכו בהליכי הפינוי.

בחוות דעת משפטית שנתבקשתי להגיש על ידי חבר הכנסת הרצוג, טענתי כי לחברות המשכנות אין כל זכות חוקית להתנגד להחלטות עיכוב הליכים של משרד השיכון ולפעול בניגוד להן, במיוחד כאשר הן מחזיקות בדירות בעבור משרד השיכון ומנהלות אותן. החברות המשכנות חורגות אפוא מסמכויותיהן. יתרה מכך, מאחר שבדרך כלל תיקי השתכנות מעלים שאלות של זכאות לדירה ציבורית במסגרת ההליכים המנהליים של ועדות משרד השיכון, הרי שתביעת פינוי, ובמיוחד כאשר קיימת הנחיה לעכבה, עשויה להתייתר במקרה שבו תוכר זכאות לדירה ציבורית, אם בדירה שבה השתכנו ואם בדירה אחרת. המפגש היחיד של רבות/ים מהדיירות/ים בדיוור הציבורי עם מערכת הדיוור הציבורי הוא באמצעות החברות המשכנות. להתנהלות זו של החברות המשכנות השפעה רבה על חייהן/ם, שכן היא פוגעת בדיירות/ים הציבוריות/ים ומונעת מהן/ם למצות זכויות מהותיות. אני מציעה אפוא שמשרד השיכון יגביר את מערך האכיפה שלו על יישום החלטותיו, הנחיותיו ונהליו על ידי החברות המשכנות.

אופן הטיפול במשתכנות המתקנות

את הצעותי לטיפול במקרים של השתכנות מתקנת אחלק לשתי קבוצות עיקריות: האחת כוללת הצעות לטיפול במשתכנות טרם ההליך

המשפטי. השנייה כוללת הצעות לטיפול במשתכנות במהלך ההליך המשפטי ולאחריה.

הצעות לטיפול במשתכנות טרם ההליך המשפטי

1. הקמת ועדה מיוחדת במשרד השיכון שתטפל במקרים של השתכנות מתקנת. הוועדה תבדוק את הרקע ההיסטורי של המשתכנת ותכריע בשאלת זכאותה לדיור ציבורי. הוועדה תורכב מנציגות/ים של משרד השיכון והחברה המשכנת ובמידת האפשר אף מפעילות/ים חברתיות/ים, או עורכות דין כלכליות-חברתיות, שנחשפו לשיח בדבר העוול שנעשה למזרחיות/ים עם הבאתן/ם לישראל. אין להמעיט בחשיבות הנודעת ללמידה של תחום הדיור הציבורי מהיבטיו ההיסטוריים והרחבים ולא רק מצדדיו הטכניים והתכנוניים, שאותם מכירות/ים עובדות/י משרד השיכון. כך למשל כל עובדות עמיגור שעמן נפגשתי, מזרחיות כולן, מצאו עניין רב בפרשנות שאני מציעה להשתכנות המתקנת ומיקמו אף את עצמן באותו הקשר היסטורי של דיכוי, בספרן על "חוויות" ההבאה והקליטה של הוריהן.
2. טרם הפתיחה בהליכים משפטיים לפינוי, או טרם הפינוי של "פולשות טריות", על החברה המשכנת לבדוק את זכאותה של המשתכנת לדירה ציבורית ולסייע לה בפנייה לוועדה המיוחדת במשרד השיכון. ברירת המחדל צריכה להיות מציאת פתרונות דיור והימנעות מפינוי משתכנות מתקנות, אף לא "פולשות טריות", מתוך מגמה לברר את זכויותיהן ולמצוא פתרונות דיור ראויים. בדיקת זכאותה של משתכנת לדירה ציבורית עשויה לייתר את ההליך המשפטי על ההוצאות הכרוכות בו וכמובן למנוע את הצער, הסבל והקושי שנכפים על המשתכנת במקרה זה. הבעיה שעלולה להתעורר ולהקשות על מהלך כזה היא החשש שבדיקת זכאותה של "פולשת טרייה" תפגע בזכותה של החברה המשכנת לפעול במסגרת הזכות לסעד עצמי. בדיקת זכאות עלולה להתארך מעבר לתקופה הקצובה לסעד זה, ולאפשר למשתכנת לטעון כי אסור לפנותה אלא בצו שיפוטי כאמור בסעיף 16 לחוק המקרקעין. חשוב אפוא להדגיש כי ההצעות שאני מעלה לא עומדות לבדן ויש לגבות אותן בשינוי

מערכתי ותפיסתי, שלפיו תופעת ההשתכנות המתקנת של נשים מזרחיות לא תיתפס כעוולה שיש לפנותן בגינה, אלא כתוצר של עוול.

3. על החברה המשכנת ליידע את המשתכנת בנוגע לזכויות הערעור העומדות לה על החלטות הוועדות של משרד השיכון ולאפשר לה למצות את זכויותיה אלה, לרבות פנייה לבית המשפט לעניינים מנהליים.

הצעות לטיפול במשתכנות במהלך ההליך המשפטי

1. במקרים שבהם התחילו בהליך משפטי לפניו של משתכנת, יש לעכב את ההליך בבית המשפט, כדי להפנות את המשתכנת לוועדה המיוחדת שתוקם במשרד השיכון ותדון בזכאותה לדיר ציבורי.
2. במקרים שבהם כבר ניתן צו פינוי, ובמיוחד במקרים שבהם ניתנו פסקי דין לפניו בהיעדר הגנה ו/או התייצבות, יש להורות על עיכובם/הקפאתם ואף על ביטולם, כדי לאפשר למשתכנת לפנות לוועדה המיוחדת.
3. על החברה המשכנת ליידע את המשתכנת בנוגע לזכויות ערעור על החלטותיהן של ועדות משרד השיכון ולאפשר לה למצות זכויותיה אלה, לרבות פנייה לבית המשפט לעניינים מנהליים.
4. אין להתנות את הדיון בזכאותה של המשתכנת המתקנת לדירה ציבורית בפניו אפרירי מהדירה.
5. יש לוודא, כי גורמי הרווחה מעורבים וכי ניתן למשתכנת כל סיוע אפשרי, לרבות דו"חות סוציאליים שעשויים לסייע לה בבקשתה לזכאות לדירה ציבורית.

המודל השיפוטי

יש הרואות בבתי המשפט של הערכאה הראשונה את הערכאות השיפוטיות החשובות ביותר.⁴⁸ ואכן, כפי שציינתי בפרק החמישי, לבתי משפט השלום, שם נידונות תביעות לפניו משתכנות, יש תפקיד חשוב מאוד בתיקים אלה. מעבר לעובדה שהם אלה שאמורים להכריע בתיקי

פינוי, הם גם יכולים לדרבן את הרשויות לעבר מציאת פתרונות דיור ולהורות על עיכוב הפינוי לשם מציאת פתרון דיור ראוי אחר. בשל תפקידם החשוב של בתי המשפט, אני מוצאת לנכון להתעכב על כמה הצעות לתיקון מצבן של המשתכנות המתקנות אף בהקשר זה.

חשיפה לשיח ההיסטורי

מניסיוני עולה, כי לרוב בתי המשפט אינם בקיאים בתחום השיכון הציבורי ואינם מכירים את המטרות שעומדות בבסיסו של "מפעל הדיור הציבורי". כמו כן, הם אינם בקיאים בתכנים, כלומר בנהלים של משרד השיכון ובקשר בין תחום משפטי זה לתחומי משפט אחרים.

הדיור הציבורי נתפס לרוב כמכשיר סוציאלי של מדינת הרווחה המודרנית,⁴⁹ שבאמצעותו המדינה מסייעת לאלה שאין בידן/ם לשכור לעצמם/ם דירות בשוק הפרטי ולממנן ובכך פועלת לצמצום של פערים חברתיים וכלכליים. לרוב, השופטות/ים מכירות/ים היבט סוציאלי זה בלבד ואינן/ם מודעות/ים לרקע ההיסטורי. השופטות/ים אינן/ם מודעות/ים לתפקיד המשמעותי שהיה לדיור הציבורי בחזון הציוני-אשכנזי של יצירת רצף טריטוריאלי יהודי, וחסרות/ים כלים חשובים לדיון בתיקים שבפניהן/ם. הן/ם רואות/ים בדיור הציבורי "הטבה" של המדינה, חסד הניתן על ידה, ואינן/ם מודעות/ים להיבט השיטתי, המובנה והסדור של הדיור הציבורי כחלק ממשטר הקרקעות האתנוקרטי שבו המזרחיות/ים נתפסו כאמצעי וכמטרה בפני עצמה. משתכנות מתקנות נתפסות כ"פולשות" וכמסיגות גבול, הפוגעות בקניינה של המדינה ובעיקר במשפחות מוחלשות אחרות. רואים בהן מי שפוגעות באתוס הרווחה, שכביכול עומד ביסודו של שוק הדיור הציבורי. בתי המשפט לא נחשפו לשיח הרואה בנשים אלה תוצר של פגיעה בקניין, או בזכות לצוברו, ולא גורם הפוגע בו. לנשים אלה אין עבר והיסטוריה קולקטיביים שמתוכם הן פועלות ושיש בהם כדי להסביר את מעשיהן.

חשיפה לשיח המשפטי-ההיסטורי תמקם את הדיון בבית המשפט על ציר רחב יותר, שאינו צמוד לשיטת המשפט הדוקטרינרית. עם זאת, ברור שקשה לצפות משופטות/ים, ובמיוחד בערכאות הנמוכות, לפסוק

בניגוד לחוק המקרקעין ולקבוע הלכות תקדימיות שעשויות לשנות את פניו של משטר המקרקעין בישראל, ולכן חשוב לא לזנוח את האפיק החוקתי והחקיקתי ולפעול בו במקביל. עם זאת, גם במסגרת המגבלות המשפטיות, שופטות/ים בערכאות הנמוכות יכולות/ים לשנות את פני המציאות באמצעות "מתיחה" של הכללים המשפטיים, למשל על ידי דחיית מועדי פינוי, עיכובם ופנייה לרשויות כדי שאלה תמצאנה פתרונות דיור. במיוחד חשובה ההשפעה שתהיה לדבר על דימויה של המשתכנת בעיני בתי המשפט: המשתכנת לא תיתפס עוד כפורעת חוק וכפולשת שיש לפנותה, או כאישה "מוכת עוני" הפועלת מתוך מצוקה, במקרה הטוב. הרחבת היריעה המשפטית על ידי חיבורה להבחנות היסטוריות וקונטקסטואליות תמקם את המשתכנת בשיח היסטורי וקולקטיבי, שלאורו תיחשב למי שהיא תוצר של גזענות ודיכוי מערכתיות/ים.

העברת הזרקור מתיקים "גדולים", שמעלים שאלות משפטיות ודוקטרינריות, אל "האפקט המצטבר של אלפי מאורעות קטנים",⁵⁹ כפי שכותב פרידמן, תחשוף בפני בתי המשפט שיח משפטי רחב, גדול ומורכב. על כן אני מציעה כי בתי המשפט לא יגבילו את עצמם לתכנים המשפטיים השמרניים וייחשפו, למשל באמצעות השתלמויות, אף לתחומי משפט "קטנים" אלה — כאלה שמאתגרים לא רק את המשפט, אלא אף את האתוס המכוון שהמשפט נשען עליו. כמו כן אני מציעה כי בתי המשפט, בדונם בתיקי השתכנות, יישמו פרשנות המתחשבת בהקשר ההיסטורי שבתוכו עולות השאלות המגיעות להכרעתם.

הכרה של תחום הדיור הציבורי — מנהל ואדמיניסטרציה בתי המשפט לא תמיד משכילים להבין את המורכבות המשפטית שלתוכה נוצקים דיני הדיור הציבורי. כפי שהסברתי לעיל, שוק הדיור הציבורי ממוקם בצומת מורכב של הדין הפרטי והציבורי. מחד גיסא, הדיירות/ים הציבוריות/ים קשורות/ים בחווי שכירות עם החברות המשכנות וחלים עליהם הכללים הנהוגים בדיני החוזים, כמו עקרון תום הלב. מאידך גיסא, משרד השיכון הוא גוף מנהלי שהופקד בידי בנאמנות התפקיד לנהל דירות ציבוריות למען הציבור, וככזה חלות עליו

חובות מנהליות, לרבות אלה הכרוכות בחובת הסבירות וההגינות. הוא כפוף לנהלים ולכללים המסדירים את פעילותו, קובעים את חובותיו ואת זכויותיהן/ם של דיירות/ים בדיור הציבורי או של א/נשים שנבחנת זכאותן/ם לדיור ציבורי. למרות זאת, בתי המשפט, כמו החברות המשכנות, מפעילים את כללי הפרשנות שלהם באופן צר ודוקני ומבלי להתחשב בצומת מרכזי זה, וכך הם דנים בעניינים של הדיור הציבורי כאילו היו אלה תיקים אזרחיים רגילים מתחום המשפט הפרטי. כך למשל דיונים בתביעות פינוי נערכים מבלי להבין את מורכבותם של דיני הדיור הציבורי, את החובות של משרד השיכון והחברות המשכנות ואת הזכויות מתחום המשפט המנהלי שמוקנות לדיירות בדיור הציבורי או כאלה שמעוניינות בהכרה בזכאותן לדיור ציבורי. ישנן משתכנות שזכאיות על פניו לדיור ציבורי, או כאלה שהן זכאיות אך ממתנינות להקצאת דירה ציבורית. פינוין מהבית שבו השתכנו עשוי להתייטר אם תוכר זכאותן לדירה ציבורית.

הגבלה על מתן פסקי דין לפינוי

בתי משפט המבינים את ההקשר ההיסטורי שלתוכו נוצקת תופעת ההשתכנות המתקנת ושמתוכו צמחה, לא ימהרו לפסוק נגד משתכנות מתקנות, או למצער לא יפסקו כך בשל אי-התייצבות המשתכנת ו/או בהיעדר הגנה.

אני סבורה, שפינוי מבית מגורים והותרת משפחה ללא קורת גג אינם יכולים להיות מסוג ההחלטות שניתן לתת ללא התייצבות המשתכנת ו/או מבלי שתהיה לה הגנה משפטית. חלק מן המשתכנות לא מגישות כתבי טענות בין היתר בשל הקושי להתמצא בהליך המשפטי, הפחד מפני בית המשפט והעובדה שלרוב הן אינן מיוצגות. פסק דין לפינוי משמעו איבוד קורת הגג ופגיעה בכבוד, והוא משול לשיטתי לאובדן חירות בשל מאסר שנגזר על נאשם/ת בהליך הפלילי. כך למשל חוק סדר הדין הפלילי קובע כי אסור לדון אדם בפלילים שלא בפניו,⁵¹ אלא אם מדובר בתחילת המשפט ובעבירות מסוג עוון⁵² או חטא,⁵³ וגם אז יש לוודא כי אין בכך משום גרימת עיוות דין.⁵⁴ אני סבורה אפוא כי במקרים של השתכנות מתקנת, על בתי המשפט להימנע ממתן פסק

דין לפינוי ולוודא, באמצעות פנייה לחברה המשכנת, כי המשתכנת מודעת להליכים המשפטיים המתנהלים נגדה וכי תגיע לדיונים בעניינה. בשל החשיבות הרבה של דו"חות סוציאליים ובשל העובדה כי עסקינן באמהות לילדות/ים, חשוב שבתי המשפט אף יורו על קבלת דו"ח סוציאלי בעניינה של המשתכנת, כמו תסקיר של קצינת מבחן בהליך הפלילי, שיבחן את ההשפעה שתהיה לפינוי על חייה ועל חיי ילדיה.

פסקי הדין

כפי שציינתי בפרק החמישי, מלאכת איתורם של פסקי הדין לא היתה קלה, מאחר שהם אינם מפורסמים במאגרי המידע המשפטיים. פסקי הדין הללו אינם מוגדרים כבעלי חשיבות תקדימית ואינם כוללים טענות חוקתיות גדולות, "זוהרות", חשובות ומורכבות. אלה הם תיקים של נשים "קטנות" ושקופות, ופסקי הדין בעניינן משקפים את התייחסותו של המשפט אליהן. לרוב הם שבלוניים וקצרים, ואין מי שטורח לפרסמם. אני סבורה כי בתי המשפט צריכים להקפיד על פרסום פסקי הדין הללו ולאפשר נגישות אליהם, הן בשל החשיבות שלהם למחקר, לכתיבה, לביקורת ולמאבק המשפטי לשינוי חברתי, והן בשל החשיבות הכללית של מיקומן של נשים אלו במוקד המשפט ולא בשוליו. בנוסף, על בתי המשפט להימנע ממתן פסקי דין קצרים ושבלוניים. בשל התוצאה הקשה שיש להליך של פינוי משפחה מביתה, בית המשפט חייב להזהיר עצמו מפני התוצאות הקשות של פינוי והוא אינו יכול להסתפק בפסקי דין שאינם מנומקים ואינם נדרשים לכל ההיבטים שעולים מתיקים של השתכנות מתקנת.

שינוי גבולות השיח המשפטי — תיקון עוולות היסטוריות

לאחר שהתגלו זוועות מלחמת העולם השנייה, עלתה לסדר היום הפוליטי והחברתי הדרושה "לעולם לא עוד" והודגשה החשיבות הנודעת להקמתם של מנגנונים בינלאומיים שונים להגנה על זכויות האישה

והאדם ולמניעת הישנותן של הזוועות. מתום המלחמה החל תהליך הצובר תאוצה שבו מדינות, אומות וחברות מבקשות להתמודד בעצמן עם עברן הנפשע, לערוך חשבון נפש היסטורי ולתקן בדרכים שונות את אשר עוללו לאורך שנים לקהילות, עמים, אומות וחברות אחרות.⁵⁵ פיוס הפך בהדרגה למושג מרכזי בשיח על תיקון עוולות העבר ובניסיונותיהן של חברות להתמודד עם עברן: מדינות המבקשות סליחה; "מצעדי התנצלות" של לבנות/ים אוסטרליות/ים אל מול אבוריגיניות/ים; הקמת ועדות אמת ופיוס בדרום אפריקה ובקנדה; העמדה לדין של פושעי מלחמה; חשיפה פומבית של פשעים; פיצויים ושלומים; החזרת אדמות; הכרה בזכויותיהם של עמים ראשונים והתנצלות על גזלת אדמתם; וביטול דוקטרינות קולוניאליסטיות, כמו דוקטרינת ה-Terra Nullius (עקרון האדמה הריקה),⁵⁶ שהעניקה לכובשות/ים את הציודק לגזול אדמות שהיו שייכות לעמים ראשונים בטענה כי האדמה איננה מאוכלסת ואיננה מעובדת ומכאן שאיננה שייכת כביכול לאף אחד. כמפורט במושגי המפתח שבסוף הספר, חשוב להבחין בין המושגים "עוול" ו"הפליה". עניינו של ספר זה הוא מתן פרשנות אחרת למעשים של נשים המשתכנות כתגובה להיסטוריה מדכאת שמתוכה צמחו. בכך הוא עוסק בתיקון של עוולות היסטוריות ומתמשכות, בניתוצם של מנגנוני דיכוי ובקידום שיח של צדק היסטורי — שיח שמושג העוול ותיקונו משמש בו נדבך מרכזי. עוול הוא מושג רחב יותר מהפליה, שהיא רק אחד הפנים של העוול. לפי שעה ספרות משפטית מקצועית המתייחסת לנושאים מזרחיים מתמקדת לרוב בעקרון איסור ההפליה ובדרכים לתיקונה, למשל באמצעות תוכנית האינטגרציה בחינוך. אולם אני סבורה ששיח זה של הפליה ושל הפליה מתקנת כמנגנון לתיקון אי-שוויון הוא שיח פוזיטיביסטי-שמרני ודוקטרינרי, שאינו מאתגר את משפט המדינה.

אני מציעה, כאמור, לבחון את תופעת ההשתכנות המתקנת באופן רחב וקונטקסטואלי, כאקט של תיקון העוול שנגרם למזרחיות/ים עם הבאתן/ם לישראל, ובמיוחד העוול הנוגע ל"הקצאה [ה] לא שוויונית של קרקעות".⁵⁷ יש לציין, כי הדיון בתופעת ההשתכנות המתקנת בדיור הציבורי שונה בחלק ממאפייניו מהשיח הקיים על תיקון עוולות העבר,

מאחר שהוא מתמקד בזכויות של אוכלוסיית מהגרות/ים אחת בהשוואה לקבוצות אחרות: על פי רוב התמקד שיח זה בעוול שגרמו קובשות/ים אירופאיות/ים לתושבות/ים מקוריות/ים של טריטוריה נכבשת. עם זאת, ניתן יהיה לעשות שימוש במודלים שפותחו בהקשרים אחרים תוך שימת לב להקשר השונה. הפנייה לנעשה במדינות אחרות חשובה לנוכח הבולטות של נושא זכויות הקניין בשיח של תיקון עוולות עבר אומות רבות, כאמור, מתמודדות כיום יותר מתמיד עם עברן ומבקשות להתפייס עמו. תהליך הפיוס נתפס ככלי חשוב בשינוי ובטרנספורמציה של יחסי סכסוך, הן במישור הבינלאומי והן במישור הפנים-חברתי.⁵⁸ הוא אמור לעודד ולהוביל את הצדדים בסכסוך לשים לו קץ ולכונן יחסים הדדיים של הערכה ולגיטימיות.⁵⁹ ניתן לזהות כמה שלבים, אלטרנטיבות או מרכיבים חשובים בפיוס: הכרה, התנצלות, הודאה וחשיפת האמת, קבלת אחריות, פיצוי והשבה. להלן אציג את המוטיבים הללו ואחר כך אבדוק אם ניתן למצוא להם ביטוי במקרה הישראלי, בכל הנוגע לעוול כלפי המזרחיות/ים.⁶⁰

הכרה והתנצלות

בשם מפלגת העבודה לדורותיה, ובשמי, אני מבקש סליחה על הפגיעה שפגענו באנשים, על אי-ההכרה בתרומתם החלוצית למדינה, על השגיאות שנעשו במהלך המסכת הגדולה של בניין הארץ והקמת המדינה.

אהוד ברק, מנהיג מפלגת העבודה,

מבקש סליחה מהמזרחים, 1997⁶¹

הדרישה והמאבק להכרה הם מרכיב מרכזי ביצירת סכסוכים, בשימורם ובדעיכתם כאשר ההכרה נחשבת לאחת מאבני היסוד החשובות בדרך לפיוס ובמעבר ממצב סכסוך לשלום או ממצב לא דמוקרטי לדמוקרטי — מה שמכונה "צדק מעברי" ("Transitional Justice").⁶² סוגיית ההכרה, חשיבותה ונחיצותה בהבניה החברתית, הן של הפרט והן של הקבוצה, תפסה מקום חשוב בדיוניהן/ם של הוגות/ים שונים. כך למשל פרידריך הגל דיבר כבר במאה ה-19 על ההכרה כעל צורך אנושי ומרכיב חשוב לעצם התפתחותה/ו של האישה/האדם ושל הקבוצה

שבה היא/הוא מתפתח/ת, שואב/ת ממנה את זהותה/ו, מושפע/ת ממנה ומשפיע/ה עליה.⁶³ גם ג'ורג' מיד ראה בהכרה מרכיב חשוב בהבניית זהותו של הפרט וקשר בין ההכרה לבין הכבוד שהאישה/האדם מקבל/ת בעקבותיה. להכרה, כך הוא טוען, חשיבות מכרעת בהתפתחות המודעות העצמית והזהות האישית של "האני", הקשורה באופן הדוק לקיומו של "אחר". הכרה לדידו משמעה הכרה של "האחר" בזכותו של "האני". מכאן שאימתן הכרה ל"אחר" היא היעדר כבוד כלפיו ופגיעה חמורה שיוצרת אצל רבים תחושת נחיתות וקיפוח.⁶⁴ בתהליך פיוס, אם כן, להכרה תפקיד מרכזי: הצד הפוגע/ת מכיר/ה ומודה בקיומה/ו של ה"אחר/ת" כנשא/ית של ערך מוסרי שווה ובלגיטימיות שלה/ו, בעוול שנגרם לה/ו, בסבלה/ו ובנרטיב שלה/ו. הצד המדוכא/ת מספר/ת את סיפורה/ו.⁶⁵

בהקשר זה עולה חשיבותם של יחסי הכוחות בין הצדדים המעורבים בתהליך הפיוס. נדים רוחאנא טוען, שאחד הגורמים החשובים העומדים בבסיס הנכונות לכונן תהליך הדדי של פיוס הוא שאלת יחסי הכוחות ומידת האיסימטריה שבהם. הצד החזק ת/יהסס להתחיל תהליך של פיוס, מאחר שתהליך כזה כרוך בערעור כוחה/ו ושליטתה/ו.⁶⁶ במקביל קיים החשש שמערכת יחסי הכוחות האיסימטרית תשועק לשולחן הדיונים ותשמר את המצב הקיים. כדי שיחול פיוס אמיתי, או לפחות כדי שיחל, ההכרה חייבת להיות שוויונית והדדית.

אין די בהכרה פורמלית, בחתימה על מסמך, או בהבעת התנצלות מעל בימת בוחרים ערב בחירות כפי שעשה ברק. להערכתך, זוהי הכרה עקרה. הכרה אמיתית צריכה להתבסס על פעולות גומלין של שני הצדדים, הן ברמה המבנית, של קיום מאמץ משותף ולא כפוי מצדם ושינוי ההתנהגויות מדיכוי לשיתוף פעולה, והן ברמה הסובייקטיבית, של שינוי מרגשות ואמונות שליליים ומלאי איבה לקבלה וכבוד הדדיים. לואיס קרייסברג קרא לתהליך זה "טרנספורמציה של סכסוכים".⁶⁷ כלומר, נדרש פירוק הצדדים "מנשק/ם" — פירוק התודעות של שולט/ת ונשלט/ת; פירוק הדימויים השליליים שדבקו בשני הצדדים; התפרקות מהדימוי העצמי החיובי ומהיעדר הלגיטימציה של "האחרת".⁶⁸ ללא התפרקות כזו לא ניתן להגיע לפיוס.

הודאה, חשיפת האמת וקבלת אחריות

מעבר להכרה ההדדית בקיום "האחרת", כדי שיתחולל תהליך של פיוס צריכות להתקיים הודאה הדדית בעוול ונכונות לתקן אותו או לפצות עליו. היבטים אלה של התנצלות, הודאה וקבלת אחריות של הצד המדכא/ת על מעשיה/ו המדכאים כלפי הצד המדוכא/ת הם מרכיבים מרכזיים בתהליך ההכרה והפיוס. הצדדים לסכסוך צריכים להגיע להסכמה על האחריות ההיסטורית לעוול, כשהצד המדכא/ת אמור/ה להודות באופן חד משמעי באחריותה/ו ההיסטורית ובתפקיד שמילא/ה בעוול ובדיכוי. קבלת אחריות על העוול משמעה קביעת אמת היסטורית ונרטיב מוסכם ומשותף שביחס אליהם ניתן להגדיר את העוול, את מבצעה/ו ואת הקורבן/ית. זהו תהליך של הגעה לאמת משותפת, שבו הקורבן/ית תרגיש כי הנרטיב שלה נחשף ומקבל הכרה ולגיטימיות. תהליך זה, כותבת רותי טייטל, נתפס כאחד הנדבכים החשובים בבינוי של סדר פוליטי חדש. וכך היא מצטטת את אליס הנקין:

[S]uccessor government[s] [have] an obligation to investigate and establish the facts so that the truth be known and be made part of the nation's history. [...] There must be both knowledge and acknowledgment: the events need to be officially recognized and publicly revealed. Truth-telling [...] responds to the demand of justice for the victims [and] facilitates national reconciliation.⁶⁹

יחד עם זאת, תהליך כזה איננו משימה קלה, שכן לכל צד הנרטיב והאמת שלה/ו. בנוסף, קיימות אמות מידה שונות על פיהן נקבעות או מוכחות אמיתות. כך למשל הגילוי של אמת משפטית אינו דומה לאופן שבו מתגלה אמת מדעית ושונה מאמות המידה שעל פיהן נקבעת אמת היסטורית. הדרכים השונות לגילוי האמת יכולות אפוא להשפיע על הגדרת האמת. דיוויד קרוקר, שהתייחס לסוגיה זו של לימוד העבר והגעה לאמת, טוען כי כל הדרכים מקובלות ואפילו יכולות לשרת זו את זו. כך למשל היסטוריוניות/ים מעניקות/ים חוות דעת מומחיות/ים בבתי משפט ולפעמים אף מכהנות/ים כחברות/ים בוועדות אמת ופיוס.⁷⁰

חשיפת האמת וקבלת אחריות על העוול הן חשובות לאין שיעור מבחינתו של הקורבן/ית. הן מעניקות לקורבן/ית ולחוויותיה/ו תוקף ומשמעות. הקורבן/ית, שעד כה לא היתה/היה רלוונטי/ת, "יוצאת מהארון" ומשקיפותה/ו ומקבלת/ת במה ונראות. אמירת האמת חשובה גם למבצע/ת העוול, משחררת אף אותה/ו מקשר השתיקה וההכחשה ומאפשרת את כינונם של יחסים חדשים ומתקני-עוול. בעניין זה אני מסכימה עם ברק: "אמירת האמת עוזרת לנו להישיר מבט, ולהמשיך ולבנות את העתיד הלאה, בדרך להתחדשות, לתנופה, לקירוב הלבבות".⁷¹

הכרה עקרה — מגבלותיו של השיח הנוכחי ב"מקרה הישראלי"
השאלה המתעוררת היא האם היה בחברה הישראלית מהלך של התנצלות והכרה בעוולות שנעשו למזרחיות/ים. יש הרואים בבקשת הסליחה הפומבית של ברק הבעת התנצלות כנה והכרה בעוול. אינני סבורה כך. בחינה של התנצלותו תראה עד כמה רחוקה החברה הישראלית מלהישיר מבט, להכיר בעוולות שנעשו למזרחיות/ים ולכונן צעדים מתקני-עוול. אהוד ברק אכן התנצל על "שגיאות" העבר, ביקש סליחה מהמזרחיות/ים וקרא להכרה בתרומתן/ם למפעל הציוני ולבינוי האומה היהודית. לכאורה, עסקינן באמירה המשלבת בתוכה את כל המרכיבים שעליהם עמדתי לעיל: הכרה במזרחיות/ים כמי שתרמו למדינה, קבלת אחריות על העוול, חשיפת האמת והתנצלות. אולם, כאמור, לא די בבקשת סליחה.⁷² אמל ג'מאל בחן את בקשת הסליחה של אהוד ברק מהמזרחיות/ים לצד דוגמאות אחרות, כמו בקשת הסליחה של האפיפיור מהיהודיות/ים ובקשת הסליחה של הנשיא האמריקאי קרט מיתשל/יט/וואני בשלושת המקרים, הוא טוען, מידת החשדנות של הצד הנפגע/ת היתה גדולה, שכן לרוב בקשות סליחה אלה לא היו מלוות בצעדים משמעותיים כלפי הצד הנפגע/ת.⁷³ כך למשל בהקשר הישראלי התחושה היתה שמדובר בתכסיס בחירות שנועד למשוך את קהל הבוחרות/ים המזרחי לבחור במפלגת העבודה — אותה מפלגה שבעיני מזרחיות/ים לא מעטים סימלה ומסמלת את העוול והדיכוי. גם אם לא היתה זו תעמולת בחירות, הרי שההכרה בעוול שנעשה למזרחיות/ים מעולם לא לוותה בצעדים משמעותיים. ישראל ממשיכה לנקוט פרקטיקות

גזעניות בתחום הדיור אף בהווה, כך ש"בקשת הסליחה" של אהוד ברק מעולם לא יצרה תהליך המחולל שינוי ותפנית ביחסי המזרחיות/ים והאשכנזיות/ים. אין די בהתנצלות ובבקשת סליחה. הגם שעל פי רוב הן ראשיתו של תהליך ההתפייסות וממלאות בו תפקיד מרכזי, אין די בהן כדי לפתור את הסכסוך⁷⁴ — לשם כך "יש צורך בקונקרטיזציה של האחריות ובעיסוק ענייני בעוללות השונות שנעשו לאורך השנים".⁷⁵

כמו כן, לא נראה כי הנרטיב שאותו אימץ ברק מוסכם על כלל חברות/י הנהגת מפלגת העבודה וגם לא על כלל הציבור הישראלי. התחושה היא כי אין עדיין מוכנות של הציבור הישראלי/ת האשכנזי/ת ככלל ושל מוסדות המדינה בפרט לנרטיב של המזרחיות/ים על העוול שחוו. כך לדוגמה שמעון פרס המנוח לא הסכים עם הבעת ההתנצלות של ברק. שמעון פרס היה יד ימינו של דוד בן-גוריון במשך שנים רבות ומסמל בעיני מזרחיות/ים רבות/ים את העוול שנעשה להם ואת התגלמותו של השלטון האשכנזי הגזעני בישראל. בשביל פרס ההיסטוריה ה"ורודה" אמנם היתה רצופה "שגיאות" שנעשו בקליטת המזרחיות/ים, אולם כאשר הוא משקיף לאחור על הימים הללו לבו "מלא גאווה על מה שהושג [...] על מפעל חלוצי, ציוני, שאין דומה לו במאה הזו".⁷⁶ מבחינתו "כולם סבלו באותה תקופה בלי הבדל מוצא ומין. המציאות היתה קשה לכולם, וזה עוול נוראי לבוא ולאמור שהמדינה התנכלה דווקא ליצאי מרוקו".⁷⁷ בדברים אלה לא זו בלבד שפרס אינו נותן מקום לסיפור האישי של המזרחיות/ים, אלא שהוא גם רואה בעצם רעיון ההכרה בעוול ובקשת הסליחה עוול בפני עצמו.

האמירות הללו מצביעות על הקושי של הצד האשכנזי/ת המדכא/ת, במקרה זה של פוליטיקאיות/ים ממפלגת העבודה, לקבל על עצמה/ו הכרה בלגיטימיות של "האחר/ת" ובסיפור שלה/ו. ניתן כמובן להבין את הקושי שעמו מתמודדות/ים פרס ואחרות/ים: הודאה כזו תערער את כוח/ם, את הנרטיב ההיסטורי שעליו גדלו וחיו ואת תחושת הצדק הפנימית שלהן/ם. הודאה מצריכה שינוי תפיסתי וחוויתי של הצד השולט/ת, שאולי אף אינה/ו רואה עצמה/ו כשולט/ת. במקרה הישראלי, הכרה במזרחיות/ים כנשלטות/ים תהרוס את כל האתוס הציוני של אחדות לאומית. הדיון קשה אף יותר כאשר לצד השולט/ת

יש אמת משלה/ו וסיפּר משלה/ו. רבות/ים מצאצאיהן/ם של "דור המייסדות/ים" רואות/ים בהוריהן/ם חלוצות/ים, א/נשים שהקריבו את חייהן/ם על מזבח הציונות וכעת ראוי לעשות עמן/ם צדק לאחר שעזבו את בתיהן/ם באירופה, הגיעו לישראל, ייבשו ביצות ועיבדו אדמות טרשים.⁷⁸ בשל הקרבה זו הן/ם דורשות/ים כיום פיצוי בצורת העברת הבעלות המלאה או החלקית על האדמה לידי ה"מקריבות/ים".⁷⁹ תפיסה זו עומדת בבסיסה של תביעת ה"פיצוי" של החקלאיות/ים והקיבוצים לקבלת זכות קניינית על אדמות המדינה החקלאיות שאותן עיבדו לאורך שנים. מעניין שהן/ם עצמן/ם משתמשות/ים ברטוריקה ובמושגים של צדק ופיצוי⁸⁰ — מושגים מרכזיים לשיח של תיקון עוולות עבר. במצב דברים זה, שבו הצד המדכא/ת אינה/ו מסוגל להישיר מבט מעבר לעצמה/ו ולראות את "אחרותה" של קהילה מדוכאת ומודרת שלמה, יהיה קשה להתחיל בתהליך של פיוס, כל שכן להגיע אליו.

זווית חשובה אחרת נוגעת לתפיסתה של הקורבן/ית את עצמה ככזו ואת הזדהותה עם הסיפּר ההיסטורי של העוול. כאישה מזרחית, אני סבורה שתפיסת "האני" כקורבן/ית איננה קלה. הכרה כזאת יכולה להתפרש כהודאה בחולשה והיא עלולה להסב תחושות של נחיתות ובושה. מסיבה זו ישנם אף מזרחיות/ים שנמנעות/ים מלהכיר בעצמן/ם כמזרחיות/ים, כל שכן כקורבנות עוול. ייתכן שהסיבה לכך היא בדיוק הדבר שמפניו חושש/ת המדכא/ת: הודאה תערער את יסודות החשיבה של המדוכא/ת עצמה/ו, תפרוץ את מנגנוני ההגנה שלה/ו ותאלץ אותה/ו להתעמת עם עברה/ו, שאותו היא/הוא מנסה לשכוח ושבו היא/הוא מתבייש/ת.⁸¹ ההכחשה היא, אם כן, הדדית.

ומן הכלל אל הפרט: השיח על תיקון עוולות העבר היה יכול לתרום תרומה משמעותית לצמצום פערים בין מזרחיות/ים ואשכנזיות/ים שמקורם במדיניות השיכון המעוולת. הוא היה ממקם את ההשתכנות המתקנת בהקשר היסטורי רחב יותר והיה גורם למשפט לראות את הסיבות האמיתיות למיצוב של המשתכנות המתקנות ולמעשיהן.

אחרית דבר

הם שנים חלמו על בית ועכשיו זו המציאות
גם בבית זה קורה, נמשכת הגלות.
מתוך "עבודה שחורה", מילים ולחן: אהוד בנאי

בספר זה אני מציעה הסתכלות אחרת על תופעת ההשתכנות המתקנת של נשים, כתופעה הנועצה בהקשר היסטורי רחב של עוול ודיכוי שמתוכו הן צמחו. בישראל, בתי המשפט לא מוכנים לקבל את הנרטיב של נשים אלה ולפסוק לטובתן, לא כל שכן למצוא בו צידוק למעשיהן. משפט המדינה, המבכר את הנרטיב של ההגמוניה השלטת, אינו נושא בשורה לנשים אלה. מצב זה מאלץ את המשתכנות המתקנות לייצר אתרים מחוץ למשפט המדינה ואפילו בניגוד לו,¹ כדי להבטיח לעצמן בית ובעיקר הכרה.

הדיון בשאלות של זהות מזרחית מורכב ומרתק, ואיני יכולה לעמוד פה על כולן. רק אומר שמזרחיות, בעבורי, היא התנגדות יומיומית ומחאה.² בספר אני מציעה הסתכלות פמיניסטית-מזרחית על תופעת ההשתכנות המתקנת, המאפשרת את כינונה של פרשנות שונה למעשיהן של המשתכנות. זוהי תופעה בעלת שורשים היסטוריים קולקטיביים, ולא בעיה פרטית של אינדיבידואל/ית אחת שפועלת משיקולים פרטיים של מצוקה אישית. במעשיהן מציבות נשים אלה בפני הממסד ומערכת בתי המשפט את סיפורן ומכתיבות את הנרטיב האישי שלהן ושל משפחותיהן — נרטיב של קהילה שמחפשת בית. השנים האחרונות אופיינו במאבקים שונים שהולידו חקיקה

פרוגרסיבית לכאורה ופסיקה תקדימית. ואולם ישראל אינה ערוכה עדיין לשיח מלא של תיקון עוולות עבר מתמשכות שנעשו/ת למזרחיות/ים. מאבקים משפטיים כמו עתירת הקשת הדמוקרטית המזרחית או תיקוני חקיקה הם חשובים, אך אינם יכולים לחולל שינוי מערכתי. תקוותי היא שספר זה יהיה פתח לשינוי מסוג זה.

מושגי מפתח

נשים מזרחיות

"חד משמעית, רובן מזרחיות" — כך אמרה לי בזמנו תקווה לוי, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשקלון, לגבי נשים המשתכנות בדירות ציבוריות פנויות.¹ כאישה פמיניסטית, מעניין אותי החיבור בין משפט למגדר והיחס ביניהם, אולם כאישה מרוקאית מעניין אותי גם לבחון את הקשר בין המשפט למגדר בהקשר למרכיבי זהות אחרים כמו אתניות. מעבר להתעניינות "טבעית" זו, הרי שבפועל כל לקוחותי המשתכנות היו מזרחיות. אין בידי סטטיסטיקה ברורה בנוגע למספרן של הנשים המזרחיות המשתכנות בדיר ציבורי. ייתכן שיש משתכנות שאינן מזרחיות, כמו למשל נשים שהיגרו לישראל ממזרח אירופה (בריה"מ לשעבר) או נשים שירדו מנכסיהן ומחפשות פתרונות דיר חלופיים. מכל מקום, המספר איננו רלוונטי לטענתי שכאשר מזרחיות משתכנות, יש לראות במעשה שלהן אקט המחולל תיקון של עוול היסטורי.

רוב הפונות אליי בנוגע להשתכנות מתקנת היו, כאמור, נשים מזרחיות. כמו כן, משיחות וראיונות שקיימתי בשנים 2006 ו-2013 עם בכירות/ים בכמה חברות משכנות, עולה כי המשתכנות המתקנות הן בעיקר נשים מזרחיות, לרוב הורות יחידות עם "פרופיל מזרחי של נשים שהן דור שני ושלישי להורים מזרחיים שחיו בדיר הציבורי".² אכן, גברים מזרחים כיחידים וכבעלי משפחות מתמודדים אף הם עם בעיות עוני ומחסור והם על פי רוב גברים מוחלשים בעצמם. בין המשתכנות/ים בדירות ציבוריות פנויות, יש גם גברים יחידים או משפחות של אישה וגבר. אולם בפועל,

תופעת ההשתכנות היא מושא לעניין פמיניסטי, מאחר שנשים, בשל ההבניות החברתיות הפטריארכליות שמכפיפות אותן ל"תפקידן הטבעי" כאם הדואגת, הן אלה האמונות על דאגה לצרכים הבסיסיים של בנות/י משפחתן, לרבות דאגה לקורת גג.³ נשים מזרחיות נחשפות לבעיית המחסור בבית, בין היתר משום שמופעלים עליהן מנגנונים מורכבים ומתוחכמים יותר, מגדריים ואתניים, הן כנשים והן כמזרחיות.

מזרחיות

הגם שאני עושה שימוש במילה "מזרחיות" על תצורותיה, חשוב לי להדגיש כי לא קל לי, בלשון המעטה, עם המושג הזה.⁴ אחת הטרגדיות הגדולות שחוללה הגזענות האשכנזית, ומה שאני מחשיבה כאחד מאמצעי הדיכוי העיקריים שלה, היא ההאחדה שלנו — כל מי שהובאו ממדינות ערביות ו/או מוסלמיות — כמזרחיות/ים, כישות מובחנת אחת, תוך ניסיון לחסל את השונות בינינו ובין התרבויות שלנו.

זוהי פרקטיקה שאני מזהה כפרקטיקה קולוניאליסטית מערבית, שדיכאה עמים כבושים באמצעות השטחה שלהם עצמם ושל המרחבים הגיאוגרפיים שלהם לכדי הגדרות מכלילות ומעוורות. כך למשל הפכה אפריקה למרחב אחיד, שבו שחורות/ים אינן/ם אלא מקשה אחת ללא הבחנות שפה, היסטוריה, תרבויות, גיאוגרפיה ועוד. לרוב, אין משמעות למקום המדויק באפריקה שממנו הגיעה/ה שחורה/ה — היא והוא יוגדרו כאפריקאיות/ים. זאת בעוד שאירופאיות/ים יוגדרו לרוב דרך מדינות המוצא שלהן, למשל אישה גרמנייה, תרבות צרפתית וכדומה. דוגמה אחרת היא מקרה "העמים הראשונים", למשל בקנדה, שאוחדו תחת השם "אינדיאניות/ים" — שם מְשֻטח, מְשֻקף (מלשון "שקיפות") ואליים מנקודת מבטו/ה של הכובש/ת, ללא כל נראות של השוניות הרבות מקהילה/עם לעם.

אני, למשל, אישה יהודייה-ערבייה מרוקאית, סביר להניח עם שורשים אמזיריים, שהוריה הובאו לישראל ממרוקו, מהמגרב. מגרב בערבית פירושו "מערב". גיאוגרפית, מרוקו שוכנת מערבה לכל ריבונות אחרת במזרח אירופה. לא ברור אפוא כיצד ומדוע הוגדרו יהודיות/ים

שהובאו ממדינות ערביות ו/או מוסלמיות/ים כ"בנות/י עדות המזרח". יתרה מכך, מהו הקשר התרבותי של אישה יהודייה מאלג'יר, למשל, לנשים יהודיות שהובאו ממדינות ערביות ו/או מוסלמיות באסיה? האם זו העובדה שכולן/ם הובאו ממדינות ערביות ו/או מוסלמיות? האם הערביות המרוקאית דומה לערביות המצרית? מה מקשר בינינו — הדיכוי האשכנזי? אינני יודעת. וגם אז, עסקינן בתוצר שהוא לאחר מעשה, לאחר ההאחדה שלנו. כך נוצר מצב שבו כל יהודיות/י ארצות ערב ו/או האסלאם מוגדרות כ"מזרחיות", תוך התעלמות מהשוני שבתוך אותן קבוצות — לא רק ביחס לאשכנזיות, אלא גם כלפי ובתוך הקבוצות "המזרחיות" השונות.

בעיקר בשנים האחרונות, מתגבשת בי ההכרה כי גם בתוך קבוצות דומות, לכאורה, קיים שוני וישנה היררכיה מובנית. ישנו למשל מה שאני מכנה "מחיקון פנים-מזרחי" של יהודיות/ים-ערביות/ים כלפי אחרות/ים, שלא פעם תפס את המרוקאיות, למשל, דרך פריזמות יורוצנטריות ואשכנזיות וראה בהן חיות שיש לביית, ובכך המשיך לכונן ולשעתק אותן/ם כקבוצה נחותה יותר: זאת של השיכונים ובתי הסוהר קבוצה זו הפכה במהרה את הדיכוי האלים למחאה; ואדי סאליב, מוסררה, הפנתרים השחורים, תנועת האוהלים, ש"ס, כיכר הלחם בתל אביב ובקריית הממשלה בירושלים ועוד.

עקב כך התחלתי מהלכים של כפירה, היפרדות והתפרקות מההאחדה הכפויה והדכאנית הזאת. כמי שרואה בפילוסופיה של פרופ' אלה שוחט תיאוריה מכוננת, אימצתי את הגדרתה המהפכת: "היהודייה-ערבייה". ה"מזרחיות" עבורי איננה מקשה אחת אחידה. אני משתדלת לזהות את עצמי כמרוקאית יהודייה-ערבייה לפני היותי מזרחית. הכפירות הפמיניסטיות והקויריות במה שמכונה "מיתוס האישה הביולוגית",⁵ מחייבות הסתכלות אחרת על "מהי אישה", אם בכלל ניתן ו/או נכון להגדירה, הרחק מתכתיבים ביולוגיים של גוף או מהבניות חברתיות קשורות ונגזרות של יחסי-כוח ודיכוי. כך גם ה"מזרחיות" היא רחבה, מורכבת, לא אחידה, ובוודאי שלא זהה. בדומה לדיונים שונים בנושא "שחורות-אמריקאית", לרבות זאת של נשים שחורות-אמריקאיות — המאתגרים את מושג ה"שחורות", ושואלים

“מהי שחורות?” “מה מכונן אותה?” “האם ניתן לפרקה?” — כך גם אני שואלת, “מהי מזרחיות?” מתי ואיפה נוצרה, הומצאה, הגיחה? האם היא “ביולוגית”, כפי שאני קוראת לזה? תודעתית? פוליטית?

פמיניזמים של מזרחיות, שיח של מזרחיות, מאבק של מזרחיות

את המונח “פמיניזם מזרחי” טבעה פרופ’ אלה שוחט בפעילותה האקטיביסטית בשנים 1993–1994 בכנסי הנשים הכלליים בגבעת חביבה, וגם בכתיבתה שמיקמה את הפמיניזם המזרחי בהקשר רב־תרבותי, כביקורת על הפמיניזם היורוצנטרי וכתפיסה המשלבת ומצליבה בין מגדר, מעמד, לאום, גזע ומיניות.⁶

מתוך הכרה עמוקה בחשיבות ההנכחה שלנו על בימת התיאוריה והמאבק, ודווקא בהמשך לתפיסה הרב־תרבותית שהנביעה את ההגדרה, אינני כותבת “פמיניזם מזרחי”, “שיח מזרחי” או “מאבק מזרחי”, כי אם “פמיניזמים של מזרחיות”, “שיחים של מזרחיות/ים” ו“מאבקים של מזרחיות/ים”. ההמשגה “פמיניזמים מזרחיים”, הן ביחידה והן ברבות, מרמזת על קיומן של תנועות פמיניסטיות מזרחיות מגובשות ומאורגנות, בין היתר, על בסיס של סולידריות. המציאות (שלי לפחות) מלמדת כי נשים יהודיות־ערביות/מזרחיות בישראל רחוקות מלהיות מאוחדות, בוודאי לא תחת מקשה של מובחנות תיאורטית. ה“מזרחיות”, כקונספט וכזהות מכוננת מאבק, שיטחה זהויות שמורכבות מאלמנטים שונים ומנוגדים, מן הכלל אל הפרט, מ“המחיקון הלאומי” ועד לזה הפנים מזרחי. מאותן סיבות, אני נמנעת משימוש במושגים כמו “שיח מזרחי” או “מאבק מזרחי”, ותחת זאת כותבת “שיחים של מזרחיות/ים” ו“מאבקים של מזרחיות/ים”.

עוול, דיכוי וגזענות

עניינו של ספר זה הוא מתן פרשנות אחרת למעשים של נשים משתכנות, כתגובה להיסטוריה מדכאת שמתוכה צמחו. הוא עוסק בתיקון

של עוולות היסטוריות מתמשכות, ניתוצם של מנגנוני גזענות ודיכוי ובקידום שיח של צדק היסטורי. אני בוחרת אפוא להשתמש במושגים עוול, דיכוי וגזענות ולא במושגים כמו אפליה וקיפוח — מושגים צרים יותר כדי לתאר את ההקשר ההיסטורי והעכשווי שבתוכו משוקעת מציאות חייהן/ם של מזרחיות/ים בישראל. עוול, דיכוי וגזענות הם מושגים רחבים יותר מאפליה, שהיא מקרה פרטי של עוול, דיכוי וגזענות, ואפליה מתקנת היא אחד הכלים שבאמצעותם ניתן לתקן מציאות מעוולת, מדכאת וגזענית.

הגם שתמיד השתמשתי במושגים הללו, התיאוריה והמחקרים של אלה שוחט הם שמיקמו את השיח שלי בהקשר תיאורטי טרנס-לאומי. בנהלה דיאלוג עם עבודתן/ם של מבקרות/י הקולוניאליזם, כמו פרנץ פאנון ואדוארד סעיד, שוחט היתה הראשונה שהרחיבה את הנרטיב המזרחי על ידי הצבתו בתוך ההקשר הגלובלי הרחב יותר של ביקורת הגזענות, האוריינטליזם והקולוניאליזם. מעבר לרטרקיה המסורתית והדוקטרינרית המקובלת של אפליה, ששימשה בעבר ועדיין משמשת כדי להסביר את המיצוב החברתי-כלכלי המזרחי, היא כוננה ויצרה שפה ביקורתית של מזרחיות חדשה שחרגה ממסגרות לאומיות של עבודות סוציולוגיות, אנתרופולוגיות, היסטוריות ותרבותיות בנושא, תוך פירוק ההנחות היורוצנטריות של המחקר הציוני ההגמוני.⁷

הן כאשר התחלתי לייצג נשים מזרחיות והייתי הראשונה לטעון טיעונים של מזרחיות נגד גזענות, והן כאשר כתבתי את עבודת התזה שלי, לא זכור לי שנתקלתי במחקרים פמיניסטיים של מזרחיות על מזרחיות ומשפט המדינה. לפי שעה, ספרות משפטית מקצועית המתייחסת לנושאים מזרחיים מתמקדת לרוב בעיקרון איסור האפליה ובדרכים לתיקונה, כמו באמצעות תוכנית האינטגרציה בחינוך.⁸ אולם אני סבורה ששיח זה של אפליה ושל אפליה מתקנת כמנגנון לתיקון אי-שוויון הוא שיח פוזיטיביסטי-שמרני ודוקטרינרי שנותר בתוך משפט המדינה ולא מאתגר אותו.⁹

התנגדות ומחאה

השיח אותו אני מנהלת מנסה לפרוץ את גבולות השיח של משפט המדינה, ככזה שזקוקות/ים לאישורו ולהכרתו לשם תיקון עולות היסטוריות, ומבקש לכונן תחת זאת שיחים משפטיים ביקורתיים אחרים שמתמקדים בקבוצות המדוכאות עצמן וביכולתן ליצור ולכונן משפט/ים, שפות ומשמעויות משפטיות של שינוי ותיקון, ולחוקק עם, בתוך ובאמצעות גופן מחוץ ואף בניגוד למשפט המדינה. זוהי תפיסה שלפיה נשים מזרחיות אינן זקוקות להכרה משפטית ולקידוד לקטגוריות כדי ליצור שינויים משפטיים ולתקן את העוול — שכן הן עושות זאת בגופן. בעבודת הדוקטורט שלי, למשל, אני מציעה הבנה חדשה של הפרות חוק, במיוחד כאשר הן מבוצעות על ידי נשים המשתייכות לקבוצות מיעוט מדוכאות, ובמיוחד במקרים שאינם נופלים במסגרת הקריטריונים המסורתיים של אי־ציות אזרחי. אני מסיטה את המבט מסיפורי המטא הגדולים וה"הרואיים" של אי־ציות אזרחי שנעשה בפומבי על ידי א/נשים בעלות/י תודעה פוליטית, אל מקרים "קטנים", פרטיים וחשאיים של מה שאני מכנה "התנגדויות יומיומיות" של נשים — מקרים שהם לעתים אינטימיים וסמויים, כמו אישה המאפרת את פניה מתחת לבורקה. השימוש בגוף כאתר של התרסה והתנגדות, מה שמוכר היום כ־Embodied Resistance, עולה בשני הקשרים שאותם גיליתי ושבהם בחנתי את מה שאני מגדירה כהתנגדות ואקטיביזם של נשים: האחד הוא התנגדות דרך אדמות ודיוור בישראל, קרי השתכנות מתקנת של נשים מזרחיות; השני הוא מה שאני מכנה "התנגדות דרך הרחם" באמצעות הפלות בצפון אמריקה ובמיוחד בקנדה. את מעשיהן של נשים אלה פירשתי כאקטים היוצרים שפה משפטית חדשה ומכוננים תיקון וצדק חברתי ומשפטי.

שני מקרים אלה של התנגדויות "פרטיות" נחשבים כהפרות של החוק, או לכל היותר כמעשים המונעים מייאוש, הזדקקות ועוני, ולא כתצורות של אי־ציות אזרחי פוליטי לגיטימי שיש בכוחו להניע שינוי משפטי־חברתי. לטענתי, משפט המדינה אינו יכול להסביר מעשים אלה, במיוחד לא באמצעות התיאוריה של אי־ציות אזרחי: הוא מפשט אותם

יתר על המידה ומצמצם את העושר הטבוע בהם ואת הפוטנציאל שלהם ליצור ולחוקק חוקים. בסיוען של גישות ביקורתיות המפקיעות ומהפכות את נקודת המבט הקיימת, זאת של משפט המדינה כנקודת היחס היחידה להבין ולפרש תופעות משפטיות-חברתיות, ומסיטות אותה ממקורות המשפט, הדוקטרינות והטקסטים המשפטיים הפוזיטיביסטיים כגון חוקים ופסקי דין מבתי היוצר/ת של בתי משפט עליונים, משפטניות/ים וא/נשות אקדמיה אל תוך העולם החברתי עצמו וה"אפקט המצטבר של אלפי מאורעות קטנים, שכל אחד מהם בפני עצמו חסר חשיבות".¹⁰ גישות אלה מספקות דרכים שונות לחשוב על החוק כעל שפה ותהליך חי,¹¹ ומציעות לנו פרשנויות לקול ולפעולות שאינם נתפסים בדרך כלל כמשפטיות, הופכות/משנות אותן למשהו שאנו יכולות לזהות כמשפט, כחוק.

אני טוענת שגופן של נשים אלה הוא אתר מקומי משפטי. הן יוצרות ידע משפטי מקומי¹² עם, בתוך ובאמצעות גופן שלהן. תפקידה של האישה הפרטית ביצירת ידע משפטי הוא מרכזי. על ידי הפרת החוק, נשים אלה מנכסות בחזרה את גופן ואת חייהן. גופן הוא טקסט משפטי. בהמשך למילותיה האלמותיות של הלן סיקסו, הן "מכניסות את עצמן אל הטקסט".¹³ חייהן הם "אוטוביוגרפיה מתמשכת של משמעות".¹⁴ הן מוסד משפטי משלהן. זהו תהליך שבו החוק, כל חוק, נלמד ונודע עם ודרך הגוף.

מדינת ישראל לעומת ישראל

אני נמנעת מלהשתמש במינוח "מדינת ישראל", שכן אני מוצאת בהצמדה של "מדינת" יחד עם "ישראל" חזרה מיותרת, שהרי המילה כבר נאמרה במשפט במונח ישראל כבר מאושררת הלאומיות ואין צורך לאשררה שוב עם המינוח הלאומי של "מדינה". מדינות בעולם לרוב נקראות בשמן, כמו למשל אנגליה, צרפת, ולא מדינת אנגליה, מדינת צרפת ועוד.

”הובאו” לישראל

אני משתדלת שלא להשתמש במושגים ”עלייה” ו”ירידה” כדי לתאר את הקשר לישראל, שכן אז הוא מוצג כקשר היררכי של חשיבות שבו ישראל היא נקודת המוצא בראש הסולם. בהקשר המזרחי, אני משתדלת להשתמש בהמשגה אחרת משלי, כמו ”נלקחו”, ”הובאו” או ”הועלו” לישראל, לעומת ההמשגה האשכנזית הרגילה של ”עלו” — כאילו היה להן/ם חלק אקטיבי ברצון להגיע לישראל. כמו כן אמנע, אלא אם המדובר בציטוט, משימוש במושגים שבעיניי הם ארכאיים ואף גזעניים, כמו ”יוצאי עדות המזרח”, ”יוצאי צפון אפריקה” או ”ממוצא מזרחי”. ההתנגדות שלי היא בעיקר כלפי המושג ”יוצאות/י”, שכן כמו ”עלייה” ו”ירידה” יש בו כדי לומר שישנה נקודה גיאוגרפית מסוימת שממנה יצאנו, כמו צפון אפריקה, ואחרת טובה יותר שאליה נכנסנו, עלינו, כמו ישראל. זהויות של מזרחיות/ים מוגדרות כאילו היו במעבה, דרך דלת, שיש לצאת ממנה, לעבור דרכה. לעזובה. ואולם, צפון אפריקה איננו מקום שיהודיות יצאו ממנו כאילו היתה זאת יציאת מצרים — זהו מקום שממנו הובאנו, הוצאנו, לישראל. אין אלה זהויות שעוזבות/ים, שיוצאות/ים מהן, לבטח לא בישראל שבה האשכנזיות כוננה וממשיכה לכוון אותן כזהויות מופרדות ונחותות.

נשים מישראל

אני מעדיפה להימנע מהגדרות זהות מבוססות לאום, כמו ”נשים ישראליות”. במטרה לאפשר ריבוי של זהויות שלא כובל נשים להגדרות של לאום, ומאפשר תחת זאת לנשים להגדיר את זיקתן ואת הקשר שלהן למקום ולמיקום הגיאוגרפי שלהן באופן דיאלקטי ואפילו קונפליקטואלי, אני מעדיפה להשתמש במושג ”מישראל”.

הורה יחיד/ה ומשפחה חד־הורית

אני סבורה שכל הגדרה שמסבירה כי עניין לנו בהורה יחיד/ה היא בעייתית וטבועה בתפיסה הטרונורמטיבית, שכן היא מלמדת שנקודת המוצא היא משפחה עם שות/ני הורות/ים ומשפחה עם הורה יחיד/ה היא החריג, גם אם יש להכילו. אפילו אם עסקינן בהטבה או בהקלה להורה יחיד/ה שלה היא/הוא זכאי/ת, ובצדק, כימות של משפחה למספר לא יכול להיות האופן שבו היא מוגדרת. בתפיסת עולמי לא צריכה להיות הגדרה שונה למשפחות. כך שאלא אם כן מדובר בציטוט, אני מעדיפה שלא להשתמש בהמשגה "חד־הורית", שכן זאת נותנת את התחושה של מחסור, של הורות שאינה שלמה, שהיא חד־ ולא שלם. לשם מניעת בלבול, במיוחד בהקשרים שבהם אני דנה בנוהלי משרד הבינוי והשיכון, אשתמש בהמשגה של הורות יחידה שלא פוגעת בשלמות של ההורות ובמלאותה.

בין נישול מזרחי לנישול פלסטיני

ממדיניות העוול ארוכת השנים סבלו וסובלות/ים עדיין גם פלסטיניות/ים, הן בפלסטין והן אזרחיות ישראל. מדיניות הנישול של פלסטיניות/ים מאדמותיהן/ם ומבתיהן/ם, כחלק מהתפיסה האתנוקרטית שלפיה הן/ם נחשבו ל"ילידות/ים" שיש למשטרן/ם באמצעות השליטה במרחב חייהן/ם ולקדדן/ם לתוך אבחנות משפטיות, היא משמעותית וחשובה גם בדיון זה על השתכנות בבתים פנויים כאקט מתקן עוול. ישנן משפחות פלסטיניות אזרחיות ישראל המתגוררות במעמד של דיירות/ים בדמי מפתח בבתים שהוכרזו כ"נכסי נפקדים" והועברו לידיה של רשות מקרקעי ישראל, לשעבר מנהל מקרקעי ישראל, דרך רשות הפיתוח, ומנוהלים כיום על ידי חברות משכנות. אין להן/ם כל זכות קניינית בנכסים, ובמקרים רבים זכותן/ם החוזית להתגורר בבתים מתגמדת לעומת הצפיפות, תנאי המחיה הירודים והתחזוקה הלקויה של הדירות. השתכנויות של אוכלוסייה זו יכולות אף הן להתפרש כאקטים של תיקון עוולות. עם זאת, בחרתי

להתמקד בעיקר בנשים מזרחיות, אשר בשונה מן הפלסטיניות/ים הן לכאורה חלק אינטגרלי ושווה מהאומה הישראלית-יהודית, ומכאן המורכבות בדיון בהבחנות משפטיות שמאפיינות אותן/ם דווקא לעומת אשכנזיות/ים.

יש כאן קושי ערכי בעבורי, שכן בחינה היסטורית של שוק הדיור הציבורי שמתוכו צמחה לדעתי תופעת ההשתכנות המתקנת עשויה להדיר פלסטיניות/ים. אציין בקצרה, כי מאבקים של מזרחיות/ים בישראל, לפחות אלה שליוו את עתירתה של הקשת הדמוקרטית המזרחית נגד הפרטת הקרקעות בקיבוצים,¹⁵ עשו שימוש בשיח היהודי-ציוני כדי לתבוע למזרחיות/ים זכות שווה לקרקעות, בשם התרומה להקמתה של ישראל ולפיתוחה כמו האשכנזים. ניתן גם לקחת כדוגמה את בג"צ ויקי שירן מ-1981,¹⁶ שיש הרואות בו דוגמה סימבולית לאי-הכרה בנרטיב המזרחי. בית המשפט העליון דחה עתירה של פעילות/ים מזרחיות/ים נגד רשות השידור, שטענו כי הסדרה התיעודית "עמוד האש" מעלימה את התרומה של המזרחיות/ים להקמתה של ישראל, ודרשו תחת זאת לתת ביטוי להיסטוריה של יהדות המזרח ולתרומתה למפעל הציוני.¹⁷ בעיני העתירה בעייתית לא פחות מפסק הדין, שכן היא עושה שימוש באותו שיח של אתוס ציוני מגזיע שהדיר ודיכא מזרחיות/ים מלכתחילה ושאותו היא אמורה לבקר, ומבקשת את הכרתו במזרחיות/ים; כאילו רק דרך הכרה בתרומה למפעל הציוני יכולה להיבחן, ובאה לידי ביטוי, חשיבותם של הנרטיבים המזרחיים. זהו שעתוק של אותו שיח מדכא שאילץ מזרחיות/ים להיפרע מתרבויותיהן על ידי הידמות לרוב והיא בבחינת ניסיון לתקן עוול באמצעות אותו עוול. ייחודיות הסיפורים המזרחיים לא תלויה במפעל הציוני ובתרומה לו.

שיח זה מדיר את ההיסטוריה, הכאב והדיכוי של הפלסטיניות/ים ועושה שימוש באותה שפה ציונית שעשתה שימוש במזרחיות/ים כדי "לכבוש" את המרחב השומם ולנקותו ממאפייניו הערביים.¹⁸ אינני מתיימרת כלל לפתור קושי זה. אני מודעת לעובדה שקריאה לחלוקה צודקת של המרחב הישראלי באה על חשבונן/ם של הפלסטיניות/ים שאיבדו את ביתן/ם. אינני יכולה ואינני רוצה להתחרות בכאב הפלסטיני. עם זאת, תודעות הדיכוי של המזרחיות/ים והפלסטיניות/ים נעוצות,

אם כי לעתים באופן שונה, באותו אתוס ציוני שראה בכולנו אחרות/ים שיש לדכאן/ם.

זקוק/ה לעומת נזקק/ת

נזקקות היא מונח שאני מעדיפה לנטוש, כי הוא נתפס כתיאור פסיבי וכמאפיין כמעט טבעי, יחיד, של מי שאליהן/ם הוא צמוד. במקומו אני מעדיפה את המונח הזדקקות, קרי שאותה אישה משתכנת מתקנת זקוקה לדיור ולא נזקקת לדיור. עוד בהיותי סנגורית של ילדות/ים ונוער התנגדתי למינוח נזקקות, שבא בהקשר של קטינות/ים, כמו "קטין/ה נזקק/ת". במקומם נהגתי לומר בדיונים "קטינה זקוקה".

תודות

בכתיבת הספר הזה הרגשתי כאילו אני יולדת מחדש את התזה, שבהרבה מובנים ילדה אותי.

אני מודה לכל הנשים בעולם — אלה שאני מכירה, אלה שקראתי אותן ו/או עליהן ואלה שלעולם לא אכיר — תודה לכן על הכוח להוביל מהפכות עם, בתוך ובאמצעות גופכן.

תודה ללקוחות שלי, החברות, האחיות האמיצות, המדהימות והעצומות שלימדו אותי שבית הוא לא רק קורת גג — בית הוא שפה, תרבות, היסטוריה וכבוד גנוב. תודה לכן לביאות על האומץ לנתץ את הכללים. התמזל מזלי לעבוד עם נשים חזקות ומעצימות שלימדו אותי על ענווה וסולידריות. נשים שמעשי ההתנגדות והפרות החוק ה"קטנות" וה"שקטות" שלהן הן כמו אפקט הפרפר, שעם כל משק שקט וקטן של כנפיו הזעירות יכול לשנות עולם ומלואו. תודה לכן על ששיניתן את העולם שלי ויצרתן פלטפורמות לשינוי, כך שנשים כמוני תוכלנה מאוחר יותר להמשיג במילים את ההישרדות והחיים, הסבל ורגעי האושר שלנו. אני מודה מקרב לב לשופטת בית המשפט העליון, פרופ' דפנה ברק־ארז, שהנחתה אותי בכתיבת עבודת המוסמכת לתואר השני בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב, שהיא הבסיס לספר זה. כמו כן, אני רוצה להודות לפרופ' יואב פלד שאצלו למדתי במרץ 2003 במסגרת לימודי לתואר השני בקורס "מעוולות עבר לתיקון", שם נהגה אצלי לראשונה הרעיון לכתיבת עבודה זו.

אני רוצה להודות גם לעובדות/י חברות עמיגור ועמידר ולמנכ"לים

שלהן, על שאפשרו לי נגישות למידע חשוב, לתיקי השתכנות ולסיפורי חיים. העזרה שלכן/ם איננה מובנת מאליה, במיוחד כאשר לרוב אנחנו נפגשים משני צדיו של המתרס המשפטי.

אני רוצה להודות לפרופ' שונה ון פראג מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת מק'גיל, המנחה שלי בדוקטורט שתמכה בי לכל אורך הדרך.

אני מודה מקרב לבי ומעומק מחשבתי לפרופ' אלה שוחט, שעבודתה הראשונית והמקורית נתנה קול, נראות וביטוי לדורות של מזרחיות/ים ומיעוטים בעולם והניעה מחקרים רב־תחומיים ואקטיביזם, בבתי הספר וברחובות. אלה שוחט וכותבות/ים מכוננות/ים אחרות/ים, כמו דר־בוזי, אנג'לה דיוויס, דֶרִיק בל, מלקולם X, פטרישיה ויליאמס, פרנץ פאנון, אדוארד סעיד, רוברט קאבר וקימברלי קראנשו, היו כמו תחנות נשימה עבורי, תחנות שבהן עצרתי וגמעתתי אוויר שאפשר לי לתרגם למילים ולהמשגה תיאורטית את מה שנשאתי עמי באופן אינטואיטיבי, קרי את תחושות הנחיתות שלי כאישה וכמרוקאית יהודייה־ערבייה. בתחנות אלה יכולתי לצבור כוחות להתמודד עם הרעש המשתק והמשתיק שמסביבי. בין הכותבים בקבוצה זו, רק אלה שוחט היא יהודייה־ערבייה שהוריה הובאו לישראל, ורק היא מיקמה אותי בהקשר רחב ועזרה לי להבין כי נחיתותי איננה מקרה פרטי שלי ואיננה באשמתך, אלא היא חלק ממארג סבוך וכובל של גזענות המצוי על מפה טרנס־לאומית. הכתיבה שלה כוננה אותי עמוקות, שלה ושל דורות של נשים לוחמות אחרות, שכתבו ושכותבות בגופן. שגופן הוא העט, המחק והטקסט. אני רוצה להודות לפרופ' יגאל נזרי על החברות, היד המושטת, התובנה ויצירת הקשר עם הסדרה "קו אדום" שבהוצאת הקיבוץ המאוחד, ולשולה קשת על היותה חברה עמוקה, ואחת הנשים האמיצות ופורצות הדרך שאני מכירה. תודתי נתונה לגב' לואיז כהן זצ"ל, על התעוזה שלה למחות ולהתנגד. תודה ליורם בלומנקרנץ על החברות התומכת, האוהבת, המכילה והמאירה שלו תמיד. תודה לחברתי האהובה, אחות ומשפחה של ממש גלית אילוז, על תמיד היותה.

את התודה הגדולה ביותר אני מקדישה להוריי ולמשפחה שלי. הוריי, אנט ומאיר חרבון שליט"א, האי שלי בתוך מים סוערים, שהעניקו

לי חיים מלאי צבעים, ריחות, טעמים, א/נשים, צלילים, מוסיקה, גופים, תרבויות, עושר, עומק, אהבה, כל כך הרבה אהבה, חמלה ותשוקה. עבדתן/ם קשה מאוד בשביל המשפחה שלנו, בלי להעז להודות בקשיים שלכן/ם בהיותכן/ם יהודיות/ים מזרחיות/ים. לאחר שנשללו מכן/ם נגישות שווה וצודקת לחינוך בישראל וההזדמנויות להשכלה שהיו לכן/ם במרוקו או שהיו יכולות להיות לכן/ם אילו היגרתן/ם למדינה אחרת, הדגשתן/ם תמיד את חשיבותו של החינוך כאמצעי להתנגדות. רציתן/ם להבטיח שחמשת/ה האחיות והאחים שלי יקבלו את החינוך הטוב ביותר שיכולתן/ם להרשות לעצמכן/ם במסגרת ההזדמנויות החינוכיות המועטות שהוצעו לכן/ם בעיר מתפתחת.

הממסד האשכנזי לא רק שמנע ממזרחיות/ם גישה למשאבים חברתיים-פוליטיים, חינוכיים וכספיים על ידי כך שכפה מציאות חיים בשיכוני הדיור הציבורי, הוא עשה יותר מזה — הוא שלל מאיתנו את הזכות להעז ואת הזכות לחלום. היוולדות אל תוככי שיכוני הדיור הציבורי, יצוקות אל המלט של השיכון ונעולות/ים בבטון של הקירות, התעוזה לחלום — שלא לדבר על התעוזה להגיש מועמדות לבתי ספר למשפטים וקריאת תיגר על מה שנתפס באופן "מסורתי" כמקצוע אשכנזי — כל אלו לא היה נחלת חלקנו כמרוקאיות/ים. המזרחיות/ם היו עסוקות/ים בלשרוד כנגד כל הסיכויים, ולמרות הגזענות המוסדית נגד מזרחיות/ים, אתן/ם, הוריי היקרות/ים, שרדתן/ם את הקשיים בזכות התעוזה לחלום. החלום היה ההתנגדות שלכן/ם, והוא הפך להיות ההתנגדות שלי. לימדתן/ם אותי איך להעז ולחלום הרבה מעבר לבטון ולמלט שאליהם נולדתי. להעז לחלום על השכלה גבוהה ולרכוש תואר במשפטים.

לימדתן/ אותי סובלנות, סולידריות ושלוש. הרעפתן/ם והשפעתן/ם עליי ממטרים של תרבות, של שגשוג רוחני וחמלה. של ערכים עמוקים ומתקדמים, של קבלת האחרת/ה ואהבת הזולת. אני גאה להיות חלק מהמשפחה הזאת שלימדה אותי לפתוח את הלב. לימדתן/ם אותי להתמיד, לשרוד בקשיים, להרים את הראש למרות המכשולים, להסתכל על המטרה ולא על המכשולים שבדרך. במציאות שבה יש כאלה העסוקות/ים במימוש חלומותיהן/ם שעה שאחרות/ים נאלצות/ים

להתגבר על המכשולים המונעים מהן/ם לחלום, שלא לדבר על מימוש החלומות, לימדתן/ם אותי לראות בחיים אשכול של תהליכים, שבהם מכשולים הם חלק אינטגרלי וחשוב בדרך.

הספר שלי הוא בשבילכן/ם, הוריי האהובות/ים, על שלא חדלתן/ם להילחם על זכותי לחלום. תודה לכן/ם ממו ופפה שלי על היותכן/ם הרוח שלי, האדמה, המים והאש.

אני רוצה להודות גם לסבתות ולסבים המנוחות/ים שלי, זוהרה ומשה בן נעים זצ"ל וקלרה ויצחק חרבון זצ"ל, שלימדו אותנו את חשיבותן/ם של ענווה, צדק, צדקה ותיקון עולם, את חובת הנתינה ונטילת העמדה, וחינכו אותנו לעולם לא להיוותר אדישות/ים. אני מקדישה את הספר לדודה האהובה שלי, שכבר לא איתנו, טטה דאדאדניס קור, שלימדה אותי תעוזה והתנגדות. את שמעולם לא הפסקת להתנגד, חרף הקשיים הרבים כל כך שחווית, ותמיד שאפת לחיים טובים יותר לך ולשתי בנותייך. את אחת מהמודלים לחיקוי שלי, אישה שהתריסה על שקיפות והשתקה פטריארכליות, ויצרה במקום זאת קולות של שינוי וחזון של חשיפה. תודה על שלימדת אותי אקטיביזם. אני אוהבת אותך ומתגעגעת אלייך.

ספר זה מוקדש גם לדודתי סמדר (ז'קלין), המחנכת הגדולה והמשמעותית בחיי, שתמיד עמדה ועומדת לצדי עם עצמתה הכבירה ושסללה את הדרך לדורות רבים של מחנכות/ים. את עוד אמא בשבילי. טטה סמדר, תמיד דחפת אותי להצליח. את אחת הנשים הנדירות ביותר שאני מכירה, אישה שמגלמת עומק רגשי ואינטלקטואלי. את המחנכת והמורה הראשונה שפגשתי מעודי, ותמיד היית ומהווה עבורי דוגמה אדירה ליושרה, חוכמה, כוח וחוסן.

תודה גם לך טטה אליס חרבון על היותך תמיד מעורבת בחיי, מזכירה לי לא לוותר על החלומות שלי. אני רוצה להודות גם לדודותיי טרו בןזכר, טרו אלטיט וגלוריה אלמלם.

אני רוצה להודות לחמש/ת אחיותיי ואחיי, לגיסותיי וגיסיי ולאחיינותיי ואחייניי: פול ואתי עברון, מרק ורשל עברון, סולי ואורי עמירה, מרים ומארק אפריאט ואביבה ומיכאל עזריאל. תודה על שאתן/ם עדיין מגדלות/ים אותי, מוודאות/ים שהאחות "הקטנה" שלכן/ם בטוב,

על היותכן/ם הלבנים והמלט שסייעו לי לסלול את הדרך שעליה פסעתי במסע הזה. אני אוהבת אתכן/ם. ספר זה מוקדש גם לכן/ם.

ספר זה מוקדש בעיקר לבני, משה יצחק חרבון שליט"א. החיים שלי לימדת אותי כל כך הרבה, ואף מילה לא יכולה לתאר את העומק של מה שאתה מביא לחיי. אתה מלמד אותי כל יום, כל שעה, כל דקה, כל רגע, שיעורים חדשים עליך, על עצמי ועל העולם. אתה מצליח להגדיר מציאויות מורכבות במילים פשוטות אך לא פשטניות, ומעניק לי את הפריבילגיה המבורכת לחקור ולהעריך מחדש נורמות וערכים של מגדר, גזע ואתניות.

אתה קרוי על שם סבי־רבא שלך, משה בן נעים ויצחק חרבון זצ"ל, וגם על שם משה רבנו ויצחק אבינו זצ"ל, ויש לך מורשת של התנגדות. משה רבנו שעצם לידתו היה מעשה של התנגדות ומרי אזרחי, אי־ציות לצווי פרעה. משה שהתנגד לעריצות, "דיבר אל הכוח" והוביל את עמו מעבדות לחירות תוך התמודדות עם מגבלות דיבור. אתה משה הפרטי שלי, שמשחרר אותי משנים של עבדות ומעניק לי חירות. סוף־סוף מצאתי בית. אתה.

תודה על היותך הבן שלי.

אתה הוא זה שילדת אותי.

תודה רבה לקדוש ברוך הוא, ברוך הוא ושמו, אבא שבמרומים, מלך המלכים, על שחסית עליי בכנפי האמונה המקודשות שלך. על חיים של אמונה. אתה הוא הכול.

תודה לכולכן/ם, האחיות והאחים המזרחיות/ים שלי בישראל ומחוצה לה, שעדיין מחפשות/ים בית.

הערות

פתח דבר: כרונולוגיה של תסכול

- 1 בין היתר, הקמתי את התוכנית לסייע משפטי קהילתי ביפו מטעם הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב — תוכנית ייחודית שהציעה מודל החורג מגבולותיו המסורתיים של המושג עריכת דין, מתוך תפיסה שקיים אינטרס ציבורי להקלת דרכן של מי שרווחה כלכלית וחברתית מעולם לא היתה נחלתן. התוכנית פעלה בשיתוף מקסימלי של ארגוני שטח במטרה לייצר כלים טובים יותר להתמודדות עם בעיות הקשורות בעוני כתוצר של גזענות ודיכוי, וסייעה למאות א/נשים שחיות/ים בעוני ומוחלשות/ים ביפו, פלסטיניות/ים ויהודיות/ים, בעיקר מזרחיות/ים, בעיקר מול הרשויות הציבוריות השונות.
- 2 קלריס חרבון, "דיור ציבורי", בתוך: קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי (עורכים: אריאל הנדל, אודי אדלמן, מיכל גבעוני, נועם יורן, יואב קני), הקיבוץ המאוחד, 2012, עמ' 71-80; קלריס חרבון, "בית הוא יותר מקורת גג", בתוך: לחם, בגד, קורת גג: דיור ציבורי בישראל, הכיוון מזרח 31, (עורכות/ים: יצחק גורמזאנו גורן, שולה קשת קשי, כרמן אלמקייס-עמוס), 2018, עמ' 14-22.
- 3 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 153-154.
- 4 חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), התשנ"ט-1998, ספר החוקים 2.
- 5 הקשת הדמוקרטית המזרחית, נייר עמדה: "קרקעות וצדק חברתי: עיגון זכויות החקלאים בקרקע לעומת עיגון זכויות דיירי הדיור הציבורי", 2000.
- 6 דו"ח הוועדה הציבורית לנושא הפינניים מדירות הדיור הציבורי בראשות אורנה ברביבאי, דצמבר 2016.
- 7 נתן אלתרמן, "ריצתו של העולה דנינו", דבר, 30 בדצמבר 1955, עמ' 2.
- 8 יוברט לריון ורחל קלוש, "דיור בישראל", מידע על שוויון 4, מרכז אדווה, 1995, עמ' 15; יובל אלמלך ונח לוינאפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי שוויון אתני", מגמות לט, 1998, עמ' 243, 247-248, 250.
- 9 יוברט לריון ורחל קלוש, "דיור בישראל", עמ' 15-16; יובל אלמלך ונח לוינאפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 247-248, 250.

- 10 יוסף סלייפר, "השיכון העירוני בשנות המדינה", ביטחון סוציאלי 18-19, 1979, עמ' 6.
- 11 יובל אלמלך ונח לויך-אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", מגמות לט, 1997, עמ' 246.
- 12 שם. ראי גם: יובל אלמלך, "ודיור לכל: אי שוויון אתני בשוק הדיור, המקרה של מהגרים בישראל", עבודת גמר לתואר מוסמך, הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל אביב, 1995. בין הסיבות לעליית המחירים, מונה אלמלך את הגברת העלייה לישראל, גדילת הביקוש לדירות וצמצום היצע הדירות (עמ' 6).
- 13 יובל אלמלך ונח לויך-אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 264.
- 14 כאמור בהמשך, נושא ההשתכנות המתקנת בדיור הציבורי הוא חלק מעבודת הדוקטורט שלי, שם אני טוענת שנשים משתכנות מתקנות עם גופן עולות היסטוריים ומתמסכים.

פרק ראשון: מערך הדיור הציבורי בישראל

- 1 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 154, 162.
- 2 אליה ורצברגר (בשיתוף עם נינה רשף), "הפרטת השיכון הציבורי בישראל", ניירות דיון, 1991, עמ' 34.
- 3 חוק הדיור הציבורי, 1998.
- 4 חוק זכויות הדיור בדיור הציבורי, התשנ"ח-1998.
- 5 נוהל 08/05 של משרד השיכון: "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי", 18 ביולי 2007.
- 6 שם, ס' 2.3.
- 7 שם, ס' 2.3.
- 8 שם, ס' 2.4 (א) (ב).
- 9 שם, ס' 2.1.5.
- 10 שם, ס' 2.4 (ב).
- 11 שם. סעיף 2.5 מגדיר "ילד" כבת/בן של אחד ממבקשות/י הזכאות שהינה/ו רווק/ה חסר/ת דירה שטרם מלאו לה/ו 21 ושסמוכה על שולחן/ם של מבקשות/י הסיוע. היריון מחודש חמישי ייחשב כילד/ה לצורך מניין מספר הילדות/ים והנפשות במשפחה.
- 12 שם, ס' 2.12.
- 13 הקשר ההדוק עם הגדרות הביטוח הלאומי מעורר לא מעט בעיות, בעיקר בהקשר של כליאת דיירות/ים ציבוריות/ים במנגנון התלות במוסדות המדינה. כך למשל, היו בטיפולה לא מעט מקרים שבהם משפחות לא הוכרו כזכאיות להבטחת הכנסה ו/או שנשללה מהן זכות זאת בשל אי-עמידה לכאורה באחד מן התנאים, ולאחר מיצוי הזכות לערר הושבה או הוכרה זכאותן לקצבה האמורה.
- 14 נוהל משרד השיכון: "הקצאת דירות בשיכון הציבורי (הוראת שעה)", 2004. (העתק הוראת השעה צולם עבורי על ידי עובדת חברת חלמיש ולה התודה).
- 15 חשוב לי לציין כי מצאתי חוסר התאמה בנוגע למשך התקופה האמורה. כך למשל במסמך של מרכז המחקר והמידע של הכנסת, "מערך הדיור הציבורי בישראל, נתונים

- ותנאי זכאות: סקירה כלכלית", 2 בדצמבר 2019, מצוין בעמ' 10 "12 חודשים לפחות". לעומת זאת בנוהל הקצאת דירות/נוהל אכלוס, פרק הזמן בהקשר של רכיב השלמת ההכנסה הוא 24 חודשים ולא 12 חודשים כפי שמצוין בפרסומים מאוחרים יותר של משרד השיכון/או הכנסת. מכל מקום, בין אם 12 או 24 חודשים, זה סעיף בעייתי, מאחר שהוא מהדק את קשר התלות של הזכאיות/ים לדיור ציבורי במוסדות הרווחה ויש בו כדי ליצור "תמריץ שלילי" ליציאה לעבודה או לעבודה בשכר גבוה יותר.
- 16 ס' 2.1.2. בעבר ספק השירות היה הבנק למשכנתאות.
- 17 שם, ס' 5.2.
- 18 שם, ס' 5.3.
- 19 שם, ס' 5.3.1.
- 20 שם, ס' 10.1.
- 21 למשל: נוהל 08/13 של משרד השיכון: "ועדת אכלוס עליונה", אוקטובר 2018, ונוהל 08/17 של משרד השיכון: "הוועדה הציבורית לערעורים בנושאי אכלוס", אוקטובר 2018.
- 22 שכר דירה בסיסי זה שיקף לכאורה את שכר הדירה בשוק החופשי, אך לפי פרסומים של משרד השיכון הוא היה בדרך כלל נמוך ממנו. ראי: משרד האוצר: הצעת תקציב לשנת הכספים 2006, משרד הבינוי והשיכון, עמ' 75-76; מרכז המחקר והמידע של הכנסת, "העלאת שכר הדירה בדיור הציבורי", 2005.
- 23 שם, עמ' 76. שכר דירה זה היה נמוך משמעותית ממסלול שד"ח.
- 24 "העלאת שכר הדירה בדיור הציבורי". ראי גם הצעת תקציב 2006 — משרד השיכון, עמ' 76.
- 25 "שינוי שיטת חישוב שכר הדירה בשיכון הציבורי — עקרון המדרוג", מופיע בחוזר של משרד הבינוי והשיכון, אגף אכלוס. (המסמך הועבר אליי באדיבותה של הגב' רונית גדוליאן, אז מאגף האכלוס של משרד השיכון).
- 26 שם.
- 27 נוהל 08/28 של משרד השיכון: שכר דירה מדורג בשיכון הציבורי, דצמבר 2011, ס' 2.40.
- 28 "שינוי שיטת חישוב שכר הדירה בשיכון הציבורי — עקרון המדרוג.
- 29 נוהל 08/28 של משרד השיכון: שכר דירה מדורג בשיכון הציבורי, דצמבר 2011, בעיקר ס' 2.53 ו-2.55.
- 30 חוק זכויות הדייר בדיור הציבורי, 1998, ס' 3, וכן נוהל 08/19 של משרד השיכון: נוהל הסדרת זכויות חוזיות של דיירים ממשיכים, 18 באוגוסט 2015.
- 31 שם, ס' 4.3.
- 32 נטע זיו, "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני — המקרה של פלישות לדיור ציבורי", דין ודברים א, 2004, עמ' 115.
- 33 הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 (תיקוני חקיקה), 2003, ה"ח הממשלה 64; ס' 74 להצעת חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2006), 2006, ה"ח 236. בסופו

- של דבר, ההצעה לבטל את מוסד הדיירות הממשיכה הוצאה מהצעת החוק ובוטלה בעקבות התנגדות בוועדת הכספים.
- 34 חוק ההתייעלות הכלכלית (תיקוני חקיקה ליישום התכנית הכלכלית לשנים 2009 ו־2010), ס' 69-70, פרק י"ט, עמ' 215-216, ספר החוקים 2203, יולי 2009.
- 35 שם. ראי גם נוהל 08/19 מיום 18 באוגוסט 2015, סעיף 2.12; דו"ח אורנה ברביבאי, עמ' 38-39. בשנים האחרונות הונחו על שולחן הכנסת כמה הצעות חוק פרטיות על ידי חברות/יכנסת שונות/ים שעניינן הסרת ההגבלות מעל מוסד הדיירות הממשיכה. בזמן כתיבת שורות אלה טרם הובאו הצעות אלה לדיון מוקדם במליאת הכנסת.
- 36 חוק זכויות הדייר בדיוור הציבורי, ס' 2.
- 37 תקנות זכויות הדייר בדיוור הציבורי, התשס"א-2000; תקנות זכויות הדייר בדיוור הציבורי (תיקון), התשס"א-2001.
- 38 חוקי זכויות הדייר, ס' 2(4), 8(ב)(1) שהוספו על ידי ס' 22 לחוק ההסדרים במשק המדינה, התשס"א-2001.
- 39 תקנות זכויות הדייר בדיוור הציבורי, ס' 3א(א).
- 40 נמרוד בוס, "תור הממתנים לדיוור ציבורי גדל ב־21% בשנה החולפת", דה מרקר, 18 ביולי 2017; מבקר המדינה, דוח שנתי 370 2020.
- 41 משרד הבינוי והשיכון, תוכנית "דיוור ציבורי — לגור בכבוד", 29 ביולי 2018.
- 42 שרון גמבש, ראש תחום בינוי ושיכון, אגף התקציבים במשרד האוצר, בדיון של הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה, הכנסת ה־17, 28 במאי 2006 ("הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה"); מרכז המחקר והמידע של הכנסת, "העלאת שכר הדירה בדיוור הציבורי", 2005, עמ' 3.
- 43 "הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה"; דו"ח אורנה ברביבאי, עמ' 36.
- 44 אני נמנעת משימוש בביטויים שאותם אני מוצאת בעייתיים כמו "מוגבלות" או "א/נשים מוגבלות/ים", המרמזים על זהות אחת, חד־ממדית, שנבחנת רק בהקשר של מגבלות. אני זונחת את שיה "המוגבלות" (Disability) ומעדיפה להשתמש בשיח של יכולות (Ability), שבו איש/ה לא נבחנ/ת רק בהקשר של "מגבלת/ה", אלא בהקשר רחב של יכולות.
- 45 נוהל 08/06 של משרד השיכון: "רכישת דירות נ"ר", אוגוסט 2006, ס' 1.
- 46 דו"ח ברביבאי, עמ' 36.
- 47 משרד הבינוי והשיכון, "דוח רכישות דירות לדיוור הציבורי", 2015.
- 48 שלומית צור, "לא עומדים בקצב: איך קרה שבתוך שלוש שנים נגרעו מהדיוור הציבורי כמעט 3,000 דירות", גלובס, 23 בינואר 2019.
- 49 שם. את הנתונים המופיעים בכתבה קיבלה עמותת "ידיד" בעקבות בקשה לפי חוק חופש המידע. מאז התפרקה העמותה ובלתי אפשרי לראות את הנתונים באתר שלה.
- 50 "העלאת שכר הדירה בדיוור הציבורי", עמ' 3.
- 51 מבקר המדינה, דוח שנתי 65 לשנת 2014 ולחשבונות שנת הכספים 2013, עמ' 444-446.
- 52 "העלאת שכר הדירה בדיוור הציבורי", עמ' 3.
- 53 נוהל הקצאת דירות 08/05, ס' 9.

- 54 אתר משרד הבינוי והשיכון, "המדריך לקבלת סיוע בדיור הציבורי".
- 55 נוהל 08/04 של משרד השיכון: השתתפות בתשלום שכר דירה, 29 בינואר 2012.
- 56 הצעת תקציב 2006 — משרד השיכון, עמ' 62. כך למשל בעקבות החלטת ממשלה 1,728, ששמה לה כמטרה להניע את אוכלוסיית הזכאיות "להשתתף בכוח העבודה", הוחלט על החלה של הפחתה מדורגת של גובה הסיוע בשכר הדירה מיום 1 ביוני 2002.
- 57 דו"ח הוועדה לשינוי כלכלי-חברתי ("ועדת טרכטנברג"): השקפה כללית ועיקרי ההמלצות, מהדורה ב', 2011.
- 58 החלטת ממשלה 4433: הגדלת הסיוע הממשלתי בתחום הדיור ושמירת מלאי פתרונית דיור ציבורי לזכאים, 18 במרץ 2012.
- 59 חוק הדיור הציבורי, ס' 4.
- 60 דברי ההסבר להצעת חוק הדיור הציבורי, 1998, ה"ח 306.
- 61 כך למשל, מיד לאחר חקיקתו הוקפא חוק הדיור הציבורי ביוזמתה של ממשלת נתניהו באמצעות חוק ההסדרים, ותחילתו נדחתה לחודש ינואר 2001. החוק הוקפא שוב ושוב במשך מספר שנים. בג"ץ דחה שתי עתירות שהוגשו נגד הקפאת החוק: בג"צ 403/99 רן כהן נ' בנימין נתניהו, בג"צ 981/99 סינגור קהילתי נ' בנימין נתניהו, דינים עליון, כרך נו 397 (1).
- 62 הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 (תיקוני חקיקה), התשס"ד-2003, ס' 86.
- 63 הצעת חוק ההסדרים לשנת 2006, ס' 74-76.
- 64 שם, ס' 76.
- 65 מבצע "קנה ביתך", המכונה "מבצע רן כהן" על שם יוזמו, מעוגן בהחלטת הממשלה 746 מיום 19 בדצמבר 1999 ובהחלטת הממשלה 1315 מיום 12 במרץ 2000.
- 66 מרכז המחקר והמידע של הכנסת, "הדיור הציבורי ותוכנית חמש הנקודות של משרד הבינוי", 2015.
- 67 פרוטוקול ישיבה מס' 235 של ועדת הכספים, הכנסת ה-15, 19 במרץ 2001. אחת הטענות שעולות בהקשר של מכירת הדירות, היא שהחברות המשכנות לא הקלו על הליכי המכירה ואף הקשו על יישום מבצעי הממשלה מתוך עניין בהפסקתם. אחת הסברות שמתלווה לכך היא החשש של חברות המשכנות מפגיעה במעמדן ובעצם קיומן בשל הצטמצמות מלאי הדירות הציבוריות.
- 68 עומרי אפרים, "דיור ציבורי: אחרי 15 שנה הממשלה לא החליטה", *Ynet*, 13 במרץ 2013.
- 69 בג"צ 328/13 מפלגת צדק חברתי נגד ממשלת ישראל ואח'; בג"צ 519/13 חברת כנסת והשר לשעבר רן כהן ואח' נגד שר הבינוי והשיכון ואח'.
- 70 בג"צ 328/13 מפלגת צדק חברתי נגד ממשלת ישראל, ההחלטה מיום 1 באפריל 2014.
- 71 ס'חשתע"חמס' 2698 מיום 2018.11.3, עמ' 230 (ה"ח הממשלה התשע"חמס' 1191, עמ' 294) — תיקון מס' 9; תחילת החוק ב-1 בינואר 2018.
- 72 כך למשל, סעיף 5 להצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה) (תיקון מס' 2)

התש"ס-1999, מוסיף את סעיף 9א לחוק הדיור הציבורי שלפיו על החברות המשכנות להעביר את הסכומים המתקבלים ממכירת הדירות הציבוריות למדינה עם קבלתם. התקבולים המצטברים אמורים להיות מופקדים בקרן המיוחדת המוקמת כאמור על פי סעיף 10 לחוק הדיור הציבורי.

73 ב־27 בדצמבר 2001 יזמתי יחד עם עוד ארגונים חברתיים בשמו של פורום הדיור הציבורי פנייה אל היועץ המשפטי לממשלה, בדרישה כי יורה למשרד השיכון להשתמש בכספי מכירת הדירות להגדלת מלאי הדירות הציבוריות. למרבה הצער, סוגיה זו טרם באה על פתרונה המשפטי.

74 דו"ח משרד הבינוי והשיכון, הוגש לוועדת הכספים בכנסת בישיבתה מיום 18 בדצמבר 2001; ראי גם: מבקר המדינה, דו"ח שנתי 53 לשנת 2002 ולחשבונות שנת הכספים 2001, 399-417.

75 הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה, הכנסת ה־17, 28 במאי 2006.

פרק שני: השתכנות מתקנת בראי המשפט

1 הנשיא ברק ברע"א (רשות ערעור אזרחי) 4905/98 גמזו נ' ישעיהו, פ"ד נה (3) 360, 375, 2001.

2 חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ס' 3.

3 להרחבה בעניין מעמדה העל-חוקי של זכות הקניין: ע"א 6821/93 בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי, פ"ד מט (4) 221 (מוכר בשמו: עניין חוק גל); בג"צ 3956/92 מקור הנפקות חכיות בע"מ נ' ראש הממשלה תק על 94 (4), 479 (1995); מיגל דייטש, קניין, כרך א 203-297 (התשנ"ז). כמו כן, לדיון במעמדה של זכות הקניין לאור חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ראי: חנוך דגן, "מבט חדש על מקרקעי ישראל", מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי 5 (חנוך דגן עורך, התש"ס); יהושע ויסמן, "הגנה חוקתית לקניין", מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי 27 (חנוך דגן עורך, התש"ס); אייל גרוס, "זכות הקניין כזכות חוקתית וחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו", מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי 53 (חנוך דגן עורך, התש"ס); יואב דותן, "המעמד החוקתי של זכות הקניין", משפטים כח 535, התשנ"ז.

4 המדינה יכולה להגיש כתבי אישום מכוחם של ס' 189, 190 או 447 לחוק העונשין, התשל"ז-1977.

5 ס' 502 לחוק העונשין. הסעיף קובע כי מי שהורשע/ה בהסגת גבול לפי ס' 189 או 447 לחוק העונשין, בית המשפט רשאי להורות על פינויה/ו מהמקרקעין באותו אופן שמבוצע פסק דין לפינוי במסגרת המשפט האזרחי.

6 פקודת הנוזיקין [נוסח חדש], התשכ"ח-1968.

7 חוק המיטלטלין, התשל"א-1971.

8 מיגל דייטש, קניין, כרך א, התשנ"ז, עמ' 301.

9 יהושע ויסמן, דיני קניין, החזקה ושימוש, ג, 2006, עמ' 1.

10 שם, עמ' 45, 59, 66-67, 80.

11 שם, עמ' 66-67.

- 12 שם, עמ' 58.
- 13 שם, עמ' 59, 80. ויסמן שואל ביטוי זה מדבריו של השופט לנדוי בע"א 243/60 פסטרנק נ' מדינת ישראל, פ"ד יד 2284, 2293, 1960.
- 14 יהושע ויסמן, דיני קניין, החזקה ושימוש, עמ' 80-81.
- 15 שם.
- 16 שם, עמ' 81.
- 17 מסגרת הזמנים של שלושים הימים הוספה על ידי ס' 7 לחוק מקרקעי ציבורי (סילוק פולשים), התשמ"א-1981 (להלן: חוק סילוק פולשים). עד לתיקון, כאמור, היה על המבקש/ת לפנות מחזיק/ה שלא כדין באמצעות עשיית דין עצמית במסגרת ס' 18(ב) לחוק המקרקעי, לפעול בתוך זמן סביר.
- 18 להרחבת הדיון במידת הכוח המותרת כסבירה, ראי: ויסמן, דיני קניין, החזקה ושימוש, עמ' 105-107.
- 19 להרחבת הדיון בחובת המשטרה לסייע בפינוי מסיגות גבול במסגרת עשיית דין עצמית: יהושע ויסמן, דיני קניין, החזקה ושימוש, עמ' 107-116; מיגל דויטש, קניין, עמ' 418-421. ויסמן דויטש עומדים על הבעיות השונות העולות מעשיית דין עצמית בסיוע המשטרה. אחת הבעיות היא מידת יכולתה של המשטרה לוודא שאכן מעשה הסגת הגבול היה ללא רשות מבלי "לפלוש" לתחומי אחריות של הדין המהותי שאינם בתחומי אחריותה ומבלי להיזקק לבירור זכויות הצדדים לגופן ו"להכריע מי מהם הוא הזכאי להחזקה". (ויסמן דיני קניין, החזקה ושימוש, עמ' 110, ומיגל דויטש, קניין, עמ' 420).
- 20 ס' 3 לפקודת המשטרה [נוסח חדש], התשל"א-1971.
- 21 למשל: בג"צ 109/70 המוטראן הקופטי האורתודוכסי בירושלים של הכיסא הקדוש בירושלים והמזרח הקרוב נ' שר המשטרה, פ"ד כה (1) 1971, 240, 225; בג"צ 418/78 אבנר נ' לוי, פ"ד לג (2) 108, במיוחד דבריו של השופט אשר בעמ' 112.
- 22 חוק מקרקעי ציבור (פינוי קרקע), תשמ"א-1981.
- 23 החוק לסילוק פולשים, ס' 1.
- 24 אחת הביקורות המועלות נגד החוק היא על היותו גזעני בכך שהוא מכון בעיקר אל הגבלה ודיכוי המרחב של הבדואיות/ים בנגב.
- 25 ההצדקה שניתנה לסמכויות הנרחבות על פי חוק זה היתה כי הזכות לסעד עצמי כאמור בסעיף 18 לחוק המקרקעין אינה יעילה במקרים של הסגת גבול לאדמות מדינה, שכן בשל גודלן עשויה לעבור תקופת זמן ארוכה ממועד תפיסת המקרקעין ועד גילוי דבר התפיסה בפועל. בנוסף, נטען, אפיק הפעולה היחיד לפינוי מסיגת גבול שתפיסתה לא נתגלתה במסגרת 30 הימים האמורים, היינו פנייה לערכאות משפטיות, איננו יעיל בשל הזמן הרב הכרוך בו.
- 26 החוק לסילוק פולשים, ס' 4.
- 27 חשוב לציין, כי נגד חלק לא מבוטל מן הדיירות הציבוריות אותן ייצגתי במהלך השנים הוגשו תביעות לפינוי ובחלקן אף ניתנו צווים לפינוי בשל חובות שכר דירה. הנטייה של החברות המשכנות היא לפתוח בהליכים משפטיים קשים לפינוי, בעוד לדיירת הציבורית עומדת זכותה המנהלית למצות הליכים במסגרת הוועדה להסדרת

- חובות, כפי שאפרוש להלן בפרק השישי. בחלק מן המקרים, כפי שנמסר לי על ידי חבר הכנסת לשעבר, אלי בן מנחם, אז סגן שר השיכון, הליכי הפנימי מבוזעים בניגוד להחלטות של משרד השיכון עצמו. בעניין זה אף נתקיימו פגישות דחופות במשרד השיכון, שבסופן התקבלו מספר החלטות, שבין היתר לפיהן, על החברות המשכנות להימנע מלנקוט בהליכים משפטיים לפינוי, למצער, עד שלא תוכרע שאלת החובות בוועדות המתאימות במשרד השיכון. ראי: החלטה של משרד השיכון, "סיכום בדיקת אופן טיפול החברות העירוניות והמשכנות בחובות שוכרים", 28 באוגוסט 2005. (העתק החוזר ניתן לי באופן אישי על ידי ח"כ בן מנחם).
- 28 לי ירון, "המדינה תבטל חובות בני שבע שנים ומעלה של אלפי דיירי דיור ציבורי למשרד השיכון", הארץ, 8 בנובמבר 2016.
- 29 דו"ח ברביבאי, עמ' 17.
- 30 לי ירון, "המדינה תבטל חובות", 2016.
- 31 חוק זכויות הדייר בדיור הציבורי, ס' 3.
- 32 דו"ח ברביבאי, עמ' 45; נתונים של חברת עמידר כפי שהובאו בדו"ח שנתי 47 של מבקר המדינה, 1996, עמ' 154.
- 33 שם.
- 34 לעיון בנתונים משנת 2004: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פלישות לקרקעות ולמבנים, 2004 (נכתב ע"י מיכל טביביאן-מזרחי).
- 35 ת"א (אשדוד) 2315/01 עמגורנייהולנכסיבע"מנ'ו.ב.ה. (טרם פורסם, 22.4.2002). אדון בהרחבה בעניין זה בפרק החמישי.
- 36 כתב תביעה בת"א (השלום) 29869/01 מ. ע. נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ (טרם פורסם, 31.10.2001).
- 37 יחד עם זה, משיחה שערכתי בזמנו עם עו"ד יוסי שלום, שייצג את חברת עמידר בתביעות פינוי, עלה כי במקרים שבהם מדובר באדמות של רשות מקרקעי ישראל מוצא צו לסילוק פולשים, כאמור בחוק לסילוק פולשים, המאפשר תקופת זמן ארוכה יותר לפינוי של "פולשות טריות". עם זאת, לדברי עו"ד שלום, מכיוון שהחוק לסילוק פולשים הוא "חוק דרקוני" המייתר הליך שיפוטי חשוב, המשטרה סירבה לסייע לחברות המשכנות בפינוי — במיוחד במקרים שבהם עלה החשש כי מדובר בפלישה שאיננה טרייה. החברות המשכנות נאלצו, לפיכך, לפנות בתביעה רגילה לסילוק יד, כאמור בסעיף 16 לחוק המקרקעין. לפי מיטב הבנתי, כאשר ממילא חולפים 30 הימים שבמסגרת חוק המקרקעין, המשטרה העדיפה להותיר את ההכרעה לבית המשפט (ריאיון טלפוני עם יוסי שלום, עו"ד מטעם חברת עמידר, 3 באוקטובר 2006).
- 38 להרחבה בעניין ייצוג משפטי של נשים מזרחיות והשפעתו על תודעתה הפוליטית של עורכת הדין המזרחית: קלריס חרבון, "על תבונה ורגישות: מסע גיבוש של זהות מזרחית בייצוג משפטי", בתוך: לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית (עורכת: שלומית ליר), בבל, 2007, עמ' 155.
- 39 בעניין מפירות חוק דרך ובאמצעות מקרקעין, במיוחד בהקשר של התנועה לזכויות האזרח/ית בארה"ב: Eduardo M Peñalver & Sonia K Katyal, "Property", *Outlaws*, *University of Pennsylvania Law Review* 155 (5), 2007, p. 1095.

- 40 ס' 11 לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות חברתיות, כלכליות ותרבותיות, כ"א 31, עמ' 205.
- 41 גמזו נ' ישעיהו, 2001.
- 42 בעניין הזכות לדיוור כזכות חוקתית: גמזו נ' ישעיהו, 2001; השופט אלון בבש"פ 3734/92 מ"י נ' עזאזמי, פ"ד מו (5), 72, 83 (1992).
- 43 אהרן ברק, הקדמה, ספר ברנזון — בני סברה, כרך ב, 1999, עמ' 7, 8.
- 44 ס' 9 לכתב התשובה בעת"מ (ת"א) 1027/03 ע. מ. נ' משרד הבינוי והשיכון. העתירה הוגשה על ידי נגד משרד השיכון לשם ההכרה בזכאות לדירה ציבורית של אניטה (שם חליפי) — ראי פרק חמישי.
- 45 משרד השיכון — הצעת תקציב 2006, עמ' 62, 75-76.
- 46 ע"א (חיפה) 2512/02 בטש סימה נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 14.01.03).
- 47 שם, עמ' 8-10.
- 48 אני מוצאת את הביטוי "מינימום קיום אנושי" בעייתי. אני סבורה שהזכות לכבוד לא יכולה להיכמת למינימום, כי אז אנו לוקות, כפי שיכנה זאת מישל פוקו בכותבו על שלטון הביורוקרטי או ביורפוליטיקה, בניהול "חשבונאי של החיים" (מישל פוקו, ההיסטוריה של המנייות I: הרצון לדעת, הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 94, וכן עמ' 7-7, 27-108). אני סבורה שלכבוד אין מינימום, ואין הוא מספר שניתן לחשבו. במאמר שעליו אני עובדת בימים אלה אני מבקרת בהרחבה את כימותו של כבוד למינימום על ידי בית המשפט העליון ואף על ידי ארגונים חברתיים, ומנתחת במיוחד שתי עתירות שהוגשו לבג"צ בעניין קיצוצים בגמלת הבטחת הכנסה שבהן נדרשו העותרות להמציא מידע ונתונים באשר לקיומם של נתונים המכמתים מהו קיום אנושי בכבוד, והגישו בחמש חוות דעת שונות שבהן הוצגו שיטות שונות לקביעת קו מינימום לקיום.
- 49 כתב התשובה בעניינה של אניטה.
- 50 מכתב מרינה מרקוביץ, מנהלת המחלקה לפניות הציבור במשרד השיכון, אלי (קלריס חרבון), עורכת הדין של אניטה, 21 בינואר 2002.
- 51 כתב התשובה בעניינה של אניטה.
- 52 שם.
- 53 דו"ח המבקר לשנת 1993, עמ' 152.
- 54 דו"ח מבקר המדינה לשנת 2015, 65, "סיוע בדיוור לזכאים", עמ' 437. ראי גם עמודים 452-453.
- 55 שם, עמ' 434, 452-453.
- 56 דו"ח מבקר המדינה לשנת 2014, 65א, עמ' 303.
- 57 שם, עמ' 310.
- 58 שם.
- 59 שם.

פרק שלישי: מקומה של ההיסטוריה במשפט נטול עבר

- 1 מחקר היסטורי של דוקטרינות משפטיות מובנות ומובחנות הוא מהלך מרתק שהולך ומתגבר בשנים האחרונות בקרב חוקרות/י משפט בעולם ובישראל. ראי למשל: רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי", עיוני משפט כו (2), 2002, עמ' 351; דניאל גוטווין ומנחם מאוטנר, "מחקה, פוליטיקה ותרבות", בתוך: משפט והיסטוריה (עורכים: דניאל גוטווין ומנחם מאוטנר), מרכז זלמן שזר, 1999, עמ' 7, 9.
- 2 אני בוחרת שלא להשתמש במושגים גזעניים ומשטיחים כמו 'ילידים', שכן מושג זה נובע מאותו שורש ('יל"ד) שממנו גם נגזרת המילה 'ילד/ה'. בהקשר זה של גזענות, שרואה ב'אחרת' ילד/ה משוללת יכולת חשיבה עצמאית, שיש לחנכה/ו ולמשטרה/ו, אני מעדיפה להשתמש במושג שנטבע בקנדה בהתייחס לעמים שחיו טרם הכיבוש שלה על-ידי עמים אירופאים, והוא 'עמים ראשונים' (First Nations) או בשם של כל אומה/עם.
- 3 לורנס מ' פרידמן, היסטוריון משפט אמריקאי, חקר את הצומת הבינתחומי של משפט והיסטוריה: לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית: עבר והווה", בתוך: משפט והיסטוריה, מרכז זלמן שזר, 1999, עמ' 13.
- 4 Robert W. Gordon, "Critical Legal Symposium: Critical Legal Histories", *Stanford Law Review* 36:57, 1984, p. 58
- 5 Ibid, p. 65
- 6 לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 13.
- 7 שם.
- 8 שם.
- 9 Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", p. 60
- 10 Ibid, p. 88
- 11 מנחם מאוטנר, "המשפט הסמוי מן העין", אלפיים 16, 1997, עמ' 45-46.
- 12 לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 14.
- 13 Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", p. 59
- 14 רונן שמיר, "מושעים במרחב: בדואים והמשטר המשפטי הישראלי", בתוך: משפט והיסטוריה, 1999, עמ' 473, 474.
- 15 שם, עמ' 475.
- 16 שם, עמ' 485.
- 17 שם, עמ' 474.
- 18 שם.
- 19 שם, עמ' 475 ו-476. ראי גם: מנחם מאוטנר, "המשפט הסמוי מן העין", בעמ' 51-52, 56.
- 20 רונן שמיר, "מושעים במרחב", עמ' 476.
- 21 Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", p. 59
- 22 רונן שמיר, "מושעים במרחב", עמ' 477.
- 23 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה", עמ' 366. בהקשר

- של נרטיב הנותן לגיטימציה למדינה: דפנה ברק-ארוז, "והגדת לבניך: היסטוריה וזיכרון בבית המשפט", עיוני משפט כו (2), 2003, עמ' 773.
- Alexander (Sandy) Kedar, "The Jewish State and the Arab Possessor, 1948-1967", in: *The History of Law in a Multicultural Society – Israel 1917-1967*, (Eds.: R. Harris, A. Kedar, P. Lahav & A. Likhovski), 2002, p. 311.
- Robert Cover, "The Supreme Court, 1982 Term-Forward: Nomos and Narrative", *Harvard Law Review* 97 (1), 1983, p. 40.
- Robert Cover, "Violence and the Word", *Yale Law Journal* 95, 1986, p. 160.
- להרחבה על תפיסת ה-CLS: 27
- Peter Gabel, "The Phenomenology of Rights Consciousness and the Pact of the Withdrawn Selves", *Texas Law Review* 62, 1984, p. 1563; Mark Tushnet, "An Essay on Rights", *Texas Law Review* 62, 1984, p. 1363; Duncan Kennedy, "Critical Labor Law Theory: A Comment", *Industrial Relations Law Journal* 4, 1981, p. 503; Duncan Kennedy, "The Structure of Blackstone's Commentaries", *Buffalo Law Review* 28, 1979, p. 205; Frances Olsen, "Statutory Rape: A Feminist Critique of Rights Analysis", *Texas Law Review* 63, 1984, p. 387.
- Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", p. 109.
- .Ibid, p. 6.
- Eugen Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, Transaction Publishers, 2002.
- לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 15.
- Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", Ibid, p. 14, 15, 18, p. 66-67.
- לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 15.
- Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", p. 69.
- Eugen Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*.
- Peter Fitzpatrick, על חשיבותם של קונפליקטים לכינונו ולהתפתחותו של המשפט: "Law and Societies", p. 115, 128, 136.
- Eugen Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, p. 472-3, p. 502.
- Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", p. 99.
- .Ibid, p. 71.
- מנחם מאוטנר, "המשפט הסמוי מן העין", עמ' 16, 45-46.
- Gary Minda, "The Jurisprudential Movements of the 1980's", *Ohio St. Law Journal* 50, 1989, p. 599, 617.
- Lucinda Finley, "Choices and Freedom: Elusive Issues in the Search for Gender Justice", *Yale Law Journal Book Review* 96, 1987, p. 914, 941.

- 43 *Critical Race Theory: The Key Writings that Formed the Movement* (Eds.: Crenshaw, N. Gotanda, G. Peller, & K. Thomas), The New Press, 1995; *Critical Race Theory: The Cutting Edge* (Eds.: R. Delgado & Jean Stefancic), Temple University Press, 2000.
- 44 דפנה ברק־ארוז, "הפמיניזם המשפטי של קתרין מקינון והמעבר מן השוליים למרכז מביקורת אל יצירת עולם מושגים משפטי חדש", בתוך: קתרין מקינון, פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה, רסלינג, 2005, עמ' 7.
- 45 אנדרוצנטריזם (Androcentrism), קרי מרכז גברי שמשמעו הבנייתם של נורמות וערכים חברתיים על בסיס חוויות חיים גבריות. לעומתו קיים הגינוצנטריזם: מרכזו נשי.
- 46 בהקשר זה ראי סימון דה־בובואר, שעבודתה נחשבת לאחת העבודות המכוננות של תנועות ותיאוריות פמיניסטיות שונות, במיוחד בספרה המין השני (בבל, 2001).
- 47 דפנה ברק־ארוז, "האישה הסבירה", פלילים ו, 1998, עמ' 115; כמו כן: אורית קמיה, "איך הרגה הסבירות את האישה — חוס דמם של האדם הסביר" והישראלית המצויה' בדוקטרינת הקנטור בהלכת אזואלוס", פלילים ו, 1998, עמ' 137.
- 48 Martha Minow & Elizabeth V. Spelman, "In Context", 63 S. Cal. L. R., 1990, p. 1597, 1599.
- 49 Ibid, 1589-1599.
- 50 Ibid, p. 1601.
- 51 Ibid, p. 1603.
- 52 מנחם מאוטנר, ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי, מעגלי דעת, 1993. חלוקה זו חופפת במידה רבה את החלוקה התקופתית שהתווה לורנס מ' פרידמן. ראי גם: Menachem Mautner, "Law and Culture in Israel: The 1950s and the 1980s", in *The History of Law in a Multicultural Society – Israel 1917-1967* (Eds: R. Harris, A. Kedar, P. Lahav & A. Likhovski), 2002, p. 175.
- 53 חלוקה זו חופפת את החלוקה של רון חריס, אסף לחובסקי ואלכסנדר קדר, אולם הם מתייחסים לגל נוסף ושלישי שחל משנות התשעים ועד ימינו אנו. אני לא מצאתי לנכון להתייחס לתקופה שלישית זאת באופן נפרד, מאחר שהיא תופסת את חלקה בתקופה השנייה אותה ציינתי לעיל.
- 54 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה", עמ' 380. להרחבה על השפעת המשפט הגרמני על המשפט הישראלי ובמיוחד על בית המשפט העליון: עלי זלצברגר ופניה עוז־זלצברגר, "גרמניותו הנסתרת של בית המשפט העליון", משפט והיסטוריה, מרכז שזר, 1999, עמ' 357.
- 55 שם, עמ' 370.
- 56 מנחם מאוטנר, ירידת הפורמליזם, עמ' 40-44.
- 57 שם, עמ' 40.
- 58 שם, עמ' 43.
- 59 שם, עמ' 44.

- 60 משה לנדוי, "מגמות בפסיקתו של בית המשפט העליון", עיוני משפט ח, 1981.
 כמצוטט בתוך: מנחם מאוטנר, ירידת הפורמליזם, עמ' 44.
- 61 עלי זלצברג, פניה עוזלצברג, "גרמניותו הנסתרת של בית המשפט העליון", עמ' 370.
- 62 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה", עמ' 363.
- 63 שם, עמ' 380.
- 64 Menachem Mautner, "Law and Culture in Israel", p. 191.
- 65 Ibid.
- 66 מנחם מאוטנר, "המשפט הסמוי מן העין", עמ' 52-56.
- 67 רות גביוון, בתוך: ארי שביט, "דבר ראש האופוזיציה", הארץ, 12 בנובמבר 1999.
- 68 בג"צ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט (4) 94, 1995.
- 69 בג"צ 153/87 לאה שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מב (2) 221, 1988; בג"צ 953/87 פורז נ' ראש עיריית תל אביביפו, פ"ד מב (2) 309, 1998.
- 70 בג"צ 721/94 אל על נתיבי אויר לישראל בע"מ נגד יונתן דנילוביץ, פ"ד מח (5) 749, 1994.
- 71 בג"צ 781/15 איתי ארדיפנקס ואחרים נ' הוועדה לאישור הסכמים לנשיאת עוברים על פי חוק הסכמים לנשיאת עוברים, התשנ"ו-1996 והכנסת, 2021.
- 72 גד בריזלי, "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית", עיוני משפט כז, 2003, עמ' 587, 598.
- 73 רעא 1287/92 אבנר בוסקילה נ' שאול צמח, פ"ד מו(5), עמ' 159.
- 74 על תפקידו האלים של המשפט:
 Robert Cover, "The Supreme Court, 1982 Term-Forward: Nomos and Narrative", 1983; Robert Cover, "Violence and the Word", p. 1601; Robert Cover, "The Folktales of Justice: Tales of Jurisdiction", *Capital University Law Review* 14:179, 1985.
- 75 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה", עמ' 380.
- 76 שם, עמ' 364.
- 77 שם, עמ' 366.
- 78 שם, עמ' 386.
- 79 שם.
- 80 שם, עמ' 387. חריס, לחובסקי וקדר מפנים למספר עבודות של היסטוריוניות של המשפט, כמו: פנינה להב, "כשהפליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה", זמנים 46-47, 1993, עמ' 14; ליאורה בילסקי, "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות", פלילים ו, 1997, עמ' 5.
- 81 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה", עמ' 387.
- 82 שם, עמ' 386-387.
- 83 יצחק רפאל (הפועל המזרחי) בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 2 בינואר 1950.
 בתוך: תום שגב, 1949 — הישראלים הראשונים, כתר, 1984, עמ' 173. בישיבה דנו

רפאל ואנשים נוספים בקליטת יהודי פולין ובהעדפות שיש לנקוט בקליטתם לעומת היהודים מזרחים.

84 כרוז מהפגנת הפנתרים השחורים, 23 באוגוסט 1971. בתוך: סמי שלום שטרית,

המאבק המזרחי בישראל 1948-2003, עם עובד, 2004, עמ' 154.

85 להרחבה בעניין הגזענות כלפי המזרחיות/ים בתחומי החיים השונים וההשפעה על

Ella Shohat, "Sephardim in Israel: Zionism שלחן/ם" (1988) 19:20 Social Text 1; Ella Shohat, "Narrative of the Nation and the Discourse of Modernization: The Case of the Mizrahim" (1997) 6:10 Middle Eastern Critique 3; Ella Shohat,

On the Arab-Jew, Palestine, and Other Displacements: Selected Writings (London: Pluto Press, 2017); Ella Shohat, *Israeli Cinema: East/West and the Politics of Representation*, revised ed (New York & London: I.B. Tauris, 2010); Ella Shohat, *Taboo Memories, Diasporic Voices*, (Next Wave Book series coedited by Inderpal Grewal, Caren Kaplan, and Robyn Wiegman)

(Durham, NC: Duke University Press, 2006). See also: Joseph Massad, "Zionism's Internal Others: Israel and the Oriental Jews" (1996) 25:4 Journal of Palestine Studies 53; Sami Shalom Chetrit, *Intra-Jewish Conflict in Israel: White Jews, Black Jews* (London, England & New York: Routledge, 2010); Sami Shalom-Chetrit, *New State, Old Land, The East and the Easterners in The Jewish State of Theodor Herzl* (MA Thesis, Columbia University, 1992)

[Unpublished]. יוסי יונה ויצחק ספורטא "החינוך הקדם מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל" המזרחים בישראל 68 (חנן חבר, יהודה שנהב, פנינה מוצפי-האלר

עורכים, התשס"ב); שלום שטרית, מזרחים בישראל ובמיוחד בעמ' 72-82 העוסקים בעיקר במדיניות אי השוויון בחינוך; שלמה סבירסקי "לא נחשלים, אלא מנוחשלים"

מחברות למחקר ולביקורת (1981); שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? — הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה

העדתית" החברה הישראלית: הבטים ביקורתיים 120 (אורי רם עורך, התשנ"ד); ינון כהן "פערים סוציאקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995" סוציולוגיה

ישראלית א(1) 115 (התשנ"ט). למידע על פערים בין מזרחיות/ים לאשכנזיות/ים בחינוך ובהשכלה גבוהה, ראי: שלמה סבירסקי ואיתי שורץ "זכאות לתעודת בגרות

לפי יישוב 2004-2005" 15 (פרסומי מרכז אדווה, 2006). להרחבה על ההבדלים בתחומי הלימוד במוסדות להשכלה גבוהה, פערים בין אחוז הנשים המזרחיות לעומת

אשכנזיות, ואף פערים מגדריים בין מזרחיות למזרחים, ראי: שלמה סבירסקי וברברה סבירסקי "השכלה גבוהה בישראל" מידע על שוויון 8 17 (פרסומי מרכז אדווה, 1997).

לפערים ברמת הכנסה, ראי: שלמה סבירסקי ואיתי קונוראטיאס "תמונת מצב חברתית 2005" 12 (פרסומי מרכז אדווה, 2005).

86 אדוארד סעיד, אוריינטליזם, עם עובד, 2000, עמ' 263.

87 Ella Shohat, *Israeli Cinema: East/West and the Politics of Representation*, I.B. Tauris, 2010, (particularly chapters 1-2)

- 88 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, עמ' 44. לניתוח מקיף נוסף, ראי גם בעמ' 46, 49, 50, 52.
- 89 דוד בן־גוריון, "נצח ישראל", בתוך: סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, עמ' 49.
- 90 Ella Shohat, "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims", *Social Text* 19:20 (particularly "Ordeals of civility")
- 91 Ella Shohat, *Israeli Cinema*, 2010; Ella Shohat, "Narrative of the Nation and the Discourse of Modernization: The Case of the Mizrahim", *Middle Eastern Critique* 6:10, 1997
- 92 Ella Shohat, "The Invention of the Mizrahim", *Journal of Palestine Studies*, 1 1999, p. 5. בהקשר זה ראי גם: הנרייט דהאן־כלב, "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", מין, מגדר פוליטיקה, 217, 1999, עמ' 224; הנרייט דהאן־כלב, "עדתיות בישראל — נקודת מבט פוסט־מודרנית", בתוך: מודרניות, פוסט־מודרניות וחינוך, אוניברסיטת תל אביב ורמות, 1999, עמ' 210.
- 93 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, עמ' 53-54.
- 94 שם, עמ' 54.
- 95 שם, עמ' 53.
- 96 שם, עמ' 54.
- 97 שם, עמ' 53.
- 98 דבורה הכהן, תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן־גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945, משרד הביטחון, 1994.
- 99 הנרייט דהאן־כלב, "זהות ישראלית — בין עולים לוותיקים", בתוך: בין עולים לוותיקים — ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953 (עורכת: דליה עופר), עמ' 177, 182.
- 100 שם, עמ' 177, 181, 182.
- 101 Shoshana Madmoni-Gerber, *Israeli Media and the Framing of Internal Conflict: The Yemenite Babies Affair*, Palgrave Macmillan, 2009; Claris Harbon, "Revealing the Past-Breaking with Silence: The Yemenite Babies Affairs and the Israeli Media", *Holy Land Studies* 10:2, 2011, p. 229
- 102 הסרט הדוקומנטרי "ילדיהגזת" (במאים: דוד בלחסן ואשרנחמאס), מרכז לתקשורת, דימונה, 2003; חוק לפיצוי נפגעי גזת, תשנ"ד-1994.
- 103 Ella Shohat, "Sephardim in Israel", p. 5. אלה שוחט מצטטת מספרו של תום שגב, 1949 — הישראלים הראשונים, עמ' 156-157, שם הוא מפנה לבן־גוריון, "נצח ישראל", עמוד כ"ג. ראי גם: דני רבינוביץ, "האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 101, 124.
- 104 Ella Shohat, "Sephardim in Israel", especially p. 23-26 ("Ordeals of Civility")
- 105 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל, עמ' 42-46.

- 106 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים. המדינה והחברה בישראל — בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, עם עובה, 2004, עמ' 294.
- 107 ש.ש.
- 108 Ella Shohat, "Narrative of the Nation and the Discourse of Modernization", p. 9.
- 109 Ella Shohat, "Sephardim in Israel", p. 7-9, 23-26; הנרייט דהאן-כלב, "עדתיות בישראל".
- 110 ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים, עמ' 294. קימרלינג מפנה למאמרו של נסים רג'ואן, שראה בתהליך הקליטה של המזרחיות/ים בישראל "טיהור תרבות" (Nissim Rejwan, *The Two Israelis: A Study in (Cultural Cleansing)*, *Europeocentrism, Judaism* 16 (1), 1967, p. 96).
- 111 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 164.
- 112 את ההגדרות "ישראליות כפויה" ו"מזרחיות כפויה", על דרך ההשאלה מ"הטרנסקסואליות כפויה", שאבתי ממאמרה של אדריאן ריץ' מ-1986, "הטרנסקסואליות כפויה והקיום הלסבי", בתוך: מעבר למיניות — מבחר מאמרים בלימודים הומו-לסביים ותיאוריה קווירית (עורכים: יאיר קדר, עמליה זיו, אורן קנר), הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 73.
- 113 Oren Yiftachel, *Ethnocracy*, University of Pennsylvania: בתוך "Dual Game", 113 Press, 2006, p. 202.
- 114 ש.ש, עמ' 212. ראיגם: אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 71; דני רבינוביץ, "האופציה שנשכחה", עמ' 105.
- 115 W.E.B. Du Bois, *The Souls of Black Folk*, Penguin Books, 1989, p. 5.
- 116 Ibid.
- 117 אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב: אתגור קרטיה הישראלית: התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים", עיוני משפט כא, עמ' 640.
- 118 Ronen Shamir, *Colonies of Law*, p. 21. ראיגם: רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 156.
- 119 להרחבה לגבי תפיסת הראשוניות (הילידות) את האדמה והזיקה אליה בהקשר הבדואי: רונן שמיר, "מושעים במרחב"; Shamir, *The Colonies of Law*. להרחבה על דוקטרינת ה-"Terra Nullius", ביטולה על ידי בתי המשפט האוסטרליים והכרתם בזכויותיהן/ם הראשוניות של העמים הראשונים באוסטרליה על אדמתן/ם: Mabo v. State of Queensland 66 A.L.J.R. 408 (1992); Wik Peoples v. State of Queensland 141 A. L. R. 129 (1996); מאמרים בהם נדונים פסקי דין מכוננים אלה: S. Dodds, *Justice and indigenous land rights, Inquiry* 41, 1998, p. 187-205; M. Legg, *Indigenous Australians and International Law: Racial Discrimination, Genocide and reparations, Berkley Journal of International Law* 20 (2), 2002; R.G. Schiveley, *Negotiation and Native*

<i>Title: Why Common Law Courts Are Not proper Fora For Determining Native Land Title Issues, Vand. Journal Transnat'l Law 33, 427</i>	
Ronen Shamir, <i>The Colonies of Law</i> , p. 22	120
אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 639; אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 68, 73, 76, 78-85. להרחבה בתפקידו של המשפט בכיבושו של המרחב הראשוני על ידי חברות מתיישבות/ים: שם, עמ' 73-75; Alexander (Sandy) Kedar, "The Jewish State and the Arab Possessor", especially p. 313.	121
אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 68.	122
שם, עמ' 71.	123
שם.	124
שם. אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 646; יפתחאל וקדה, עמ' 71.	125
רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153.	126
אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 71-72; רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153.	127
אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 71-72.	128
דני רבינוביץ, "האופציה שנסכחה", עמ' 101, 105.	129
אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 68-72.	130
שם, עמ' 76.	131
שם, בעמ' 76.	132
אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 646-647.	133
יוסף סליפה, "השיכון העירוני בשנות המדינה", ביטחון סוציאלי 18-19, 1979, עמ' 6.	134
ראי גם: ראי רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 156, 158, 162; אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 638. אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 77-85.	134
אדריאנה קמפ, "הגבול כפניי אנוס: מרחבות ודעה לאומית בישראל", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 13, 22.	135
שם. להרחבה בנושא "תוכנית שרון": צבי אפרת, "התוכנית", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 203, 206. ראי גם: רוית חננאל, "מתוכנית שרון ועד תוכנית נתניהו: הפוליטיקה של הבניית המרחב האזורי בישראל", משפט, תרבות וחברה 4, 2006, עמ' 237.	136
רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 156, 158, 161, 162, 163; יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 3, 4.	137
רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 161-164.	138
עמיר סגון, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי בערי ישראל", ביטחון סוציאלי 18-19, 1979, עמ' 22. ראי גם: יוסף סליפה, "השיכון העירוני בשנות המדינה", ביטחון סוציאלי 18-19, 1979, עמ' 5, 10; ברוך קימורלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 293.	139
רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 154. כמזכור, BarDadon.	

- Housing Policy in Israel: A Proposal for Reform*, Institute for Advanced Strategies and Political Studies, 2000, p. 1
- Rachel Kallus & Hubert Law-Yone, "National Home/Personal Home", p. 140
766; Rachel Kallus, "The Political Role of the Everyday", *City* 8:3 341,
.2007, p. 346; Bar Dadon, *Housing Policy in Israel*, p. 1
- 141 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי, עמ' 154. ראי גם: Rachel Kallus & Hubert Law-Yone, "National Home/Personal Home", p. 766-767
- 142 אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 654.
- 143 שם.
- 144 יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 243.
- 145 Amiram Gonen, *Between City and Suburb*, Urban Residential Patterns and Processes in Israel, Ashgate, 1995. מחקרו של גונן מעלה, כי העולות/ים מעיראק יושבו תחילה במעברות, אולם לאחר זמן קצר עזבו באופן מרוכז את המעברות ועברו להתגורר באזור המרכז, בעיקר ברמת גן (שם, עמ' 99), עולות/ים מתימן יושבו בשכונות במרכז הארץ ברחובות (שעריים), פתח תקווה (שערייה), הרצליה וראש העין, והצליחו תוך זמן קצר לרכוש את דירותיהם. השילומים מגרמניה שהחלו בשנות החמישים סייעו בידי משפחות ניצולות שואה לרכוש את דירותיהן ולהתחיל בשיקום חייהן (שם, עמ' 99).
- 146 יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 247, 248; ויוסף סלייפה, "השיכון העירוני בשנות המדינה", עמ' 6.
- 147 יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 247-248.
- 148 שם, עמ' 248.
- 149 שם, עמ' 248.
- 150 שם, עמ' 248.
- 151 שם; חיים דרין (דרבקין), "מגמות כלכליות וחברתיות של השיכון בישראל בתקופת העשור", בתוך: השיכון הציבורי, סקירות והערכות של השיכון הציבורי בישראל בתקופת העשור 1948-1958 (עורך: חיים דרין דרבקין), 1959, עמ' 13.
- 152 יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 248.
- 153 שם, עמ' 248.
- 154 שם, עמ' 264.
- 155 דני רבינוביץ, "האופציה שנשכחה", עמ' 105.
- 156 יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 248.
- 157 אליה ורצברגר (בשיתוף עם נינה רשף), "הפרטת השיכון הציבורי בישראל", עמ' 30-43, 76-81.
- 158 יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 4, 7, 15-16, 32; יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 250.
- 159 יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 15-16, 32.
- 160 שם.
- 161 יוסף סלייפה, "השיכון העירוני בשנות המדינה", עמ' 6. ראי גם: רחל קלוש ויוברט

- לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 156, 158, 162. אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 638. אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, "על עוצמה ואדמה", עמ' 77-85.
- 162 דוד טנה, "משימות השיכון הציבורי", בתוך: השיכון הציבורי, עמ' 5-6.
- 163 שם.
- 164 יוסף סלייפר, "השיכון העירוני בשנות המדינה", עמ' 6.
- 165 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 161; יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 3, 5, 7-10.
- 166 עמירס גונן, "הגיאוגרפיה שלהשיכון הציבורי בעריישראל", עמ' 24; אליהורצברגה, "הפרסת השיכון הציבורי בישראל", עמ' 33. יובל אלמלך ונח לויך-אפשטיין, "שוק הדיוור, מדיניות ממשלתית ואי שוויון בקרב עולי שנות ה-50 וה-60: תגובה על הערתו של אליהו בורוכוב", מגמות מא (4), 2002, עמ' 628, 630. למאמר הביקורת של אליהו בורוכוב: אליהו בורוכוב, "הגירה ושיכון בישראל — מבט נוסף על אי שוויון אתני: הערה", מגמות מא (2), 2002, עמ' 623.
- 167 אדריאנה קמפ, "הגבולכפניאנוס", עמ' 12-13. כמוכרן אירחלקלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 161. יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 3, 5, 8. ברוך קימרלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 292; Bar Dadon, *Housing Policy in Israel*, p. 7.
- 168 יוסף סלייפר, "השיכון העירוני בשנות המדינה", עמ' 15.
- 169 שם.
- 170 עמירס גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 35.
- 171 אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 652.
- 172 עמירס גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 28.
- 173 שם, עמ' 28, 35.
- 174 ברוך קימרלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 294.
- 175 דני רבינוביץ, "האופציה שנשכחה", עמ' 121.
- 176 תום שגב, 1949 — הישראלים הראשונים, עמ' 171-174.
- 177 יובל אלמלך ונח לויך-אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 265; ברוך קימרלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 294; Amiram Gonen, *Between City and Suburb*, p. 74.
- 178 עמירס גונן, "הגיאוגרפיה שלהשיכון הציבורי", עמ' 29; Amiram Gonen, *Between City and Suburb*, p. 98; רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 163.
- 179 עמירס גונן, "הגיאוגרפיה שלהשיכון הציבורי", עמ' 22, 29-30; רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 162; יובל אלמלך ונח לויך-אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 250.
- 180 אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 652; יובל אלמלך ונח לויך-אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 250; Amiram Gonen, *Between City and Suburb*.

- p. 97; דני רבינוביץ, "האופציה שנשכחה", עמ' 121; רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 162.
- 181 עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 30; ברוך קימרלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 294. יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 265.
- 182 דני רבינוביץ, "האופציה שנשכחה", עמ' 121; לניתוח מקיף על המוביליות של האשכנזיות/ם שהגיעו לישראל: רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 162-163.
- 183 עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 22.
- 184 יוברט לריון ורחל קלוש, "דיור בישראל", עמ' 3, 5.
- 185 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 162-164.
- 186 שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", בתוך: החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עורך: אורי רם), ברירות, 1993, עמ' 128-129; יוברט לריון ורחל קלוש, "דיור בישראל", עמ' 4-6; רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 163; עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 29.
- 187 יוברט לריון ורחל קלוש, "דיור בישראל", עמ' 4, 6.
- 188 שם. לשם ההבהרה, הוריי שהובאו מנסבשנת 1963 עם שלוש הילדות/ים קטנות/ים ואחת "בדרך" נאלצו להסתפק בדירת מגורים צפופה של 48 מ"ה. טענותיהן/ם על צפיפות, כך סיפרה לי אמי "זכו" בד"כ לתשובה: "אתם צריכים להודות שאתם בארץ ישראל". חשוב לציין, שהוריי הובאו ממצאיות שבה התגוררו בדירה מרווחת.
- 189 שם, עמ' 5, 15.
- 190 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 168-170.
- 191 להמשך דיון מרתק ומעמיק בנוגע לאיכות הבנייה הציבורית על אחדותה, קיבוע תחושת הארעיות של הדיירות/ים הציבוריות/ים ובידודן/ם במרחב, ראי שם, עמ' 165-173.
- 192 ברוך קימרלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 293. יוברט לריון ורחל קלוש, "דיור בישראל", עמ' 4, 5.
- 193 עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 29.
- 194 שם, עמ' 28-29.
- 195 שם, עמ' 28.
- 196 יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 256.
- 197 עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 29.
- 198 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 165, 170-172.
- 199 רחל קלוש ויוברט לריון, "דיור בישראל", עמ' 15, 32.
- 200 עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 29. ראי גם: רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 168.
- 201 עמירם גונן, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי", עמ' 28.

202	יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 4, 5; Amiram Gonen, <i>Between City and Suburb</i> , p. 80; Bar Dadon, <i>Housing Policy in Israel</i> , p. 1.
203	Bar Dadon, <i>Housing Policy in Israel</i> , p. 1.
204	יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 16, 23; רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 162.
205	אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 652.
206	שם.
207	ברוך קימלינג, "מהגרים, מתיישבים, ילידים", עמ' 294.
208	אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב", עמ' 652.
209	אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדה, "על עוצמה ואדמה", עמ' 82-83.
210	שם.
211	שם.
212	למשלס' 3.5.3-3.6.6 לנהל 08/28 של משרד השיכון, שכרדירה מדורגבשיכון הציבורי, שקובעים כי הזכאות להנחות בשכר דירה מותנית במעבר לדירה קטנה במקרים של "עודף דויר".
213	יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 33.
214	שם. מעניין בהקשר זה פרויקט שיקום השכונות, שהוצג לראשונה בשנת 1977 על ידי ממשלתו של מנחם בגין. זהו פרויקט מורכב הנתון לרוויזיה מתמדת. בעניין זה הייתי חברה בוועדה ציבורית שמונתה על ידי שר השיכון דאז, חבר הכנסת יצחק הרצוג, ומסקנותיה פורסמו בדו"ח. אוכל לומר, בקצרה, כי פרויקט זה הוא בעל שני היבטים: פיסוי, קרי שיפוץ של מבנים ושכונות מוחלשות, והיבט חברתי וסוציאלי, קרי שיפור מעמדם החברתי של הדיירים בשכונות "המשוקמות".
215	שם.
216	יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 252.
217	שם.
218	יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 33.
219	שם.
220	יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 245. וכוונתבן שטרית, מדיניות דויר בישראל 8 (המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2003).
221	גילת בן שטרית, מדיניות דויר בישראל 8, עמ' 8.
222	שם.
223	יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 245-246.
224	שם. להרחבת הדיון בשאלת חשיבות הבעלות על דויר, ראי יובל אלמלך, "דויר לכל", עמ' 5-7, 59-69.
225	יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 246.
226	יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 167, עמ' 245-246; יובל אלמלך, "דויר לכל", עמ' 6.
227	שם.
228	יובל אלמלך ונח לוי־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 246.

שם, עמ' 256.	229
שם, עמ' 243, 249, 252.	230
יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "מאמר תגובה", עמ' 630.	231
יובל אלמלך ונח לוין־אפשטיין, "הגירה ושיכון בישראל", עמ' 265-266.	232
שם.	233
שם, עמ' 263-264.	234
שם, עמ' 264.	235
שם.	236
סימור ספילרמן, "הורשת נכסים כלכליים — בעלות על דירה", הקצאת משאבים לשירותים חברתיים — מרכז טאוב, 1997, עמ' 99, 100-103.	237
שם, עמ' 110.	238
שם, עמ' 100.	239
שם, עמ' 103.	240
שם, עמ' 99.	241

פרק רביעי: היסטוריה, נרטיב ומזרחיות — היעדרות נוכחת

Darren Leonard Hutchinson, "Progressive Race Blindness?: Individual Identity, Group Politics, and Reform", <i>UCLA Law Review</i> 49, 2002, p. 1455, 1469-1471.	1
Martha Minow, "Not Only for Myself: Identity, Politics, and Law", <i>Or: Law</i> Martha Minow, <i>Not Only for</i> ראי גם: <i>Review</i> , 75:647, 1996, p. 657 (1996). <i>Myself: Identity, Politics, and Law</i> , The New Press, 1997, p. 38-40	2
Kimberle Crenshaw, "A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Law and Politics", in: <i>The Politics of Law – A Progressive Critique</i> (ed.: David Kairys), 1990; Kimberle Crenshaw, "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics", 139 U. Chi. Legal F., 1989, p. 157-159	3
גיאתרי צ'קרורוטי ספיבק, "כלום יכולים המוכפפים לדבר?", תיאוריה וביקורת 7, 1995, עמ' 31, 51.	4
Martha Minow, "Not Only for Myself", p. 657; Martha Minow, <i>Not Only for Myself</i> , p. 38-40	5
הנרייט דהאן־כלב, "מנוחשלות: עיוורון מיגדרי בתיאוריות פוליטיות ושקיפות של נשים מזרחיות", סוציולוגיה ישראלית ד (2), 2002, עמ' 269.	6
שם.	7
שם, עמ' 274.	8
שם.	9
דפנה ברק־ארז, "האישה הסבירה", עמ' 133.	10
להרחבה באחת מהתיאוריות הפמיניסטיות של מזרחיות וביקורתה על מחנה הנשים	11

- "הישראלית" אשכנזי, לרבות דיון במורכבות מנגנוני הדיכוי שפועלים ברומנית על נשים מזרחיות: הנרייט דהאן-כלב, "בין מזרחיות לאשכנזיות", בתוך: מין, מגדר פוליטיקה, הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 217-266; הנרייט דהאן-כלב, "נשים מזרחיות: זהות והיסטוריה", בתוך: העבריות החדשות — נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר (עורכות: מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן רוקם), 2002, יד בן צבי, עמ' 45-60; ויקי שירן, "לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש", פנים 22, 2002, עמ' 15, 22.
- 12 פסק הדין אליס מילר איננו הישג של שוויון עבורי, בטח לא בהקשר המגדרי, קרי כלפי נשים מזרחיות ואשכנזיות, בהקשר האתני, קרי כלפי נשים וגברים מזרחיות/ם, ולבטח לא בהקשר הלאומי ביחס לפלסטיניות/ם.
- 13 דפנה ברקארי, "פמיניזם חברתי וזכויות חברתיות של נשים", בתוך: זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל (עורכים: יורם רבין ויובל שני), 2005, עמ' 855, 866.
- 14 שם.
- 15 שם, עמ' 861.
- 16 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדר, "בין משפט להיסטוריה", עמ' 389.
- 17 ההבחנה בין אפליה דהיורה לבין הפליה דהיפקטו והשפעתן על הכלי לתיקון אפליה של קבוצות בשלב האנטי-אפלייתי פותחה בכתביה של יפעת ביטון; Yifat Bitton, *The Limits of Equality and Virtues of Discrimination*, Michigan St. Law Review 593, 2006.
- 18 יפעת ביטון, "מזרחי על פי חוק: הרכיב המשפטי בזהות המזרחית", הקשת 3, 2006, עמ' 6.
- 19 בג"צ אליס מילר, 1995.
- 20 בג"צ 721/94 אל על נתיבי אויר לישראל בע"מ נגד יונתן דנילוביץ, פ"ד מח (5) 749, 1994.
- 21 בג"צ 2599/00 יתד — עמותת הורים לילדי תסמונת דאון נ' משרד החינוך, פ"ד נו (5) 834, 2002.
- 22 בג"צ 244/00 עמותת שיח חדש למען השיח הדמוקרטי נ' שר התשתיות הלאומיות, פ"ד נו (6) 25, 2002.
- 23 עמ' 9-10 לכתב העתירה בבג"צ הקשת.
- 24 החלטה 717 של מועצת מקרקעי ישראל: "הודעה על החלטה בדבר החכרת קרקע לדורות לצרכי מפעל של קיבוצים, מושבים שיתופיים, מושבי עובדים וכפרים שיתופיים", 1995; החלטה 727 של רשות מקרקעי ישראל, אז ממ", "החלטה בדבר קרקע חקלאית שיעודה שונה למטרה אחרת לפי חוק מנהל מקרקעי ישראל, התש"ך-1960", 1995 (ידועות כ"החלטות הבואינג").
- 25 שתי הצעות בעניין עיגון זכויות החקלאים בקרקע, ואחת בנוגע להכשרת בנייה לא חוקית במושבים ובקיבוצים לצרכי עסקים (זאת בעוד שההשתכנות שלא כדון נתפסת כהפרת החוק שאסור להכשירה!).
- 26 חוות דעת מטעם הקשת הדמוקרטית המזרחית לבית המשפט העליון: "מדיניות הפרטת קרקע חקלאית בישראל", מאת אורן יפתחאל.
- 27 בג"צ הקשת, עמ' 64.

- 28 הקשת הדמוקרטית המזרחית: מאבק הקרקעות "בשתי מילים" (נייר עמדה).
 29 Menachem Mautner, *Law and Culture in Israel*, p. 175, 191
 30 Ibid, p. 194
 31 דפנה ברק-ארז, "צדק חלוקתי במקרקעי ישראל: בעקבות בג"צ הקרקעות החקלאיות",
 המשפט 18, 2004, עמ' 54.
 32 שם, עמ' 58.
 33 שם, עמ' 60.
 34 שם, עמ' 58.
 35 מעניין להבחין שבית המשפט מרבה לצטט מבג"צ 6698/95 קעדאן נ' מינהל מקרקעי
 ישראל, פ"ד נד(1) 258 (2000) כפסק דין שבו המתווה הנורמטיבי של פעולות המינהל
 בקרקעות המדינה נדון בהרחבה.
 36 על מהלכים דומים של התעלמות מהקונטקסט המזרחי בתיקי חינוך: Bitton, *The Limits of Equality*
 בהקשר זה: ליאורה בילסקי, "משפט ופוליטיקה: משפטו של יגאל עמיר", פלילי
 37 ח, 1999, עמ' 13, 15; להרחבה על משפט, פוליטיקה וליברליזם, ראי: Judith N. Shklar, *Legalism: Law, Morals, and Political Trials*, 1964, p. 143-170.
 לשיטתו, בג"צ הקשת הינו משפט פוליטי בו בית המשפט משקף ערכים הגמוניים
 ציוניים. בג"צ זה איננו המשפט הפוליטי הקלאסי כפי שמגדירה אותו שקלאר (Shklar)
 שכן אין הוא משפט פלילי בו השלטון מאשים ומעמיד לדין נאשם/ת פלילי/ת
 שהוא מחשיב לרשיבתו/ריובו הפוליטי/ת שיש לחסלה/ו, גם אם בדרך של הותרת
 הפרוצדורה המשפטית על כנה. (שם, עמ' 149). בג"צ הקשת הוא דוגמה ל"משפט
 פוליטי חדש" שבו קבוצות מוחלשות ומודרות פונות לבית המשפט כדי לקבל סעד
 ולזכות בהכרה בסיפור ובנרטיב שלהן כמתחרה לנרטיב ההגמוני השלט. להרחבה:
 George P. Fletcher, *With Justice for Some: Protecting Victims' Rights in Criminal Trials*, Addison Wesley, 1995.
 38 בג"צ הקשת, עמ' 80.
 39 רון חריס, אסף לחובסקי, אלכסנדר קדה "בין משפט להיסטוריה", עמ' 353-354
 40 ליאורה בילסקי, "כפר קאסם: בין פוליטיקה יומיומית לפוליטיקה מכוננת", מחברות
 עדאלה 3, 2002, עמ' 62, 64.
 41 שם, עמ' 62-63.
 42 בג"צ הקשת, עמ' 47.
 43 שם, פס' 14 לכתב העתירה.
 44 ע"א 6821/93 בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי, פ"ד מט (4) 221 (1995).
 45 ע"א 524/88 "פרי העמק" — אגודה חקלאית שיתופית בע"מ נ' שדה יעקב — מושב
 עובדים של הפועל המזרחי להתיישבות חקלאית שיתופית בע"מ, פ"ד מה(4) 529, 1991.
 46 ליאורה בילסקי, "בין פוליטיקה יומיומית לפוליטיקה מכוננת", עמ' 62.
 47 Ronen Shamir, *The Colonies of Law*, p. 171

- 48 בג"צ הקשת, עמ' 64.
- 49 בג"צ הקשת, עמ' 48.
- 50 שם, עמ' 48.
- 51 שם, סעיף 43.
- 52 שם, סעיף 43.
- 53 בהקשר זה, מעניין לציין שהקשת התייחסה בעתירה גם לערבים. בעיניי יהיה מרתק לנתח את פסק הדין מנקודת המבט הפלסטינית. כך למשל, דני בן שמחון, שהיה חבר הקשת, עזב אותה על רקע סירובה לקשור בין בעיית המזרחיות/ם לבין השאלה הפלסטינית. ייתכן שהשימוש ברטוריקה הציונית המקדשת את האדמה אף הוא ניסיון להוציא מהשיח את הנרטיב הפלסטיני.
- 54 שם, עמ' 62-63.
- 55 שם, עמ' 64.
- 56 Ronen Shamir, *Landmark Cases and the Reproduction of Legitimacy: The Case of Israel's High Court of Justice, Law and Society* 24, 1990, p. 781.
- 57 בג"צ 390/79 עזת מחמד מוסטפא דוקאת' נ' מדינת ישראל, פ"ד לד (1) 1979.
- 58 Ronen Shamir, *Landmark Cases*, p. 795.
- 59 ראי גם את התייחסותו של שמיר לפסק דין תקדימי נוסף: בג"צ 2/79 אסעד עבד אל מונעם אל אסעד נ' שר הפנים, פ"ד לד (1) 1979, 505. במקרה זה בג"צ ביקר את כישלונה של המדינה להמציא לו תעודת חיסיון; Ronen Shamir, *Landmark Cases*, p. 789-792.
- 60 Ronen Shamir, *Landmark Cases*, p. 797.
- 61 Ibid, p. 798.
- 62 Ibid, p. 798-799.
- 63 ליאורה בילסקי, "משפט ופוליטיקה", עמ' 56.
- 64 כפי שכותב שמיר: "Jurisdictional struggles express the judiciary's independence, while permitting the judiciary to generally act in ways that support the interests of the government of the day". Ronen Shamir, *Landmark Cases*, p. 801.
- 65 Ngcobo & Others v. Salimba CC and Ngcobo v. van Resburg, 1999 (2) SALR 1059 (SCA) Judge Justice Moloto *South African Legal Reform After April 1994* 26 N.C. J. Int'l L. & Comm. Reg. (2000-2001) 653, 672.
- 66 Government of the Republic of South Africa v. Grootboom 2001 (1) SA 46 (CC), 2000 (11) BCLR 1169 (CC).
- 67 Peggy Maisel, *Lessons from the World Conference Against Racism: South Africa as a Case Study*, *Oregon Law Review* 81, 2002, p. 739, 756.
- 68 Susan Dodds, *Justice and Indigenous Land Rights, Inquiry* 41, 1998, p. 187, 202 (תרגום שלי, ק"ח).
- 69 לדוגמה: The Prevention of Illegal Eviction from and Unlawful Occupation of Land Act 19 of 1998.

פרק חמישי: "מפתח תמורת מפתח" — תיקי השתכנות מתקנת בבתי המשפט

- 1 ציטוט מפי אניטה (שם חליפי), משתכנת מתקנת שייצגתי ושעל סיפורה אעמוד בהמשך פרק זה. אניטה, אחת הנשים העצומות והחזקות ביותר שייצגתי, טענה במהלך כל ייצוגה המשפטי כי תצא מהבית בו השתכנה רק תמורת מפתח לדירה ציבורית אחרת.
- 2 ויליאם שייקספיר, טיטוס אנדרוניקוס, הקיבוץ המאוחד, 2009, עמ' 92.
- 3 נטע זיו, "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני — המקרה של פלישות לדור ציבורי", דין ודברים א, 2005, עמ' 123.
- 4 לכאורה עולה סתירה בין הנתונים שנמסרו לי על ידי מר רפי נבון, מי שהיה אז מנהל מרחב אשדוד-אשקלון בחברת עמיגור בעניין הגברת האכיפה והפינויים ללא צו שיפוטי, לבין אלה שפורסמו במסמך הכנסת לעניין פלישות לקרקעות ולמבנים. רפי נבון, 2006.
- 6 נטע זיו, "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני", עמ' 140.
- 7 בית המשפט התייחס בעבר לצורך לפרש את הוראות החוק מנקודת מבטן/ו ותוך הבנת מציאות חייהן/ם של האנשים שעניינן/ם נדון בפני בית המשפט. בית המשפט עשה כן כאשר עסק בתופעה החברתית לפיה חייבות/ים רבות/ים אינן/ם נוקטות/ים בהליכים הנקובים בחוק ההוצאה לפועל, אף שאלו לכאורה מקנים להן/ם זכויות והגנות שונות. ראי בעניין זה את פסק דינו של השופט אלון בבג"צ 5304/92 פר"ח 1992 סיוע לנפגעי חוקים ותקנות למען ישראל אחרת — עמותת נ' שר המשפטים, פ"ד מז(4) 720, 715 (1993). ראי גם: מנחם מאוטנר, "שכל ישר לגיטימציה, כפייה: על שופטים כמספרי סיפורים", פלילים ז 11, התשנ"ט. מאוטנר כותב כי: "לא ניתן לקרוא כלל את הקטגוריות השונות של הדין המהותי בלא שימוש נרחב במידע עלי-אודות המצב העובדתי של העולם." (שם, עמ' 14). חשיבות קריאת הדין המהותי מתוך משקפיים רחבים הנותנים ביטוי לערכים תרבותיים וחברתיים גדולה שבעתים במדינה רב-תרבותית "בה תוכני השכל הישר של חברי הקבוצות התרבותיות השונות — שונים". (שם, עמ' 76).
- 8 נטע זיו, "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני", עמ' 123.
- 9 הודעה על בקשה בכתב למחיקת כתב הגנה.
- 10 ת"א (ראשל"צ) 7943/01: עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע. מ. (פרוטוקול דיון מיום 21.2.2003).
- 11 ת"א (ראשל"צ) 7943/01: עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע. מ. עמ' 4 (טרם פורסם, 24.6.2003).
- 12 שם, עמ' 5.
- 13 שם, עמ' 7.
- 14 סעיף 2.4(ב) לנוהל 08/05 של משרד השיכון "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי" (18.7.2007).
- 15 לניתוח פמיניסטי של שאלת השיפוטיות של ערכת דין המייצגת לקוחה המביאה ילד/ה נוסף/ת לעולם מבן זוגה לשעבר, ראי: קלריס חרבון, "על תבונה ורגישות", עמ' 155.

- 16 ס' 9 לכתב התשובה בעת"מ (ת"א) 1027/03 ע. מ. נ' משרד הבינוי והשיכון. העתירה הוגשה על ידי נגד משרד השיכון לשם ההכרה בזכאות לדירה ציבורית של אניטה.
- 17 עת"מ (ת"א) 1027/03: ע. מ. נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 22.5.2003).
- 18 מאחר שפסק הדין המנהלי ניתן טרם הכרעת בית משפט השלום בתביעה האזרחית לפינוי, שכאמור, פסק על פינוי שיעוכב לשמונה חודשים, לא מומש חלק זה של פסק הדין.
- 19 שם, עמ' 6.
- 20 שם, עמ' 1.
- 21 עת"מ (ת"א) 1204/04 ע. מ. נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם), 22.3.2004.
- 22 ת"א (ת"א) 51750/01 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ב.א. (טרם פורסם, 8.7.2001).
- 23 גזר הדין בת"פ (אשדוד) 1392/02 מדינת ישראל נ' א.ב. (טרם פורסם, 7.10.2003).
- 24 ת"א (אשדוד) 1697/02 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ב.א. (טרם פורסם, 4.12.2002).
- מדהים להבחין בגובה שכר טרחת עורכי הדין בתיקי הפינוי שלרוב אינם מצריכים עבודה משפטית מאומצת וניכרת על ידי בא/ת כוחה של החברה המשכנת. כך למשל, במקרה של בלה, נפסקו לה לשלם בתיק זה 5,440 ₪ הוצאות משפט ושכר טרחת עורך דין, שהם כמחצית מסכום התביעה שעמד על 9,792 ₪.
- 25 פרוטוקול דיון בתיק הפלילי מיום ה-7.10.2003.
- 26 שם.
- 27 שם.
- 28 שם.
- 29 ריאיון עם לאה קידר, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשדוד, יוני 2006; ריאיון עם לאה קידר, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשדוד, מרץ 2013.
- 30 ס' 5.2.1 לנהל 08/05 של משרד השיכון "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי".
- 31 ת"א (ת"א) 51843/01 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ל.ל. (טרם פורסם, 19.11.2001).
- 32 מתוך דו"ח העובדת הסוציאלית בעניינה של דינה. עותק מהדו"ח לא נמסר לידיי, אולם תוכנו הוקרא לי על ידי לאה קידר.
- 33 ת"א (אשדוד) 2315/01 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ב.ה. (טרם פורסם, 22.4.2002).
- 34 החלטה בבש"א 1936/02 ו.ה.ד. נ' עמיגור ניהול נכסים בע"מ (החלטה לדחיית הבקשה לעיכוב ביצוע פסק הדין), 2.10.2002.
- 35 כתב התביעה בת"א (ת"א) 29869/01 מ. ע. נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ (טרם פורסם, 31.10.2001).
- 36 שם.
- 37 ב' 2013 שונה שמה לרשות מקרקעי ישראל.
- 38 ראי: נהל 08/06 של משרד השיכון "דירות נ"ר — זכאותות הליך רכישה" (1.8.2002).
- 39 מ. ע. נ' עמידה.
- 40 שם.
- 41 שם.
- 42 שם.
- 43 ריאיון עם לאה קידר, 2006.

- 44 ש.ס.
 45 מ. ע. נ' עמידר.
 46 נטע זיו, "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני, עמ' 123.
 47 ס' 37 (א) לחוק העונשין, התשל"ז-1977.
 48 ס' 19-21 לחוק העונשין (סימן ב': היסוד הנפשי שבעבירה).
 49 ס' 37 (א) (5) לחוק העונשין.
 50 פרק ה' 1: סייגים לאחריות פלילית, סעיפים 34-ה-34 כ לחוק העונשין.
 51 ס' 189-190 לחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב-1982. סעיפים אלה מקנים לנאשם/ת שהורשע/ה את הזכות לטעון להקלת עונשה/ו, להביא ראיות ואף להסתייע בתסקיר של שירות המבחן.
 52 ס' 71 (ב) לחוק העונשין שקובע כי בית המשפט יכול לקבוע, כי נאשם/ת ביצע/ה את העברה מבלי להרשיעה/ו (הליך הידוע כ"אי הרשעה"), וזאת כדי לאפשר לנאשם/ת לשקם את חייה/ו ללא "הכתמה" של הרישום הפלילי.
 53 ס' 37-38 לחוק העונשין, וכן ס' 190 לחסד"פ.

פרק שישי:

בעיות נוספות בדיור הציבורי — רקע משפטי משלים לתיקי ההשתכנות

- 1 יוסי יונה ויצחק ספורטא, "מדיניות קרקע ודיור: מגבלותיו של שיח האזרחות", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 129, 138.
- 2 שלמה חזנה, מקור ראשון, 12 באוקטובר 1997 (בתוך: יוסי יונה ויצחק ספורטא, "מדיניות קרקע ודיור", עמ' 138).
- 3 הקשת הדמוקרטית המזרחית, "קרקעות וצדק חברתי: עיגון זכויות החקלאים בקרקע לעומת עיגון זכויות דיירי הדיור הציבורי", נייר עמדה, 2000.
- 4 דיון בנושא הצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), ד"כ 173, 1998, עמ' 6351-6358.
- 5 ש.ס. עמ' 6352.
- 6 ש.ס. עמ' 6353.
- 7 ש.ס. עמ' 6351-6358.
- 8 ש.ס. עמ' 6355-6356.
- 9 כך למשל, אומר חבר הכנסת רן כהן: "מדובר בעניים ביותר שנמצאים במדינה הזאת". ש.ס. עמ' 6353.
- 10 אברהם טל, "מחלקים לנו את השכונה", הארץ, 19 באוקטובר 1998.
- 11 חבר כנסת כהן בדיון בנושא הצעת חוק הדיור הציבורי, עמ' 6352.
- 12 ש.ס.
- 13 ש.ס. עמ' 6354.
- 14 ס' 10.5 לנהל 08/05 של משרד השיכון "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי", 2007. ראי בעניין זה ע"ש (י-ם) 90/96 עמותת סינגור קהילתי נ' היועץ המשפטי לממשלה דינים מחוזי לג (3) 775.

- 15 חוזי השכירות שיש בידיי הם חוזי שכירות של חברת עמידר, אולם הם דומים לחוזים בשאר החברות המשכנות.
- 16 עניין סינגור, פס' 11.
- 17 הרול קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 161. יוברט לריון ורחל קלוש, "דיוור בישראל", עמ' 3, 5, 8.
- 18 עניין סינגור, פס' 33.
- 19 רע"א 1748/98 עמידר החברה הלאומית בישראל בע"מ נ' אליעזר מנדה, פ"ד נג (4) 315, 330 (1998).
- 20 ש.ם.
- 21 ש.ם.
- 22 דפנה ברק-ארוז, "אחריות אזרחית של גופים ציבוריים: דואליות נורמטיבית", משפט וממשל א, 1994, עמ' 275-294.
- 23 בג"צ 4422/92 עפרון נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד מז(3), 1993, עמ' 853, 860.
- 24 ת"א (ירושלים) 3087/01, דוד אברג'יל נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ, פדאור 04(8) 2004, 545, פס' 13-14. ראי גם את החלטת בית המשפט בעניין מנדה העוסק בזכותה של עמידר לסיים את חוזה השכירות כאמור בסעיף 19 לחוק השכירות והשאיילה, עמ' 331-333.
- 25 ס' 4(ג) לחוזי השכירות כפי שמובא בעניין סינגור, פס' 37-38.
- 26 אתר עמידר.
- 27 ת"א (נתניה) 2132/99 עמידר נ' טימסית אליהו פדאור 02(9), 2002, עמ' 661.
- 28 ש.ם.
- 29 ש.ם, פס' 15.
- 30 חוק הגנת הדייר (נוסח משולב), התשל"ב-1972.
- 31 עניין סינגור, פס' 15 לפסק הדין.
- 32 ס' 3.5.3 ו-3.6.6 לנוהל 08/28 של משרד השיכון נוהל 08/28, שכר דירה מדורג בשיכון הציבורי (29.12.2011), שקובעים כי הזכאות להנחות בשכר דירה מותנית במעבר לדירה קטנה במקרים של "עודף דיור".
- 33 ש.ם, ס' 2.2.5.
- 34 ס' 11(ב) לחוזי השכירות של עמידר כפי שמובא בתוך עניין סינגור, פס' 75 לפסק הדין.
- 35 ש.ם, פס' 76 לפסק הדין.
- 36 הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 (תיקוני חקיקה), התשס"ד-2003, ה"ח הממשלה 64; ס' 74 להצעת חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2006), התשס"ו-2006, ה"ח 236. בסופו של דבר, ההצעה לבטל את מוסד הדיירת הממשיכה הוצאה מהצעת החוק ובוטלה בעקבות התנגדות בוועדת הכספים.
- 37 נוהל 08/19 מיום 18 באוגוסט 2015, סעיף 2.12 (ביטל את נוהל 08/19 מיום 1 בפברואר 2020).

- 38 ה"פ (ירושלים) 849/02 דיטה שאשא נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ (טרם פורסם, 20.10.2003).
- 39 שם, פס' 12 לפסק הדין.
- 40 שם, פס' 22 לפסק הדין.
- 41 שם, פס' 16 לפסק הדין.
- 42 ע"א 10425/03 משרד הבינוי והשיכון נ' דיטה שאשא.
- 43 ה"פ (ירושלים) 616/01 ויטנברג מנהל עיזבון המנוחה שמחה נחמיאס ז"ל נ' עמידר (טרם פורסם, 26.10.2003), פס' 61 לפסק הדין.
- 44 שם, פס' 68 לפסק הדין.
- 45 ע"א 10736/03 ויטנברג, מנהל עיזבון המנוחה שמחה נחמיאס ז"ל נ' עמידר.
- 46 עת"מ (ת"א) 1288/02 כרמלה פלח נ' עמידר (טרם פורסם, 13.7.2003).
- 47 עע"ם 8805/03 כרמלה פלח נ' עמידר (טרם פורסם, 27.10.2004). לבקשת הצדדים בתיק זה הערער נמחק. הדיון העקרוני נותר אפוא בעניין שאשא ובעניין נחמיאס.
- 48 דיטה שאשא/עליון (החלטה מיום 28.7.2004 בעניין הבקשה להצטרף כידיד בית המשפט).
- 49 ע"א 10425/03 שאשא נ' משרד השיכון והבינוי (לא פורסם, 19.12.2007); ע"א 10736/03 ויטנברג נ' משרד השיכון והבינוי (לא פורסם, 3.12.2009).
- 50 עת"מ 11מ-04-2574 יצחק נ' משרד הבינוי והשיכון/אגף איכלוס ואח' (27.12.2011). ראי גם: עע"ם 1663/09 עזבון המנוחה ביטון שמחה ז"ל נ' מדינת ישראל (לא פורסם, 25.10.2011).

פרק שביעי: "להיות עם שתי רגליים על הקרקע":

לקראת התמודדות חדשה עם השתכנות מתקנת — סיכום ומסקנות

- 1 ג'ורג' אורול, 1984, עם עובה, 2019.
- 2 השימוש המקובל הוא במושג "העצמה". אני בוחרת להשתמש במושג שיצרת, "התעצמות", שמצביע על תהליך הדדי. הגדרה כזאת חורגת מהאקסיומה הפטרנליסטית של מעצימ/ה ומועצמ/ת.
- 3 להרחבה בעניין התפיסה הקהילתנית: גד ברזילי, "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית", עיוני משפט כז (2), עמ' 587-625.
- 4 דפנה ברק-ארז, "פמיניזם חברתי וחכיות חברתיות של נשים", עמ' 855, 883.
- 5 ס' 1.1 לנוהל של משרד השיכון "הקצאת דירות בשיכון הציבורי (הוראת שעה), התשס"ד-2004".
- 6 לדיון מפורט במספר הדירות שנמכרו באמצעות מבצעי הממשלה השונים וסך הכספים שנתקבלו ממכירתן: מרכז המידע והמחקר של הכנסת, התמורות בדיור הציבורי בישראל — 1998-2011.
- 7 ביום 27.12.2001, פניתי ביומתי במכתב יחד עם עוד כמה ארגונים חברתיים בשמו של פורום הדיור הציבורי אל היועץ המשפטי לממשלה בדרישה, כי יורה למשרד

- השיכון להשתמש בכספי מכירת הדירות להגדלת מלאי הדירות הציבוריות. למרבה הצער, גם סוגיה זו טרם באה על פתרונה המשפטי.
- 8 ד"ח של משרד הבינוי והשיכון, הוגש לוועדת הכספים בכנסת בישיבתה מיום 18.12.2001; וכן, מבקר המדינה ד"ר חשנתי 53 בלשנת 2002 ולחשבונות שנת הכספים 2001, עמ' 399-417.
- 9 חבר הכנסת רן כהן בוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה.
- 10 חברת הכנסת נעמי חזן בדיון בנושא הצעת חוק הדיור הציבורי.
- 11 דברי ההסבר לס' 47 להצעת חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 1999) (מס' 2), התשנ"ט-1998, ה"ח 2785.
- 12 נטע זיו, "בין שכירות לבעלות: חוק הדיור הציבורי והעברת הון בין דורית בפרספקטיבה היסטורית", משפט וממשל ט (2), 2006, עמ' 411, 443.
- 13 ה"פ (ירושלים) 616/01 ויטנברג מנהל עיבון המנוחה שמחה נחמיאס ז"ל נ' עמידה, (טרם פורסם, 26.10.2003), פס' 61 לפסק הדין.
- 14 שם, פס' 68 לפסק הדין.
- 15 שם, פס' 70 לפסק הדין.
- 16 חלק זה מבוסס על תזכיר "ידיד בית המשפט" שהוגש בחתימתי ובחתימתה של ד"ר נטע זיו.
- 17 נוהל 08/19 של משרד השיכון "נוהל הסדרת זכויות חוזיות של דיירים ממשכיים", 2002.
- 18 נטע זיו, "בין שכירות לבעלות", עמ' 444.
- 19 עניין נחמיאס, פס' 68 לפסק הדין.
- 20 ה"פ (ירושלים) 849/02 דיטא שאשא נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ (טרם פורסם, 20.10.2003), פס' 16 לפסק הדין.
- 21 ת"א (ת"א) 2933/98 הלנה לינדנבאום נ' קיבוץ גליל ים (טרם פורסם, 3.9.2003). הדיון בעניין גליל ים מבוסס על תזכיר "ידיד בית משפט" שהוגש בחתימתי ובחתימת ד"ר נטע זיו.
- 22 שם, פס' 13 לפסק הדין.
- 23 דברי חבר הכנסת כהן בדיון בנושא הצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), ד"כ 173, 6353 (התשנ"ח).
- 24 סימור ספילרמן, "הורשת נכסים כלכליים — בעלות על דירה", עמ' 99, 105, 109, 110.
- 25 הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה, הכנסת ה-17, 28 במאי 2006.
- 26 Patricia J. Williams, *The Alchemy of Race and Rights: a Diary of a Law Professor*, Harvard University Press, 1991, p. 13.
- 27 לניתוח חשיבותו של ייצוג ביקורתי של נשים מזרחיות: קלריס חרבון, "על תבונה ורגישות", עמ' 155.
- 28 חנוך דגן, "קניין, אחריות חברתית וצדק חלוקתי", צדק חלוקתי בישראל 97, 2001, עמ' 100.

- 29 שם, עמ' 101.
- 30 שם, עמ' 102.
- 31 שם, עמ' 101.
- 32 שם, עמ' 105; חנוך דגן, קניין על פרשת דרכים, רמות — אוני' תל אביב, 2005, עמ' 52.
- 33 שם, עמ' 101-105.
- 34 Margaret J. Radin, "Property and Personhood", *Stanford Law Review* 34, 1982, p. 957.
- 35 חנוך דגן, "קניין, אחריות חברתית וצדק חלוקתי", עמ' 38.
- 36 שם, עמ' 39.
- 37 שם, עמ' 57.
- 38 שם, עמ' 40.
- 39 Margaret J. Radin, "Property and Personhood", p. 992.
- 40 מיגל דויטש, קניין, עמ' 257.
- 41 לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 13, 15.
- 42 שם, עמ' 18.
- 43 שם, עמ' 15.
- 44 שם, עמ' 18.
- 45 דפנה ברקארז, "מדינת הרווחה בישראל — בין החקיקה לבירוקרטיה", עבודה, חברה ומשפט ט, 2002, עמ' 175-194.
- 46 לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 15.
- 47 שם, עמ' 18.
- 48 שם, עמ' 14.
- 49 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153, 154.
- 50 לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית", עמ' 15.
- 51 ראי ס' 126 לחוק סדר הדין הפלילי (נוסח משולב), התשמ"ב-1982 (להלן: חסד"פ).
- 52 ס' 24(2) לחוק העונשין, התשל"ז-1977.
- 53 ס' 24(3) לחוק העונשין.
- 54 ראי ס' 128 לחסד"פ.
- 55 "זיכרון וחרטה: אומות מתמודדות עם עברן", מוסף הארץ, 27 במרץ 2002 (דברי ההקדמה לגיליון).
- 56 Wik *Mabo v. State of Queensland* 66 A.L.J.R. 408 (1992) וכן פסק הדין: Peoples v. State of Queensland 141 A. L. R. 129 (1996).
- 57 אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, "על עוצמה ואדמה", עמ' 81.
- 58 אמל ג'מאל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים: היבטים תיאורטיים", סוציולוגיה ישראלית ג, 2001, עמ' 313, 317.
- 59 נאדים רוחאנא, "פיוס בסכסוך לאומי מתמשך: זהות וכוח במקרה הישראלי-פלסטיני", סוציולוגיה ישראלית ג, 2001, עמ' 277, 279.
- 60 כפי שצינתי בדברי המבוא לספר, אני מתמקדת בעוול ההיסטורי כלפי המזרחים. העוול ההיסטורי שנגרם לפלסטיניות/ם דורש דיון נפרד.

- 61 יוסי ורט, "אהוד ברק: 'בשם מפלגת העבודה לדורותיה, סליחה שפגענו ביוצאי ארצות המזרח'", הארץ, 26 בספטמבר 1997.
- 62 להרחבה: Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, 2000.
- 63 Friederich G. W. Hegel (1977), מובא בתוך: אמל ג'מאל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים", עמ' 318.
- 64 George H. Mead (1934), מובא בתוך: אמל ג'מאל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים", עמ' 314.
- 65 David A. Crocker, *Reckoning with Past Wrongs: A Normative Framework*, *Ethics & International Affairs* 13, 1999, p. 43, 52-53.
- 66 נאדים רוחאנא, "פיוס בסכסוך לאומי מתמשך", עמ' 282.
- 67 Louis Kriesberg (1999), מובא בתוך: אמל ג'מאל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים", עמ' 315.
- 68 שם, עמ' 322.
- 69 Alice H. Henkin, "Conference Report", in: *State Crimes: Punishment or Pardon* (Alice H. Henkin ed.), 1989, p. 4-5. בתוך: Ruti G. Teitel, *Justice*, p. 69.
- 70 David A. Crocker, *Reckoning with Past Wrongs*, p. 50-52.
- 71 יוסי ורט, "אהוד ברק: 'לא תמיד ידענו לכבד את התפקיד החלוצי של דור המעברות'", הארץ, 29 בספטמבר 1997.
- 72 לשם ההשוואה, ראי "בקשת הסליחה" הגרמנית של אדנאואר מהעם היהודי: Ian Steven Lustick, "Negotiating Truth: 'The Holocaust and, Lehavdil, Al-Nakba'", in: *Exile and Return: Predicaments of Palestinians and Jews* (Eds.: Ann M. Lesch & Ian S. Lustick), 2005, p. 106-130.
- 73 אמל ג'מאל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים", עמ' 333.
- 74 Elazar Barkan, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*, W. W. Norton & Company, 2000.
- 75 אמל ג'מאל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים", עמ' 334.
- 76 יוסי ורט, "אהוד ברק: לא תמיד ידענו לכבד את התפקיד החלוצי של דור המעברות"; דניאל בן סימון, "גלגולה של סליחה", הארץ, 29 בספטמבר 1997.
- 77 דניאל בן סימון, "גלגולה של סליחה", הארץ, 29 בספטמבר 1997.
- 78 יוסי יונה ויצחק ספורטא, "מדיניות קרקע ודיוור: מגבלותיו של שיח האזרחות", תיאוריה וביקורת 16, 2000, עמ' 129, 136.
- 79 שם.
- 80 בהקשר השימוש ברטוריקה של צדק חלוקתי על ידי החקלאים: דפנה ברק-ארז, "צדק חלוקתי במקרקעי ישראל: בעקבות בג"צ הקרקעות החקלאיות", המשפט 18, עמ' 60.
- 81 בהקשר זה, מעניין לקרוא את הרצאתה של עורכת הדין נטע עמר, אז באגודה לזכויות האזרח: N. Amar, "Appropriate Representation for All Women in Public Service? The Lack of Ethnic Consideration in Affirmative Action

Legislation” (Jerusalem, Van Leer 2001). עמר מנתחת את החקיקה והפסיקה בנוגע לאפליה מתקנת בהקשרים של עיוורון אתני/מגדרי כלפי נשים מזרחיות בשירות הציבורי. לטענתה, לנשים מזרחיות קשה להודות במזרחיותן מכמה סיבות, כמו החשש לפגיעה בקריירה שלהן, הכחשה ובושה.

אחרית דבר

- 1 גד ברזילי, "אחרים בתוכנו", עמ' 587, 599.
- 2 ויקי שירן, "לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש", עמ' 15, 22.

מושגי מפתח

- 1 ריאיון עם תקווה לוי, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשקלון, יוני 2006.
- 2 ריאיון עם לאה קידר, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשדוד, יוני 2006; ריאיון עם לאה קידר, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשדוד, מרץ 2013; ריאיון עם רפי נבון, מנהל מרחב אשדוד-אשקלון בחברת עמיגור, יוני 2006; ריאיון עם יובל אבוטבול, מנהל מרחב אשדוד בחברת עמיגור, מרץ 2013; ריאיון אמנון עקבי, מנהל מרחב קריות בחברת עמיגור, מרץ 2013.
- 3 Carol Gilligan, *In a Different Voice – Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, 1982; Catherine A. MacKinnon, *Feminism Unmodified – Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, 1987.
- 4 להרחבה בנקודה זאת, המהפכת את המזרחיות: קלריס חרבון, "מפמיניזם מזרחי לפמיניזמים של יהודיות/ערביות/מזרחיות", בתוך: האמהות שלנו — 20 שנה לאחותי (עורכות: שולה קשת קשי וליאת ארלט סידס), אחותי, 2021, עמ' 75-85.
- 5 בעניין האישה כמיתוס ביולוגי: סימון דהיבובאר, המין השני, בבל, 2001; Monique Wittig, *The Straight Mind and Other Essays*, Beacon Press, 1992; *Biological Woman – The Convenient Myth: A Collection of Feminist Essays and a Comprehensive Bibliography*, Schenkman Books, 1982.
- 6 בעקבות הפרישה שעליה הכריזו אלה שוחט והפעילה הפמיניסטית המזרחית תקווה לוי ז"ל בפאנל המרכזי של כנס הנשים הכללי העשירי בגבעת חביבה, בשנת 1994, הן הקימו את הפורום האלטרנטיבי "פורום הנשים המזרחיות". להרחבת הדיון: אלה שוחט, "פמיניזם מזרחי: פוליטיקה של מגדר, גזע ורבי-תרבותיות", אלה שוחט, "לשבור את השתיקה" — שניהם בתוך: האמהות שלנו — 20 שנה לאחותי, עמ' 67-71.
- 7 Ella Shohat, "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of Its Jewish Victims", *Social Text* 19/20, 1988, p. 1-35; Ella Shohat, *Israeli Cinema*, 2010.
- 8 יפעת ביטון, "מזרחים במשפט: האיך כיש", משפטים מ"א, 2018, עמ' 455; דן גבתון, "בציפייה למזרחי נ' מחלקת החינוך של טופיגן השרון (לא נידון): מבט משווה

- וביקורת על עמדת בית-המשפט העליון כלפי האינטגרציה בחינוך בישראל", עיוני משפט כח (2), 2004, עמ' 473.
- 9 יתרה מזאת, כפי שנטען בספרות המשפטית, המזרחיות/ם מעולם לא הוכרו כקבוצה מובחנת ומופלית על פי המשפט הישראלי, ועל כן השיח הזה איננו רלוונטי לפתרון בעייתן/ם. להבחנה בין אפליה דהיורה לבין הפליה דהיפקטו: Yifat Bitton, "The Limits of Equality and Virtues of Discrimination", *Michigan St. Law Review*, 2006, p. 593; להרחבה בעניין זה בהקשר של מזרחיות/ם בישראל: Yifat Bitton, *The Limits of Equality – Wishing for Discrimination*, Bpress Legal Series, 2005, p. 679.
- 10 לורנס מ' פרידמן, "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית, עמ' 15.
- 11 Eugen Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, 2002.
- 12 Clifford Geertz, *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, Basic Books, 1983, p. 167-234.
- 13 H el ene Cixous, "The Laugh of the Medusa", *Signs* 1:4, 1976, p. 875-893.
- 14 Martha-Marie Kleinhans & Roderick A. Macdonald, "What is a Critical Legal Pluralism", *CLJS* 12, 1997, p. 91.
- 15 בג"צ הקשת.
- 16 בג"צ 1/81 ויקי שירן ואח' נ' רשות השידור, 1981.
- 17 יפעת ביטון, "מזרחים במשפט: האיך כ"ש", עמ' 482-483.
- 18 רחל קלוש ויוברט לריון, "הבית הלאומי והבית האישי", עמ' 153-154. להרחבה בעניין השימוש בשיח ציוני כמדיר את הפלסטיניות/ם: יוסי יונה ויצחק ספורטא, "מדיניות קרקע ודיוור: מגבלותיו של שיח האזרחות", עמ' 129, 140-141.

רשימה ביבליוגרפית

מאמרים בעברית

- אלמלך יובל, "ודיור לכל — אי שוויון אתני בשוק הדיור: המקרה של מהגרים בישראל", עבודת גמר לתואר מוסמך (הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת תל אביב, 1995).
- אלמלך יובל ולוי־אפשטיין נח, "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי שוויון אתני", מגמות לט, 243 (התשנ"ח).
- אלמלך יובל ולוי־אפשטיין נח, "שוק הדיור, מדיניות ממשלתית ואי שוויון בקרב עולי שנות ה־50 וה־60: תגובה על הערתו של אליהו בורוכוב", מגמות מא (4), 628 (2002).
- אסמיר סאמרה, "גבולות השיח המשפטי: על כניעה וחתרנות בצומת של המגדר והלאומיות", מחברות עדאלה 1 (חורף 1999).
- בורוכוב אליהו, "הגירה ושיכון בישראל — מבט נוסף על אי שוויון אתני: הערה", מגמות מא (2), 623 (2002).
- ביטון יפעת, "מזרחי על פי חוק: הרכיב המשפטי בזהות המזרחית", הקשת 3, 6 (אביב 2006).
- בילסקי ליאורה, "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות", פלילים ו, 5 (התשנ"ז).
- בילסקי ליאורה, "משפט ופוליטיקה: משפטו של יגאל עמיר", פלילים ח, 13 (1999).
- בילסקי ליאורה, "כפר קאסם: בין פוליטיקה יומיומית לפוליטיקה מכוננת", מחברות עדאלה 3, 62, 64 (2002).
- בן שטרית גילת, מדיניות דיור בישראל (המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, התשס"ג).

- ברזילי גז, "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית", עיוני משפט כז, 587 (התשס"ג).
- ברזילי גז, "פיוס בין קהילות: גישה של זכויות אדם", סוציולוגיה ישראלית ג, 297 (התשס"א).
- ברכה אורן, "ספק מסכנים, ספק מסוכנים: המסתננים, החוק ובית המשפט העליון 1948-1954", עיוני משפט כא, 333 (התשנ"ח).
- ברק אהרן, "הקדמה", ספר ברנזון — בני סברה כרך ב, 7 (אהרן ברק וחיים ברנזון עורכים, התש"ס).
- ברקארז דפנה, "פמיניזם חברתי וזכויות חברתיות של נשים", זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל, 855 (יורם רבין ויובל שני עורכים, התשס"ה).
- ברקארז דפנה, "והגדת לבנך: היסטוריה וזיכרון בבית המשפט", עיוני משפט כו (2), 773 (התשס"ג).
- ברקארז דפנה, "הפמיניזם המשפטי של קתרין מקינון והמעבר מן השוליים למרכז מביקורת אל יצירת עולם מושגים משפטי חדש", פמיניזם משפטי בתיאוריה ובפרקטיקה, 7 (מאמרים של קתרין מקינון, דפנה ברקארז עורכת, 2005).
- ברקארז דפנה, "האישה הסבירה", פלילים ו, 115 (התשנ"ח).
- ברקארז דפנה, "אחריות אזרחית של גופים ציבוריים: דואליות נורמטיבית", משפט וממשל א, 275-294 (1994).
- ברקארז דפנה, "משפט ציבורי ומשפט פרטי: תחומי גבול והשפעות גומלין", משפט וממשל ה, 95 (1999).
- ברקארז דפנה, "מדינת הרווחה בישראל — בין החקיקה לביורוקרטיה", עבודה, חברה ומשפט ט, 175 (2002).
- ברקארז דפנה, "צדק חלוקתי במקרקעי ישראל: בעקבות בג"צ הקרקעות החקלאיות", המשפט 54, 18 (2004).
- גבתון דן, "בציפייה למזרחי נ' מחלקת החינוך של טופיגן השרון (לא נידון): מבט משווה וביקורתי על עמדת בית-המשפט העליון כלפי האינטגרציה בחינוך בישראל", עיוני משפט כח (2), 473 (2005).
- גוטוויין דניאל ומאוטנר מנחם, "משפט והיסטוריה: מחקר פוליטיקה ותרבות", משפט והיסטוריה, 7 (דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר עורכים, התשנ"ט).
- גונן עמירם, "הגיאוגרפיה של השיכון הציבורי בערי ישראל", ביטחון סוציאלי 22, 19-18 (1979).
- ג'מאל אמל, "הכרה הדדית, פיוס וטרנספורמציה של סכסוכים: היבטים תיאורטיים", סוציולוגיה ישראלית ג, 313 (התשס"א).

גרוס אייל, "זכות הקניין כזכות חוקתית וחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו", מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי, 53 (חנוך דגן עורך, התש"ס).
 דגן חנוך, "מבט חדש על מקרקעי ישראל", מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי, 5 (חנוך דגן עורך, התש"ס).

דגן חנוך, "קניין, אחריות חברתית וצדק חלוקתי", צדק חלוקתי בישראל, 97 (מנחם מאוטנר עורך, התשס"א).

דהאן־כלב הנרייט, "עדתיות בישראל — נקודת מבט פוסט־מודרנית", מודרניות, פוסט־מודרניות וחינוך, 197 (אילן גור־זאב עורך, התש"ס).

דהאן־כלב הנרייט, "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", מין, מגדר פוליטיקה, 217 (אריאלה פרידמן, דפנה יורעאלי, הנרייט דהאן־כלב, חנה הרצוג ומנאר חסן עורכות, 1999).

דהאן־כלב הנרייט, "זהות ישראלית — בין עולים לוותיקים", בין עולים לוותיקים — ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, 177 (דליה עופר עורכת, התשנ"ו).

דהאן־כלב הנרייט, "מנוחשלות: עיוורון מיגדרי בתיאוריות פוליטיות ושקיפות של נשים מזרחיות", סוציולוגיה ישראלית (2) 4, 288 (2002).

דהאן־כלב הנרייט, "נשים מזרחיות: זהות והיסטוריה", העבריות החדשות — נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר, 45-60 (מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן רוקם עורכות, 2002).

דותן יואב, "המעמד החוקתי של זכות הקניין", משפטים כח, 535 (התשנ"ז).
 דרין (דרבקין) חיים, "מגמות כלכליות וחברתיות של השיכון בישראל בתקופת העשור", השיכון הציבורי: סקירות והערכות של השיכון הציבורי בישראל בתקופת העשור 1948-1958, 13 (חיים דרין (דרבקין) עורך, התשי"ט).

ויסמן יהושע, "הגנה חוקתית לקניין", מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי, 27 (חנוך דגן עורך, התש"ס).

ורצברגר אליה (בשיתוף עם רשף נינה), הפרטת השיכון הציבורי בישראל (1991).

זיו נטע, "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני — המקרה של פלישות לדוור ציבורי", דין ודברים א, 115 (התשס"ה).

זיו נטע, "בין שכירות לבעלות: חוק הדוור הציבורי והעברת הון בין — דורית בפרספקטיבה היסטורית", משפט וממשל ט (2), 411 (2006).

זלצברגר עלי ועוז־זלצברגר פניה, "גרמניותו הנסתר של בית המשפט העליון", משפט והיסטוריה, 357 (דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר עורכים, התשנ"ט).
 חננאל רות, "מתוכנית שרון ועד תוכנית נתניהו: הפוליטיקה של הבניית

- המרחב האזורי בישראל", משפט, חברה ותרבות, 237 (גיא מונדלק ומימי איזנשטאדט עורכים, 2006).
- חרבון קלריס, "על תבונה ורגישות: מסע גיבוש של זהות מזרחית בייצוג משפטי", לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית, 155 (שלומית ליר עורכת, 2007).
- חריס רון, לחובסקי אסף וקדר אלכסנדר, "בין משפט להיסטוריה: על ההיסטוריוגרפיה של המשפט הישראלי", עיוני משפט כו (2), 351 (התשס"ג).
- טנה דוד, "משימות השיכון הציבורי", השיכון הציבורי: סקירות והערכות של השיכון הציבורי בישראל בתקופת העשור 1948-1958, 5 (חיים דרין דרבקין עורך, 1959).
- יונה יוסי וספורטא יצחק, "מדיניות קרקע ודיוור: מגבלותיו של שיח האזרחות", תיאוריה וביקורת 16, 129 (2000).
- יונה יוסי וספורטא יצחק, "החינוך הקדם מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל", מזרחים בישראל, 68 (חנן חבר, יהודה שנהב, פנינה מוצפי-האלר עורכים, התשס"ב).
- יפתחאל אורן, "בינוי אומה וחלוקת המרחב ב'אנתונקורטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים", עיוני משפט כא, 637 (התשנ"ח).
- יפתחאל אורן וקדר אלכסנדר (סנדי), "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", תיאוריה וביקורת 16, 67 (2000).
- כהן ינון, "פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995", סוציולוגיה ישראלית א(1), 115 (התשנ"ט).
- לביא סמדר וסוידנברג טה, "בין ובתוך גבולות התרבות", תיאוריה וביקורת 7, 67 (1995).
- להב פנינה, "חופש הפרסום, זכותו של האזרח לדעת וסודות רשמיים", משפטים ו, 562 (התשל"ו).
- להב פנינה, "כשהפליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האישה", זמנים 46-47, 149 (התשנ"ג).
- להב פנינה, "קוים להשקפת העולם המשפטית של השופט אגרנט", גבורות לשמעון אגרנט, 9 (התשמ"ז).
- לזיון יוברט וקלוש רחל, "דיוור בישראל", מידע על שוויון 4 (פרסומי מרכז אדווה, 1994).
- לנדוי משה, "מגמות בפסיקתו של בית המשפט העליון" עיוני משפט ח, 500 (התשמ"ב).

- לרמן רוברט, סקירה ביקורתית של מדיניות השיכון בישראל (1976).
- מאוטנר מנחם, "המשפט הסמוי מן העין", אלפיים 16, 45 (התשנ"ח).
- מאוטנר מנחם, "ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי", מעגלי דעת (1993).
- מאוטנר מנחם, "שכל ישר, לגיטימציה, כפייה: על שופטים כמספרי סיפורים", פלילים ז', 11 (התשנ"ט).
- סבירסקי שלמה, "לא נחשלים, אלא מנוחשלים", מחברות למחקר ולביקורת (1981).
- סבירסקי שלמה וברנשטיין דבורה, "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? — הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", החברה הישראלית: הבטים ביקורתיים, 120 (אורי רם עורך, התשנ"ד).
- סלייפר יוסף, "השיכון העירוני בשנות המדינה", ביטחון סוציאלי, 18-19 (1979).
- ספילרמן סימור, "הורשת נכסים כלכליים — בעלות על דירה", הקצאת משאבים לשירותים חברתיים, 99 (1997).
- פרידמן דניאל, "תחולתן של חובות מן המשפט הציבורי על רשות ציבורית הפועלת במישור הפרטי", משפטים ה', 598 (התשל"ג-התשל"ד).
- פרידמן לורנס מ', "ההיסטוריה המשפטית האמריקנית: עבר והווה" משפט והיסטוריה, 13 (דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר עורכים, התשנ"ט).
- צבי אפרת, "התוכנית", תיאוריה וביקורת 16, 203 (2000).
- צ'קוורוטי ספיבק גיאטרי, "כלום יכולים המוכפפים לדבר?" תיאוריה וביקורת 7, 31 (1995).
- קלוש רחל ולריון יוברט, "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", תיאוריה וביקורת 16, 153 (2000).
- קמיר אורית, "איך הרגה הסבירות את האישה — חוס דמם של 'האדם הסביר' והישראלית המצויה" בדוקטרינת הקנטור בהלכת אזואלוס", פלילים ו, 137 (התשנ"ח).
- קמפ אדריאנה, "הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל", תיאוריה וביקורת 16, 13 (2000).
- רבינוביץ דני, "האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי", תיאוריה וביקורת 16 (2000).
- רוחאנא נאדים, "פיוס בסכסוך לאומי מתמשך: זהות וכוח במקרה הישראלי-פלסטיני", סוציולוגיה ישראלית ג, 277 (התשס"א).

שחר יורם, "מקורותיה של פקודת החוק הפלילי", עיוני משפט ז, 75 (התשל"ט).
 שירן ויקי, "לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש" פנים 15, 22 (2002).
 שמיר רוני, "מושעים במרחב: בדואים והמשטר המשפטי הישראלי", משפט
 והיסטוריה, 473 (דניאל גוטוויין ומנחם מאוטנר עורכים, התשנ"ט).

ספרים בעברית

ברק־ארוז דפנה, האחריות החוזית של רשויות המינהל (התשנ"א).
 גיליגן קרול, בקול שונה — התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה (נעמי
 בך־חיים מתרגמת, 1995).
 דגן חנוך, קניין על פרשת דרכים (2005).
 דה־בובאר סימון, המין השני (שרון פרמינגר מתרגמת, 2001).
 דויטש מיגל, קניין כרך א (התשנ"ז).
 ויסמן יהושע, דיני קניין, חלק כללי כרך א (התשנ"ג).
 ויסמן יהושע, דיני קניין, החזקה ושימוש כרך ג (התשס"ו).
 זוסמן יואל, סדרי הדין האזרחי (מהדורה שביעית, 1995).
 נחום מנחם, מתחים ואפליה עדתית בישראל (היבטים סוציו־היסטוריים) 1983.
 סעיד אדוארד, אוריינטליזם (עתליה זילבר מתרגמת, התש"ס).
 פרנק־מיטרני רינה, כל בית צריך מרפסת (2005).
 קאופמן אדי, זכויות אדם (התשס"א).
 קימרלינג ברוך, מהגרים, מתיישבים, ילידים (התשס"ד).
 שגב תום, 1949 — הישראלים הראשונים (1984).
 שלום שטרית סמי, המאבק המזרחי בישראל 1948-2003 (התשס"ד).
 שלו גבריאלה, חוזי רשות בישראל (התשמ"ה).
 שנהב יהודה, היהודים־הערבים — לאומיות, דת ואתניות (התשס"ג).

מאמרים באנגלית

Baker Brook K., "Beyond MacCrate: The Role of Context, Experience, Theory, and Reflection in Ecological Learning", *36 Ariz. Law Review*, 287, 295 (1994).
 Bitton Yifat, "The Limits of Equality and Virtues of Discrimination", *Mich. St. Law Review*, 593 (2006).
 Bitton Yifat, "The Limits of Equality – Wishing for Discrimination" (Forthcoming, 2006).

- Bell Derrick A. Jr., "Serving Two Masters: Integration Ideals and Client Interests in School Desegregation Litigation", *85 Yale Law Journal*, 470 (1976).
- Calmore Joon O., "A Call to Context: the Professional Challenges of Cause Lawyering at the Intersection of Race, Space, and Poverty", *67 Fordham Law Review*, 1927, 1942-1952 (1999).
- Cover Robert, "The Supreme Court, 1982 Term-Forward: Nomos and Narrative", *97 Harv. Law Review*, 4, 40 (1983).
- Cover Robert, "Violence and the Word", *95 Yale Law Journal*, 1601 (1986).
- Cover Robert, "The Folktales Of Justice: Tables of Jurisdiction", *14 Capital University Law Review*, 179 (1985).
- Crenshaw Kimberely Williams, "Race, Reform, and Retrenchment: Transformation and Legitimation in Antidiscrimination Law", *101 Harv. Law Review*, 1331 (1998).
- Crenshaw Kimberle, "A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Law and Politics", in: *The Politics of Law – A Progressive Critique*, 195 (David Kairys ed., 1990).
- Crenshaw Kimberle, "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics", *1989 U. Chi. Legal F.* 139, 157-159 (1989).
- Crocker David A., "Reckoning with Past Wrongs: a Normative Framework", *13 Ethics and International Affairs*, 43 (1999).
- Dodds Susan, "Justice and indigenous land rights", *41 Inquiry*, 187 (1998).
- Finley Lucinda, "Choices and Freedom: Elusive Issues in the Search for Gender Justice", *96 Yale Law Journal*, 914, 941 (1987) (Book review).
- Friedman Lawrence M., "American Legal History: Past and Present", *34 J. Legal Educ.*, 563 (1984).
- Gabel Peter, "The Phenomenology of Rights Consciousness and the Pact of the withdrawn Selves", *62 Texas Law Review*, 1563 (1984).
- Gordon Robert W., "Critical Legal Symposium: Critical Legal Histories", *36 Stan. Law Review*, 57 (1984).
- Gordon Robert, "Historicism in Legal Scholarship", *90 Yale Law Journal*, 1017 (1981).
- Gotanda Neil, "A Critique of Our Constitution Is Color blind", *44 Stan. Law Review*, 1, 68 (1991).
- Henkin Alice H., "Conference Report", in *State Crimes: Punishment or Pardon*, 4-5 (Alice H. Henkin ed., 1989).
- Horwitz Morton J., "Writing Legal history in a Post – Formalist World", in: *The History of Law in a Multicultural Society – Israel 1917-1967*, 415 (R. Harris, A. Kedar, P. Lahav & A. Likhovski eds., 2002).

- Hutchinson Darren Leonard, "Progressive Race Blindness?: Individual Identity, Group Politics, and Reform", *49 UCLA Law Review*, 1455, 1469-1471 (2002).
- Kedar Alexander (Sandy), "The Jewish State and the Arab Possessor, 1948-1967", in: *The History of Law in a Multicultural Society – Israel 1917-1967*, 311 (R. Harris, A. Kedar, P. Lahav & A. Likhovski eds., 2002) .
- Kennedy Duncan, "Critical Labor Law Theory: A Comment", *4 Industrial Relations Law Journal*, 503 (1981).
- Kennedy Duncan, "The Structure of Blackstone's Commentaries", *28 Buffalo Law Review*, 205 (1979).
- Kirchheimer Otto, "*Politics And Justice*", *22 Social Research*, 408 (1955).
- Lahav Pnina, (Forum) Assessing the Field. New Departures in Israel Legal History, Part Three: "A 'Jewish State ... to Be Known as the State of Israel': Notes on Israeli Legal Historiography", *19 Law & Hist. Review*, 387, 414 (2001).
- Legg Michael, "Indigenous Australians and International Law: Racial Discrimination, Genocide and Reparations", *20 Berkeley J. Int'l Law*, 387 (2002).
- Levinson Sanford, "Identifying the Jewish Lawyer: Reflections On the Construction of Professional Identity", *14 Cardozo Law Review*, 1577 (1992-1993);
- Lopez Ian F. Haney, "The Social Construction of Race: Some Observations on Illusion, Fabrication, and Choice", *29 Harv. C. Review. — C. L. Law Review*, 1, 1 (1994).
- Lustick Ian Steven, "Negotiating Truth: The Holocaust and, Lehavdil, Al-Nakba", in: *Exile and Return: Predicaments of Palestinians and Jews*, 106-130 (Ann M. Lesch & Ian S. Lustick, eds., 2005).
- Maisel Peggy, "Lessons from the World Conference Against Racism: South Africa as a Case Study", *81 Or. Law Review*, 739 (2002).
- Mautner Menachem, "Law and Culture in Israel: The 1950s and the 1980s", in: *The History of Law in a Multicultural Society – Israel 1917-1967*, 175 (R. Harris, A. Kedar, P. Lahav & A. Likhovski eds., 2002).
- Moloto Judge, "Justice South African Legal Reform After April 1994", *26 N.C. J. Int'l Law & Comm. Reg.*, 653 (2000-2001).
- Minda Gary, "The Jurisprudential Movements of the 1980's", *50 Ohio St. Law Journal*, 599, 617 (1989).
- Minow Martha, "The Supreme Court 1986 Term, Foreword: Justice Engendered", *101 Harvard Law Review*, 10 (1987).

- Minow Martha, "Not Only for Myself: Identity, Politics, and Law", *75 Or. Law Review*, 647, 655 (1996).
- Minow Martha, "Not Only for Myself: Identity, Politics, and Law", *75 Or. Law Review*, 647, 655 (1996).
- Montoya Magaret. E., "Mascaras, Trenzas, Y Grenas: Un/Masking The Self While Un/Braiding Latina Stories And Legal Discourse", *17 Harv. Women's Law Journal*, 185 (1994).
- Narrative, Violence and the Law: the Essays of Robert Cover* (M. Minow, M. Ryan, & A. Sarat eds., 1993).
- Newton Nell Jessup, "Compensation, Reparations, & Restitution: Indian Property Claims in the United States", *28 Ga. Law Review*, 453 (1994).
- Olsen Frances, "Statutory Rape: A Feminist Critique of Rights Analysis", *63 Texas Law Review*, 387 (1984).
- Peller Gary, "Race Consciousness", *Duke Law Journal*, 758 (1990).
- Radin Margaret J., "Property and Personhood", *34 Stan. Law Review*, 957 (1982).
- Rejwan Nissim, "The Two Israelis: A Study in Europecentrism", *Judaism*, 16 (1) 96 (1967).
- Shamir, Ronen, "Suspended in Space: Bedouins Under the Law of Israel", *30 Law and Society Review*, 231 (1996).
- Shamir Ronen, "Landmark Cases and the Reproduction of Legitimacy: The Case of Israel's High Court of Justice", *24 Law and Soc'y Review*, 781 (1990).
- Schiveley Robert G, "Negotiation and Native Title: Why Common Law Courts Are Not proper Fora For Determining Native Land Title Issues", *33 Vand. J. Transnat'l Law*, 427 (2000).
- Trubek David, "Critical Legal Studies and Empiricism", *36 Stan. Law Review*, 575 (1984).
- Tushnet Mark, "Symposium on the Trends in Legal Citations and Scholarship: Interdisciplinary Legal Scholarship: The Case of History – in – Law", *71 Chi.-Kent. Law Review*, 909, 914 (1996).
- Tushnet Mark, "An Essay on Rights", *62 Texas Law Review*, 1363 (1984).
- West Robin, "Jurisprudence and Gender", *50 U. Chi. Law Review*, 1 (1988).
- Wilkins David B., "Identities and Roles: Race, Recognition, and Professional Responsibility", *57 Md. Law Review*, 1502 (1998).
- Wilkins David B., "Race, Ethics, and the First Amendment: Should a Black Lawyer Represent the Ku Klux Klan?", *63 Geo. Wash. Law Review*, 1030 (1995).

ספרים באנגלית

- Barkan Elazar, *The Guilt of Nations* (2000).
- Barker Francis, *The Culture of Violence: Essays on Tragedy and History* (1993).
- Barzilai Gad, *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities* (2003).
- Critical Race Theory: The Key Writings that Formed the Movement* (K. Crenshaw, N. Gotanda, G. Peller, & K. Thomas Eds., 1995).
- Critical Race Theory: The Cutting Edge* (R. Delgado & Jean Stefancic Eds., 2nd ed., 2000).
- Dadon Bar, *Housing Policy in Israel* (2000).
- Fletcher George P., *With Justice for Some: Protecting victims's rights in criminal trials* (1995).
- Friedman Lawrence., *A History of American Law* (1973).
- Gilligan Carol, *In a Different Voice – Psychological Theory and Women's Development* (1982).
- Gonen Amiram, *Between City and Suburb, Urban Residential Patterns and Processes in Israel* (1995).
- Humm Maggie, *The Dictionary of Feminist Theory* (2nd ed. 1995).
- Holmes O.M., *The Common Law* (1963).
- Krygier Martin, *Between Fear And Hope: Hybrid Thoughts On Public Values* (1997).
- MacKinnon Catherine A., *Feminism Unmodified – Discourses on Life and Law* (1987).
- Minow Martha, *Not Only for Myself: Identity, Politics, and Law* (1997).
- Orwell George, *Nineteen Eighty Four* (1949).
- Rotry Richard, *Contingency, Irony, and Solidarity* (1989).
- Rotry Richard, *Consequences of Pragmatism* (1982); R. Rotry, *Philosophy and the Mirror of Nature* (1979).
- Shamir Ronen, *The Colonies of Law: Colonialism, Zionism and Law in Early Mandate Palestine* (2000).
- Shklar Judith N., *Legalism: Law, Morals, and Political Trials* (1964).
- Smart Carol, *Feminism and the Power of Law* (1989).
- Teitel Ruti G., *Transitional Justice* (2000).
- Williams Patricia J., *The Alchemy of Race and Rights. A Diary of a Law Professor* (1991).

פסיקה ישראלית — בית המשפט העליון

- בג"צ 244/00 עמותת שיח חדש למען השיח הדמוקרטי נ' שר התשתיות הלאומיות, פ"ד נו (6) 25 (2002).
- בג"צ 403/99 רן כהן נ' בנימין נתניהו, בג"צ 981/99 סינגור קהילתי נ' בנימין נתניהו, דינים עליון, כרך נו 397 (1).
- בג"צ 3956/92 מקור הנפקות וזכויות בע"מ נ' ראש הממשלה תק על 94 (4), 479 (1995).
- בג"צ 109/70 המוטראן הקופטי האורתודוכסי בירושלים של הכסא הקדוש בירושלים והמזרח הקרוב נ' שר המשטרה, פ"ד כה (1) 225, 240 (1971).
- בג"צ 418/78 אבנר נ' לוי, פ"ד לג (2) 108.
- בג"צ 5304/92 פר"ח 1992 סיוע לנפגעי חוקים ותקנות למען ישראל אחרת — עמותה נ' שר המשפטים, פ"ד מז(4) 715 (1993).
- בג"צ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט (4) 94 (1995).
- בג"צ 153/87 לאה שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מב (2) 221 (1988).
- בג"צ 953/87 פורז נ' ראש עיריית תל אביב-יפו, פ"ד מב (2) 309 (1988).
- בג"צ 721/94 אל על נתיבי אויר לישראל בע"מ נגד יונתן דנילוביץ, פ"ד מח (5) 749 (1994).
- בג"צ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט (4) 94 (1995).
- בג"צ 153/87 לאה שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מב (2) 221 (1988).
- בג"צ 953/87 פורז נ' ראש עיריית תל אביב-יפו, פ"ד מב (2) 309 (1988).
- בג"צ 721/94 אל על נתיבי אויר לישראל בע"מ נגד יונתן דנילוביץ, פ"ד מח (5) 749 (1994).
- בג"צ 2599/00 יחד — עמותת הורים לילדי תסמונת דאון נ' משרד החינוך, פ"ד נו (5) 834 (2002).
- בג"צ 1/81 יוקי שירן ואח' נ' רשות השידור ואח', פ"ד לה (3) 365 (1981).
- בג"צ 244/00 עמותת שיח חדש, למען השיח הדמוקרטי נ' שר התשתיות הלאומיות, פ"ד נו (6) 25 (2002).
- בג"צ 6698/95 קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד נד(1) 258 (2000).
- בג"צ 390/79 עזת מחמד מוסטפה דויקאת' נ' מדינת ישראל, פ"ד לד (1) 1 (1979).
- בג"צ 2/79 אסעד עבד אל מונעס אל אסעד נ' שר הפנים, פ"ד לד (1) 505 (1979).

- בג"צ 4112/99 עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' עיריית תל אביב יפו, פ"ד נו (5) 393 (2002).
- בג"צ 987/94 יורונט קווי זהב נ' שרת התקשורת, פ"ד מ"ח (5) 412, 425 (1994).
- בג"צ 159/84 שאהין נ' מפקד כוחות צה"ל באזור רצועת עזה, פ"ד ל"ט (1) 309, 327 (1985).
- בג"צ 1/49 ביזרנו נ' שר המשטרה, פ"ד ב 80 (1949).
- בג"צ 4422/92 עפרן נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד מז(3) 860, 853 (1993).
- בג"צ 389/80 דפי זהב בע"מ נ' רשות השידור, פ"ד לה(1) 421 (1980).
- בג"צ 164/97 קונטרס בע"מ נ' משרד האוצר, אגף המכס והמע"מ, פ"ד נב(1) 289 (1998).
- בג"צ 262/62 ישראל פריץ נ' יו"ר חברי המועצה המקומית ותושבי כפר שמריהו, פ"ד טז(3) 2101 (1962).
- בש"פ 3734/92 מ"י נ' עזאומי, פ"ד מו (5), 72, 83 (1992).
- ע"א 6821/93 בנק המזרחי המאוחד בע"מ נ' מגדל כפר שיתופי, פ"ד מט (4) 221 (1995).
- ע"א 243/60 פסטרנק נ' מדינת ישראל, פ"ד יד 2284, 2293 (1960).
- ע"א 524/88 "פרי העמק" — אגודה חקלאית שיתופית בע"מ נ' שדה יעקב — מושב עובדים של הפועל המזרחי להתיישבות חקלאית שיתופית בע"מ, פ"ד מה(4) 529 (1991).
- ע"א 105/92 ראם מהנדסים קבלנים בע"מ נ' עיריית נצרת עילית, פ"ד מז (5) 189 (1993).
- ע"א 1748/98 עמידר החברה הלאומית בישראל בע"מ נ' אליעזר מנדה, פ"ד נג (4) 315 (1998).
- ע"א 294/91 חברת קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום, פ"ד מו(2) 464 (1992).
- ע"עם 7582/03 מדינת ישראל נ' לידיה רבוח, פדאור 04 (17) 531 (2004).
- ע"עם 8805/03 כרמלה פלח נ' עמידה, (טרם פורסם, 27.10.2004).
- רע"א 2765/06 גבריאל לוי נ' עמיגור בע"מ (טרם פורסם, 10.9.2006).
- רע"א 4905/98 גמזו נ' ישעיהו, פ"ד נה (3) 360, 375 (2001).
- רע"א 4311/00 מדינת ישראל נ' בן שמחון, פ"ד נח (1) 827 (2003).

פסיקה ישראלית — בתי משפט מחוזיים ושלום

- ה"פ (ת"א) 176049/02 סרור יעיש נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ (טרם פורסם, 26.12.2002).
- ה"פ (ירושלים) 849/02 דיטה שאשא נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ (טרם פורסם, 20.10.2003).
- ה"פ (ירושלים) 616/01 ויטנברג מנהל עיזבון המנוחה שמחה נחמיאס ז"ל נ' עמידר (טרם פורסם, 26.10.2003).
- ת"א (ת"א) 112434/98 עמידר נ' שושנה גבאי סורלי (טרם פורסם, 22.10.2003).
- ת"א (ת"א) 33045/00 עמידר נ' אברהם לוי (טרם פורסם, 3.4.2003).
- ת"א (ת"א) 65227/99 פטריק ביטון שמעון נ' עמידר (טרם פורסם, 26.7.2002).
- ת"א (ת"א) 112172/99 עמידר נ' דלאל (טרם פורסם, 19.5.2002).
- ת"א (ת"א) 28293/03 עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים נ' יעיש סרור (טרם פורסם, 31.5.2005).
- ת"א (קריות) 1013/04 עמידר נ' אבוקסיס יעיש (טרם פורסם, 16.1.2006).
- ת"א (ראשלי"צ) 7943/01 עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע. מ. (טרם פורסם, 24.6.2003).
- ת"א (ראשלי"צ) 7943/01 עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע. מ. (פרוטוקול דיון מיום 3.2.2003).
- ת"א (ראשלי"צ) 7943/01 עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע. מ. (פרוטוקול דיון מיום 21.2.2003).
- ת"א (ת"א) 2933/98 הלנה לינדנבאום נ' קיבוץ גליל ים (טרם פורסם, 3.9.2003).
- ת"א (ת"א) 104390/98 מדינת ישראל על ידי חלמיש נ' דורה קופיה (טרם פורסם, 25.4.2004).
- ת"א (אשדוד) 1688/98 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' גבריאל לוי (טרם פורסם, 7.10.2003).
- ת"א (ירושלים) 11721/03 פרוזת חברה ממשלתית עירונית לשיכון ירושלים בע"מ נ' יעל ברמלי (טרם פורסם, 30.6.2005).
- ת"א (אשדוד) 2315/01 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ו. ב. ד. (טרם פורסם, 22.4.2002).
- בש"א (אשדוד) 1936/02 ו. ב. ד. נ' עמיגור ניהול נכסים בע"מ (החלטה על דחיית בקשה לעיכוב ביצוע פסק דין לפינוי, 2.10.2002).
- ת"א (אשדוד) 1697/02 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ו. ב. א. (טרם פורסם, 4.12.2002).

- ת"א (ת"א) 51750/01 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ב. א. (טרם פורסם, 8.7.2001).
- ת"א 109646/01, בש"א 134756/01 (ת"א) עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' א. ס. (טרם פורסם, 24.2.2002).
- ת"א (אשדוד) 822/02 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' א.ס. (טרם פורסם, 26.3.2003).
- ת"א 51843/01 (ת"א) עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' כ. ל. ל. (טרם פורסם, 19.11.2001).
- ת"א (רחובות) 1688/01 עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ נ' ב. ש. ה. (טרם פורסם, 29.4.2001).
- ת"א (פ"ת) 2521/00 עמידר החברה הלאומית לשיכון בישראל בע"מ נ' ואחניש סוליקה (טרם פורסם, 15.4.2001).
- ת"א (בית — שאן) 131/02 עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ נ' בן שבו ניסים ורחל (טרם פורסם, 25.2.2003).
- ת"א (ת"א) 50768/95 עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ נ' משה נגי' (טרם פורסם, 31.8.2003).
- ת"א (ירושלים) 3087/01, דוד אברגיל נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ, פדאור 04(8) 545, (2004).
- ת"א (נתניה) 2132/99 עמידר נ' טימסית אליהו פדאור 02 (9) 661 (2002).
- ת"פ (אשדוד) 1392/02 מדינת ישראל נ' א. ב. (גזר דין, טרם פורסם, 7.10.2003).
- בר"ע (ת"א) 3164/05 יעיש סרור נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ (טרם פורסם, 24.4.2006).
- ע"א (ת"א) 2054/01 עמידר החברה הלאומית לשיכון בישראל בע"מ נ' ואחניש סוליקה (טרם פורסם, 24.1.2005).
- ע"א 4127/95 זלקינד מיכאל נ' בית זית מושב עובדים להתיישבות, פ"ד נב (2) 306, 318 (1998).
- עת"מ (ת"א) 1138/03 פרוחיה יצפאן נ' חלמיש בע"מ (טרם פורסם, 31.8.2003).
- ע"א (חיפה) 2394/02 עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ נ' יוסף וסמדר סויסה (טרם פורסם, 26.10.2005).
- ע"א (חיפה) 2512/02 בטש סימה נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 14.1.2003).
- עת"מ (ת"א) 1288/02 כרמלה פלח נ' עמידר (טרם פורסם, 13.7.2003).

עת"מ (ת"א) 1027/03 ע.מ. נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 22.5.2003).

עת"מ (ת"א) 1204/04 ע.מ. נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 22.3.2004).

עת"מ (חיפה) 1183/05 אמסלם אליהו נ' משרד הבינוי והשיכון, (טרם פורסם, 5.9.2005).

עת"מ (ירושלים) 337/03 לידיה רבוח נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ (טרם פורסם, 30.6.2003).

עת"מ (ת"א) 1063/04 הע. נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 31.5.2004).
בש"א 2121/02 בת"א (אשדוד) 2812/02 לימור ויעקב חימי נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ (החלטה בעניין בקשה לביטול פסק דין, טרם פורסם, 10.12.2002).

פסיקה ישראלית — בית הדין לעבודה

ע"ב 2/84 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת האחת עשרה, פ"ד ל"ט (2) 225 (1984).

פסיקה ישראלית — בית הדין לחוזים אחידים

ע"ש (ים) 90/96 עמותת סינגור קהילתי נ' היועץ המשפטי לממשלה, דינים מחוזי לג (3) 775.

חקיקה ישראלית

חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), התשנ"ט-1998.

חוק זכויות הדייר בדיור הציבורי, התשנ"ח-1998.

צו בתי משפט לעניינים מנהליים (שינוי התוספות לחוק), התשס"ב-2001.

חוק בתי המשפט לעניינים מנהליים, התש"ס-2000.

חוק המקרקעין, התשכ"ט-1969.

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

חוק העונשין, התשל"ז-1977.

חוק המיטלטלין, התשל"א-1971.

חוק מקרקעי ציבורי (סילוק פולשים), התשמ"א-1981.

חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות

הכלכלית לשנת הכספים 2001), התשס"א-2001.

חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2001), תשס"א-2001.
 חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2002), התשס"ב-2002.
 חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 (תיקוני חקיקה), התשס"ד-2004.
 חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2006), התשס"ו-2006.
 חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 1999), התשנ"ט-1999.
 חוק ההוצאה לפועל, התשכ"ז-1967.
 חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ"ו-1996.
 חוק החברות הממשלתיות, התשל"ה-1975.
 חוק שירות המדינה (מינויים) (תיקון מס' 13), התשס"ה-2005.
 חוק שירות המדינה (מינויים), התשי"ט-1959.
 חוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב-1982.
 חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 1999), התשנ"ט-1999.
 חוק הגנת הדייר (נוסח משולב), התשל"ב-1972.
 פקודת הנזיקין [נוסח חדש], התשכ"ח-1968.
 פקודת המשטרה [נוסח חדש], התשל"א-1971.
 תקנות זכויות הדייר בדיוור הציבורי, התשס"א-2000.
 תקנות זכויות הדייר בדיוור הציבורי (תיקון), התשס"א-2001.

הצעות חוק

הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 (תיקוני חקיקה), התשס"ד-2003, ה"ח הממשלה 64.
 הצעת חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2006), התשס"ו-2006, ה"ח 236.
 הצעת חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2006), התשס"ו-2005, ה"ח 209.
 הצעת חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 1999) (מס' 2), התשנ"ט-1998, ה"ח 2785.

הצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), התשנ"ח-1998, ה"ח 306.
הצעת חוק המדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2004 (תיקוני חקיקה),
התשס"ד-2003, ה"ח הממשלה 64.

הצעת חוק ייצוב בתים משותפים על ידי בניית יחידות דיור כנגד רעידות
אדמה, התשס"א-2001, ה"ח 2828, הונחה על שולחן הכנסת ביום
16.7.2001.

הצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה) (תיקון — תנאי זכאות מיוחדים
לנכים ולעיוורים), התשס"ו-2006, ה"ח 1049, הונחה על שולחן הכנסת
ביום 17.7.2006.

הצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה) (תיקון — תנאי זכאות מיוחדים
לנכים ולעיוורים), התשס"ו-2006, ה"ח 1056, הונחה על שולחן הכנסת
ביום 17.7.2006.

הצעת חוק יסוד: הזכות לדיור, ה"ח 1000, הונחה על שולחן הכנסת ביום
10.7.2006, על ידי חברי הכנסת דב חנין, מוחמד ברכה וחנא סוייד.

הצעת חוק יסוד: הזכות לדיור, ה"ח 202, הונחה על שולחן הכנסת ביום
29.5.2006 על ידי חבר הכנסת רן כהן.

הצעת חוק יסוד: הזכות לדיור, ה"ח 774, הונחה על שולחן הכנסת ביום
26.5.2003 על ידי חבר הכנסת עבד אלמאלכ דהאמשה.

הצעת חוק יסוד: הזכות לדיור, ה"ח 4099, הונחה על שולחן הכנסת ביום
24.7.2002 על ידי חבר הכנסת עבד אלמאלכ דהאמשה וחברי כנסת אחרים.

הצעת חוק יסוד: הזכות לדיור, ה"ח 3062, הוגשה על ידי וחבר הכנסת אלכסנדר
צינקר וחברי כנסת נוספים.

הצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה) (תיקון — הוראות שונות),
התשס"ד-2006, ה"ח 581, הונחה על שולחן הכנסת ביום 19.6.2006 על
ידי חברי הכנסת רן כהן ויורם מרציאנו.

דיונים בוועדות הכנסת ומליאת הכנסת

הצעה לסדר-היום 7220 של הכנסת השש עשרה (6.7.2005).
פרוטוקול דיון של הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה, הכנסת
השבע עשרה (28.5.2006).

פרוטוקול ישיבה מס' 235 של ועדת הכספים, הכנסת החמש עשרה (19.3.2001)
פרוטוקול דיון של הוועדה המשותפת לוועדת הכספים וועדת הכלכלה, הכנסת
השבע עשרה (28.5.2006).

דברי הכנסת

- דיון במטרות חוק מרקעי ציבור (סילוק פולשים), התשמ"א-1981, ד"כ 90, 1453 (התשמ"א).
- דיון בחוק מרקעי ציבור (סילוק פולשים) (תיקון), התשס"ה-2005, ד"כ 246, 18883, התשס"ה.
- דיון בהצעת חוק הדיור הציבורי (זכויות רכישה), ד"כ 173, 6351-6358 (התשנ"ח).

פסיקה זרה

- Mabo v. State of Queensland 66 A.L.J.R. 408 (1992).
- Wik Peoples v. State of Queensland 141 A. L. R. 129 (1996).
- Ngcobo & Others v. Salimba CC and Ngcobo v. van Resburg, 1999 (2) SALR 1059 (SCA).
- Government of the Republic of South Africa v. Grootboom 2001 (1) SA 46 (CC), 2000 (11) BCLR 1169 (CC).

חקיקה זרה

- Prevention of Illegal Eviction from and Unlawful Occupation of Land Act 19 of 1998
- The Land Reform (Labour Tenants) Act 3 of 1996

נהלים והחלטות של משרד הבינוי והשיכון

- נוהל 08/01 של משרד השיכון "זכאות לסיוע של חסרי דירה" (1.6.1999).
- נוהל 08/04 של משרד השיכון "השתתפות בתשלום שכר דירה" (1.9.1997).
- נוהל 08/05 של משרד השיכון "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי" (10.3.2002).
- נוהל 08/06 של משרד השיכון "דירות נ"ר — זכאות ותהליך רכישה" (1.8.2002).
- נוהל 08/13 של משרד השיכון "וועדת אכלוס עליונה" (1.5.2002).
- נוהל 08/15 של משרד השיכון "הוועדה הבין מחוזית לאכלוס" (1.5.2002).
- נוהל 08/17 של משרד השיכון "הוועדה הציבורית לערעורים בנושאי אכלוס" (8.4.2002).
- נוהל 08/19 של משרד השיכון "נוהל הסדרת זכויות חוזיות של דיירים ממשיכים" (1.2.2002).

נוהל 08/21 של משרד השיכון "ניהול והפעלה של מרכז הנחות שכירות (מה"ש) לדיירי הדיור הציבורי" (12.3.2002).

נוהל של משרד השיכון "הסדרת חובות שוכרים/עוזבים/רוכשים" (2.1.2001).
נוהל של משרד השיכון "הקצאת דירות בשיכון הציבורי (הוראת שעה), התשס"ד-2004".

חוזר שינוי שיטת חישוב שכר הדירה בשיכון הציבורי — עקרון המדרוג מופיע בחוזר של משרד הבינוי והשיכון, אגף אכלוס.

נוהל של משרד השיכון "מבצע 'קנה ביתך'" (26.11.2000).

החלטה של משרד השיכון "סיכום בדיקת אופן טיפול החברות העירוניות והמשכנות בחובות שוכרים" (28.8.2005).

משרד השיכון ומשרד האוצר "הנחיות בנוגע להרחבת מבצע 'כאן ביתי' לכל הישובים בארץ" (7.8.2005).

החלטה של משרד השיכון ומשרד האוצר "הנחיות בנוגע להרחבת מבצע 'כאן ביתי' לכל הישובים בארץ" (7.8.2005).

החלטות ממשלה

החלטת ממשלה 816 של הממשלה השלושים (15.9.2003).

החלטה 4108 של הממשלה השלושים "התאמות בתחום הסיוע בדיור" (9.8.2005).

החלטה 1728 של הממשלה העשרים ותשע "הנעה להשתתפות בכוח העבודה — סיוע בדיור" (28.4.2002).

החלטות של מנהל מקרקעי ישראל

החלטה 717 של מועצת מקרקעי ישראל "הודעה על החלטה בדבר החכרת קרקע לדורות לצרכי מפעל של קיבוצים, מושבים שיתופיים, מושבי עובדים וכפרים שיתופיים" (20.6.1995).

החלטה 727 של ממ"י "החלטה בדבר קרקע חקלאית שיעודה שונה למטרה אחרת לפי חוק מנהל מקרקעי ישראל, התש"ך — 1960" (3.7.1995).

החלטה 737 של ממ"י "הרחבות למגורים באגודות, ישובים חקלאיים שהם מושב עובדים, כפר שיתופי, מושב שיתופי, קיבוץ או אגודה שיתופית חקלאית" (17.12.1995).

החלטה 612 של מנהל מקרקעי ישראל "מגרשי מגורים — כללים לאגודות

ישובים שהם מושב עובדים, כפר שיתופי או אגודה שתופית חקלאית"
(13.10.1993).

כתבי טענות

כתב תביעה בת"א (השלום, ת"א) 29869/01 מ. ע. נ' עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ (טרם פורסם, 31.10.2001).
כתב תשובה בעת"מ (ת"א) 1027/03 ע. מ. נ' משרד הבינוי והשיכון (טרם פורסם, 22.5.2003).
כתב העתירה בבג"צ 244/00 עמותת שיח חדש, למען השיח הדמוקרטי נ' שר התשתיות הלאומיות, פ"ד נו (6) 25 (2002).
הודעה על בקשה בכתב למחיקת כתב הגנה בת"א (ראשל"צ) 7943/01 עמידר החב' הלאומית לשיכון עולים בישראל נ' ע. מ.
כתב הגנה בת"א (רחובות) 1688/01 עמידר החברה הלאומית לשיכון עולים בע"מ נ' ב. ש. ה (טרם פורסם, 29.4.2001).
תזכיר "ידיד בית המשפט" שהוגש בע"א 10425/03 משרד הבינוי והשיכון נ' דיטא שאשא, ע"א 10736/03 ויטנברג, מנהל עיזבון המנוחה שמחה נחמיאס ז"ל נ' עמידה.

דו"חות, ניירות עמדה ומידע

מרכז מחקר ומידע של הכנסת, בקשות למעבר מגורים בדירור הציבורי, 2001, נכתב ע"י יפעת שי והוגש לוועדה לפניית הציבור בכנסת.
מרכז המחקר והמידע של הכנסת, העלאת שכר הדירה בדירור הציבורי, 2005, נכתב ע"י נעמי מייעמי, והוגש לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות.
מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פלישות לקרקעות ולמבנים, 2004, נכתב ע"י מיכל טביביאן-מזרחי.
מבקר המדינה, דו"ח שנתי 35 לשנת 2002 ולחשבונות שנת הכספים 2001 (התשס"ג).
מבקר המדינה, דוח שנתי 44 לשנת 1993 152 (1993).
מבקר המדינה, דוח שנתי 47 לשנת 1996 154 (1996).
סבירסקי שלמה ושוורץ אתי, "זכאות לתעודת בגרות לפי יישוב 2004-2005", 15 (פרסומי מרכז אדווה, 2006).
סבירסקי שלמה וסבירסקי ברברה, "השכלה גבוהה בישראל" מידע על שוויון 8, 17 (פרסומי מרכז אדווה, 1997).

סבירסקי שלמה וקונור-אטיאס אתי, "תמונת מצב חברתית 2005", 12 (פרסומי מרכז אדווה, 2005).

פערים במשלח יד, נתוני מרכז אדווה.

ד"ר ח של משרד הבינוי והשיכון, הוגש לוועדת הכספים בכנסת בישיבתה מיום 18.12.2001.

"מדיניות הפרטת קרקע חקלאית בישראל" (חוות דעת של פרופ' אורן יפתחאל מטעם הקשת הדמוקרטית המזרחית).

הקשת הדמוקרטית המזרחית, מאבק הקרקעות "בשתי מילים" (נייר עמדה).

הקשת הדמוקרטית המזרחית, "קרקעות וצדק חברתי: עיגון זכויות החקלאים בקרקע לעומת עיגון זכויות דיירי הדיור הציבורי" (2000, נייר עמדה).

משרד השיכון, "שר הבינוי והשיכון, יצחק הרצוג, מוביל ומקדם מבצע מכירת דיור ציבורי חדש — 'כאן ביתי'" (20.2.2005, הודעה לעיתונות של משרד השיכון).

משרד השיכון "סיוע בשכר דירה למשפחות חד-הוריות חסרות דירה בתוכנית 'זוטיקים'" (24.5.2006, עלון מטעם משרד השיכון, כפי שמפורסם באתר האינטרנט של המשרד).

משרד השיכון "סיוע בשכר דירה למשפחות חסרות דירה בתוכנית 'זוטיקים'" (24.5.2006, עלון מטעם משרד השיכון, כפי שמפורסם באתר האינטרנט של המשרד).

"סיכום בדיקת אופן טיפול החברות העירוניות והמשכנות בחובות שוכרים" (28.8.2005, חוות דעת צוות מיוחד מטעם משרד השיכון לבחינת אופן הטיפול של החברות המשכנות בדיור הציבורי במקרים של חובות שכר דירה).

שונות

טופס "הודעה על סיום יחסי השכירות".

משרד האוצר — רשות החברות הממשלתיות, דין וחשבון על החברות הממשלתיות 44 לשנת 2004.

משרד האוצר, הצעת תקציב לשנת הכספים 2006 — משרד הבינוי והשיכון. המוסד לביטוח הלאומי, אגף הבטחת הכנסה ומשרד העבודה והרווחה, השירות לרווחת הפרט והמשפחה הנחות בשכ"ד לאוכלוסיות מעוטות יכולת המתגוררות בחברות שיכון עירוניות-ממשלתיות (חברות עמידר/עמיגור/חלמיש/שקמונה/פרזות/חלד) (2001).

מכתב מבת שבע גורדו, מנהלת מחלקת פניות הציבור במשרד השיכון, לקלריס חרבון (31.1.2005).

אמנה הבינלאומית בדבר זכויות חברתיות, כלכליות ותרבותיות, כ"א 31, 205. מכתב מרינה מרקוביץ, מנהלת המחלקה לפניות הציבור במשרד השיכון, לקלריס חרבון (21.1.2002).

דו"ח עובדת סוציאלית בת"א (אשדוד) 2315/01 עמיגור ניהול נכסים בע"מ נ' ו. ב. ה.

דו"ח סוציאלי בעניינה של הגב' רוחמה מיום 20.1.2002.

הרצאות

Amar Neta, "Appropriate Representation for All Women in Public Service? The Lack of Ethnic Consideration in Affirmative Action Legislation" (Jerusalem, Van Leer, 2001).

ראיונות

ראיון עם תקווה לוי, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשקלון (19.6.06-12.6.06).

ראיון עם רפי נבון, מנהל מרחב אשדוד-אשקלון בחברת עמיגור (11.6.2006).
ראיון עם לאה קידר, מנהלת אכלוס בחברת עמיגור, מרחב אשדוד (21.6.2006-12.6.2006).

ראיון עם יהודית מזוז, עובדת בחברת חלמיש (20.12.2005).
ראיון טלפוני עם רפי נבון, מנהל מרחב אשדוד-אשקלון בחברת עמיגור (3.10.2006)

ראיון טלפוני עם יוסי שלום, עו"ד מטעם חברת עמידר (3.10.2006).
ראיון טלפוני עם רונית גדוליאן, המחלקה לפניות הציבור של משרד השיכון.

of the fundamental right to adequate housing, and the right to home ownership, by preferring Ashkenazi Jews.

Their poverty, their dependence on state support, their lack of housing, are all the results of continuous injustices. Their act of squatting, then, is a response to this unjust reality. Squatting by Mizrahi women is not a given situation of lack of homeownership as a result of "objective" and "neutral" causes, but rather the result of these socially discriminatory structuring mechanisms. It is located within a larger contextual continuum, and is a reflection of a historical process, starting back in the past with their parents and continuing right through the present. Their squatting is a response to the deprivation of equality. These women redefine property law, by redistributing the power and wealth that the first-generation Mizrahis were denied, and taking what could and should have been theirs as second- and third-generation Mizrahis, had property and wealth been distributed equally. Lawbreaking is their means of redistributive justice. I, therefore, propose to redefine "trespassing" by conceptualizing and employing a new description: "affirmative squatting."

This project is one of the very first interventions in the study of Israeli law that redefine legal categories from a Mizrahi vantage, showing for the first time the interrelationship between Israeli law and the construction of Mizrahi, particularly women's, socio-legal inferiority.

with governmental subsidies,⁴ Mizrahis were sent to distant and remote parts of Israel,⁵ and were settled in public housing as contractual tenants with weak legal status, subject to arbitrary public housing companies that could easily evict them from their homes. More important, Mizrahis were deprived of a fair opportunity to purchase their homes and enlarge their family capital designated for inheritance as a means of securing their children's socioeconomic status, giving them a "chance in life".⁶ As I argue,⁷ these factors have created a special inferiority among Mizrahis within Israeli society, obliging them to create their own solutions and squat. I argue that by squatting, Mizrahi women resist and seek to correct with their bodies the Israeli discriminatory land regime that has deprived them

4 Amiram Gonen, *Between City and Suburb, Urban Residential Patterns and Processes in Israel* (Aldershot, England: Avebury Press, 1995) at 74; Yuval Elimelech & Noah Lewin-Epstein, "Immigration and Housing in Israel: Another Approach on Ethnic Inequality" (1998) 39:3 *Megamot* at 243; Daniel Rabinowitz, "The Forgotten Option: Collective Urban Housing" (2000) 16 *Theory and Criticism* at 101; Tom Segev, 1949—The First Israelis (Jerusalem: The Domino Press, 1984) at 171–174; Barouch Kimmerling, *Immigrants, Settlers, Natives: The Israeli State Between Cultural Pluralism and Cultural Wars* (Tel Aviv: Am Oved Publishers, 2004) at 294.

5 Hubert Law-Yone and Rachel Kallus, "Housing in Israel: Policy and Inequality" (Tel-Aviv, Adva Center: September 1994) at 32.

6 Yuval Elimelech & Noah Lewin-Epstein, "Immigration and Housing in Israel", at 245-246 and 263-264. See also: Seymour Spilerman, "Inheritance of Economic Assets – Ownership of an Apartment", in Ya'akov Kop, ed, *Allocating Resources for Social Services* (Jerusalem: Centre for Social Policy Research in Israel, 1997) 99 at 99-103.

7 Claris Harbon, "Squatting and Invasion to Public Houses in Israel: Mizrahi Women Correcting Past Injustices", in Daphne Barak-Erez et al. eds., *Law, Gender and Feminism* (Israel: Nevo Publishers, 2006), 413. For further discussion see: *Affirmative Squatting: Mizrahi Women Correcting Past Injustices, Looking for a Home – Critical Legal Analysis of a Law Devoid of Past* (LL.M. thesis, Tel-Aviv University, Law Faculty, 2007). See also: Claris Harbon, *Lawbreaking as Lawmaking: Redefining Women's Everyday Resistances to Injustice* (DCL Doctor of Civil Law, McGill University, Law School, 2018).

income and 'personal status,' based on various housing regulations set out below. Since they are faced with the danger of being on the street, these women are obliged to create their own solutions and some have taken to squatting in vacant public houses. As will be seen, these women are considered trespassers and 'invaders,' and are soon evicted either by court order or through mechanisms of 'self-help'.

In acting as a representative for Mizrahi women squatters, I have discovered what I have already known intuitively, namely, that these women shared more than the "strict" and "immediate" gender and class components, but also other intersecting identity-based-components, such as their Mizrahi ethnicity. I began to question and consequently challenge the act of squatting from wider perspectives, revealing the larger historical contexts from which their acts have emerged, in which they were located, and against which they were directed. I began to read history into their acts. Using the eloquent words of Patricia Williams, I discovered "that property might have a gender and that gender might be a matter of words."³

Being a matter of words, this book tells their and my story.

And indeed, when we explore the context in which squatting occurs, we find that these women squatters are second- and third-generation Mizrahi women whose parents, most of whom are North African, particularly Moroccan, were brought to Israel between the years 1952 and 1972. Their families and communities have endured structural and institutional discrimination, encompassing every aspect of the Mizrahis' lives and manifested in lack of access to education, employment, monetary resources, and housing. One of the main discriminatory mechanisms was Israel's differential and segregational land regime and public housing policies, also known as "from the boat to the permanent house," prioritizing Ashkenazi Jews.

While Ashkenazis were encouraged to purchase their homes

3 Patricia J Williams, *The Alchemy of Race and Rights: A Diary of a Law Professor* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1991), 13.

English Abstract

Affirmative Squatting – Mizrahi Women in Israel Correct Past Injustices is based on a revision of my first LLM (Masters) thesis. It draws on fieldwork among Mizrahi single mothers suffering from poverty who squat in public housing. I show how these women use their bodies to resist Israeli land regime that has deprived them of the fundamental right to adequate housing and home ownership by preferring Ashkenazis.

In 21st century Israel, Jewish women, on the whole, enjoy equal rights and recognition: they can be elected and appointed to local religious Jewish councils traditionally dominated by men,¹ and be appointed to boards of directors in governmental companies by virtue of mandatory affirmative action.² However, at the same time, there are still 'other' marginal, invisible women who lack the fundamental right to adequate housing, devoid of basic shelter or a place to sleep. This is one of the most fascinating cases of resistance through land lawbreaking that I was and still am deeply involved in. It is an ongoing phenomenon with which I have experience as a student, an advocate, a representative, and a scholar.

These women, most of whom are single mothers with poor financial means, cannot afford to buy or rent an apartment. They usually apply to the Ministry of Construction and Housing (MCH), requesting a right to public housing, and are often denied on the basis of various problematic reasons, such as the number of children,

1 HCJ 153/87, Shakdiel v. The Minister of Religious Affairs, P.D. 42 (2) 221; HCJ 953/87, Poraz v. The Mayor of Tel Aviv – Yafo, P.D. 42 (2) 309.

2 Section 18A, Governmental Companies Law, 1975.

Claris Harboun

Affirmative Squatting

הוצאת הקיבוץ המאוחד

ספרה פורץ הדרך של ד"ר קלריס חרבון מנסה מחדש את מושג ה"פלישה" מקטגוריה משפטית פלילית ל"השתכנות מתקנת", ובכך הוא מציב את פעולותיהן של נשים מזרחיות נגד פינוין מבתיהן במסגרת חלופית של המאבק לשוויון. השתכנות מתקנת, המעוגן במחקר הבינתחומי המתעצם של לימודי מזרחיות, מפרק בנחרצות הנחות יסוד בנוגע לחוקי הדיור הציבורי, תוך שהוא ממחיש את האפשרויות המחקריות שבמושג ההצטלבות - של מעמד, גזע, אתניות, מגדר ומיניות - ללימודי המשפט. הספר גם משקף את האקטיביזם הפמיניסטי המזרחי של המחברת עצמה, כעורכת דין מעוררת הראה שייצגה משתכנות ומיקמה מעשי התנגדות גופניים אלה בהקשרם ההיסטורי הרחב.

פרופ' אלה שוחט, אוניברסיטת ניו יורק,
מחברת הספר זיכרונות אסורים.

ד"ר קלריס חרבון נולדה ב-1974 וגדלה בדירת דיור ציבורי באשדוד. בת שישית להוריה והורה יחידה לבנה. מרצה למשפט בינלאומי, לימודי מגדר ולימודים יהודיים-מרוקאיים ומנהלת המרכז להעצמת נשים באוניברסיטת אל-אחוויין במרוקו. בוגרת האוניברסיטאות ייל ומק'גיל, עורכת דין ומשוררת פמיניסטית מרוקאית.

קו אדום

הוצאת הקיבוץ המאוחד
www.kibutz-poalim.co.il

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG